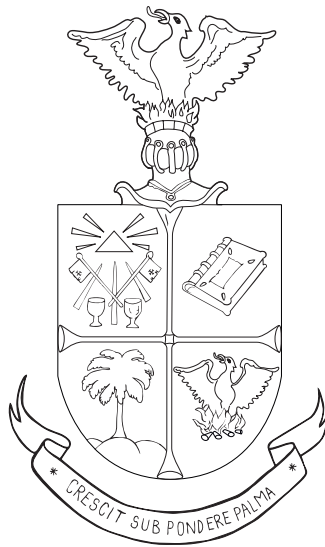

Herbert Spencer
öröksége

Herbert Spencer öröksége

Tanulmányok, reflexiók Herbert Spencer születésének
200. évfordulója alkalmából

Budapest, 2021

Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kar

© Szerzők, 2021

Kötetet szerkesztette:
Tóth J. Zoltán

Olvasószerkesztő:
Nagy Lenke

Sorozatszerkesztő:
Homicskó Árpád Olivér

ISSN 2063-4757
ISBN 978-615-5961-51-9

Kiadja a Károli Gáspár Református Egyetem
Állam- és Jogtudományi Kara

Felelős kiadó: Prof. Dr. Miskolczy-Bodnár Péter dékán

A kiadvány nyomdai munkálatait előkészítette:

Patrocinium Kiadó
www.patrocinium.hu

TARTALOMJEGYZÉK

Tóth J. Zoltán

Előszó 7

Paczolay Péter

Egyén – állam – jog: Spencer politikaelmélete 9

Pléh Csaba

*Spencer saját pszichológiája és hatása a funkionalista
pszichológiákra* 23

Pokol Béla

Az evolúció eltérő tematizálásai 35

Szabadfalvi József

Herbert Spencer hatása a magyar jogbölcseleti gondolkodásra 69

Szilágyi Péter

Herbert Spencer helye a XIX. század jog- és állambölcseletében 89

Pál Eszter

Herbert Spencer és a viktoriánus tudomány 127

Pongrácz Alex

*Az egyén az állam ellen(?) Aktuálisak-e Spencer nézetei
a 21. században?* 141

Szmodis Jenő

*Herbert Spencer felfogása történelemfilozófiai összefüggésben és
a globális kormányzás kontextusában* 159

Alpár Vera Noémi

A társadalomfelfogás és társadalomszabályozás szerepváltozásai

Spencer és Durkheim axióma-rendszerében 173

Birher Nándor

Spencer jelentősége az 1800-as évek második felében 195

Csillik Péter

Spencer és a koronavírus gazdasági hatása: Industriális vagy

militáns államban okoz-e a vírus nagyobb GDP-visszaesést? 211

Molnár András

Oliver Wendell Holmes és a szociáldarwinizmus 233

ELŐSZÓ

Herbert Spencer egyike volt az utolsó társadalomtudományi politikusoknak; bár magát (elsősorban) filozófusnak vallotta, általános filozófiájának meglátásait számos (főként társadalomtudományi) tudományágban kamatoztatta. Filozófiájának középpontjában a megismerhető és a megismerhetetlen szféráinak elválasztása állt; a megismerhető jelenségek általános törvényszerűségének pedig az állapot két változási módjának, az evolúciónak és a disszolúciónak a váltakozását tekintette. Ezek közül a világ jelenlegi állapotában elsősorban evolúciós tendenciákat látott, és e fogalmat igyekezett implementálni a biológiai organizmusoktól a társadalom fejlődésén át az emberi moralitás változásáig. Életműve ennek megfelelően számos tudományterületet átfog; maradandót alkotott egyebek mellett a filozófiában, szociológiában, etikában, közgazdaság-tudományban, pszichológiában, politikaelméletben, neveléstudományban is.

Noha meglátásainak jelentős részét az idő meghaladta, elmélettörténeti jelentősége megkérdőjelezhetetlen; számos későbbi gondolkodó használta kiindulópontként elméletét, hogy azt megcáfolva vagy tovább gondolva hozzájáruljon a fenti tudományok fejlődéséhez. Bár a '30-as években Talcott Parsons, a neves szociológus a maga korában (a XIX. században) rendkívül népszerű, de addigra lassan valóban elfelejtődött tudósról egyszerűen kijelentette, hogy „Spencer halott”, gondolatai mégis időről időre felbukkannak, és inspirálják a tudományos gondolkodást – még ha az inspiráció forrását nem is mindig hivatkozzák meg. Spencer, ha halott is, de gondolatai fontos elmélettörténeti állomást jelentettek, mely gondolatok és az azokra adott reflexiók nélkül a mai tudomány is szegényebb lenne.

E felismerés szellemében került sor 2020 szeptemberében arra a konferenciára, melyet a Károli Gáspár Református Egyetem Állam- és Jogtudományi Kara, valamint a Magyar Jog- és Államtudományi Társaság szervezett annak érdekében, hogy Magyarországon is méltó módon emlékezhessünk meg Spencerről és az ő szerteágazó munkás-

ságáról. Bár a szervező entitások alapvetően állam- és jogtudományi területen tevékenykednek, mégis törekedtek arra, hogy a konferencia ne a jogászok és politikatudósok belügye legyen, hanem alakuljon ki egy interdiszciplináris párbeszéd és vita Spencer elméleti hagyatékáról. Ennek jegyében a konferencián a jogtudományi és politikatudományi előadásokon túl sor került szociológiai, pszichológiatudományi, közgazdaság-tudományi előadásokra is.

Jelen könyv ezen előadások egy részének írott, tanulmány formájában közreadott változatát tartalmazza. Bízunk abban, hogy e tanulmányok által Spencer „élővé” válik, és Magyarországon is elfoglalhatja az elméletörténeti jelentősége és hatása alapján őt megillető helyet.

Budapest, 2020 novembere

a szerkesztő

Paczolay Péter

EGYÉN – ÁLLAM – JOG: SPENCER POLITIKAELEMÉLETE

„A társadalmat úgyszólván mindezekig mesterséges csinálmánynak és nem fejleménynek tartották. Egyáltalán nem ismerték fel a társadalmi jelenségek természetes rendjét, hanem hallgatagon mindig feltételezték, hogy a társas élet tüneményeinek rendjét kormányzati cselekmények szabják meg. Kétségtelenül nehéz dolog lesz honfitársaikat e kérdésben felvilágosítani. Bármint legyen is, a magam részéről csak melegen üdvözölhetem törekvésüket és kívánom, hogy példájokat másutt is kövessék. Igaz hívük Spencer Herbert.”¹

1. Élete

Herbert Spencer 1820. április 27-én született Derby városában, és Brightonban hunyt el 1903. december 8-án. Édesapja tanár volt. Lelkész nagybátyja, Thomas ajánlatát, hogy tanuljon Cambridge-ben, nem fogadta el; egyetemi tanulmányok helyett inkább önmagát képezte. Néhány hónapi tanítóskodás után négy évig, 1841-ig vasúti mérnök-ként dolgozott. Később hírlapírói pályára lépett, 1848-tól az Economist segédszerkesztője.

1842-ben a *The Nonconformist* folyóiratban publikált néhány levelet, melyeket később *The Proper Sphere of Government* (A kormányzatot megillető tevékenységi terület) címmel adott ki. 1851-ben jelent meg első nagyszabású műve, a *Social statics* (Társadalmi statika).

---

1 Spencer Herbert 1899. szeptember 23-án kelt levele a Huszadik Századhoz, mely a folyóirat első számában jelent meg.

1853-tól, miután nagybátyjától (majd később apjától is) örökölt, csak tudományos művek írásának szentelte idejét. Közel négy évtizedes munkával dolgozta ki „szintetikus filozófiáját”, biológiai, pszichológiai, erkölcsi, szociológiai, politikai és filozófiai munkássága egyaránt kiemelkedő volt.

Nem volt szobatudós, komoly szerepet játszott kora szellemi életében. 1850 körül ismerkedett meg a George Eliot néven ismertté vált írónővel, akivel kialakult bensőséges viszonya a mai napig találgatásokat ihlet. Bár képzelt és valós betegségei akadályozták az élénkebb társadalmi életben, tagja volt néhány társaságnak (például a neves Atheneum Clubnak), és időnként utazott is, például minden ősszel Skóciába, azután Olaszországba, Svájcba, a Riviérára és Egyiptomba. Olaszországi útját említem példaként, ahová a Vezúv kitörése miatt utazott, de az igazi, talán egyetlen meggyőző élményt Pompei okozta számára. „Semmi nem tett rám olyan benyomást Itáliában, mint ez a halott város. Kevésbé érdekel, amit történelemnek hívnak, csak a Szociológia érdekel, ami úgy viszonyul a történelemhez, mint egy terjedelmes épület a körülötte levő rakásokhoz és téglákhoz.” A holt városban azonban a kétezer évvel korábbi élet olya élénken észlelhető volt, amely olyan érzelmeket ébresztett benne, amire az írott emlékek nem képesek.² Két utolsó, rövidebb esszét tartalmazó műve, *Various Fragments* (Különböző töredékek), és *Facts and Comments* (Tények és megjegyzések) nem sokkal halála előtt jelent meg. 1300 oldalnyi önéletrajza pedig halála után került nyomtatásba (*Autobiography*, 1904); nagyon sokat árul el, viselkedéséről és gondolkodásáról.

2. Elméletének főbb általános tételei

First Principles (Alapvető elvek, 1862) című művének első része a metafizikai alapokat mutatja be, a „megismerhetetlen” koncepciójával köti össze a tudományt és a vallást. A második rész az ún. „szintetikus filozófia” alapelveit mutatja be. A filozófia minden jelenségre érvényes

---

2 Herbert Spencer, *An Autobiography in two volumes*. New York, D. Appleton, 1904. Vol. II. 215-216.

igazságokat fogalmaz meg, míg a szaktudományok csak egyes területekre. Rendszere olyan fizikai összetevőkre épül, mint az anyag elpusztíthatatlansága, a mozgás folyamatossága, megmaradás és erő. Így jut el híres törvényéhez:

'az evolúció az anyag integrációja és a mozgás velejáró szétszóródása (diszperzio), miközben az anyag egy meghatározatlan, inkoherens homogenitásból koherens és határozott heterogenitásba megy át, miközben a megőrzött mozgás ennek megfelelő átalakuláson megy át'.³

Spencer nevéhez elsősorban az evolúció elmélete kötődik, az ún. szociáldarwini tanok (erről később) alkalmazása az emberi társadalomra, a társadalmi osztályokra, és az egyénekre; ehhez kapcsolódott a szabadpiaci gazdaságelmélet. Az evolúció általános elvét Darwin előtt fogalmazta meg, de később inkorporálta a darwini tanítást, ezzel együtt elmélete inkább predarwini, lamarckiánus. Darwin nyomán alkotta meg a *survival of the fittest* kategóriáját 1864-ben a *Principles of Biology* (A biológia elvei) című művében, noha Darwin a *survival of the fitter* szabályát hirdette.

Ontológiájában kiemelkedő szerepe van a világ eredetére vonatkozó ismeretnek, Erre három hipotézist állít fel: 1) a világ önmagától létezik, 2) létrehozta önmagát, 3) külső erő teremtette. E tétel egyikike sem igazolható vagy cáfolható, vagyis az emberi megismerő képesség határán túl van, az emberi szellem megismerő képességének a határát jelzi. A megismerés számára csak a jelenségek hozzáférhetőek, a valóság lényege megismerhetetlen.⁴

Elismeri a megismerhetetlent, ami utat nyit az agnoszticizmusnak és a vallás és a tudomány összekapcsolásának: különbséget kell tenni a megismerhető és megismerhetetlen közt. A dolgok ős okát nem ismerjük, róla nem tudhatunk semmit. Hasonlóképp megmagyarázhatatlanok a tér, idő, anyag, mozgás, erő, érzet, ész. Csak a végezt ismerhetjük meg, csak az erre vonatkozó legegységesebb ismeretek rendszeres egysége a filozófia. A természet folyamata pedig kettős: evolúció, kifejlés, azaz

3 Idézi Jan Szczepański, A szociológia története. A szociológia problematikájának és módszereinek fejlődése. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1973. 140. (A Spencerrel foglalkozó fejezetet Forintos György fordította.)

4 Szczepański 138-139.

kiterjedése a mozgásnak és ezzel az anyagnak egésszé való egyesülése, és disszolúció, feloszlás, a mozgás megszüntetése, az egésznek végeire oszlása.

Principles of Sociology (A szociológia elvei, 1876) című munkájában a társadalmat az organizmus, intézményeit pedig ezen organizmus szerveinek hasonlatára írta le. Részletes párhuzamot von a társadalmi és fizikai szervezet között. A biológia szervezet fejlődése az agyközpont dominanciáját hozza magával, a társadalom szervezetének fejlődése pedig az iparét. A hadviselő társadalomban, a militarizmusban az állam szerepe nagy, és a konfliktusok kényszerrel való megoldása a jellemző. Ezzel szemben a Spencer által szorgalmazott béke az iparnak és általában az emberi kapcsolatok kooperatív formáinak kedvez. A szerződésen alapuló ipari társadalomban csökken az állam szerepe, és lehetővé válik a harmonikus emberi együttműködés.⁵

3. Politikaelmélete

Spencer politikaelméletét alapvetően négy mű alapján mutatom be.

3.1. The proper sphere of government (A kormányzatot megillető tevékenységi terület)⁶

A *The Nonconformist* című folyóiratban 1842-43-ban tizenkét levelet közölt Spencer. Ezekben gyakorlatilag következetesen lefektette politikaelmélete alaptételeit. Visszatér az angol jogelméletnek a veleszületett természetes jogokra építkező, azaz természetjogi irányzatához, mely Locke-tól indul, szemben a Spencer korában jóval erőteljesebb hatású Hume-tól Benthamig ívelő irányzattal, mely természetes jogok tagadására épült. A természeti állapot eléggé szokványos felvázolásával indít már az első levélben: képzeljünk el bizonyos számú embert elfogadott törvények nélkül élni, mindenféle ellenőrzés nélkül, leszámítva a következményektől való félelmüket, csak saját szenvedélyeiknek engedelmeskedve – és mi az eredmény? A gyengébbet elnyomják az erősebbek, de ők is szenvednek

---

5 Paczolay Péter – Szabó Máté, A politikaelmélet rövid története. Budapest, Kossuth Könyvkiadó, 1984. 168.

6 Első megjelenése könyvként London, W. Brittain, 1843.

a még hatalmasabbak zsarnokságától... Ezért minden ember hamarosan eljut oda, hogy mind az egyének, mind a nagyobb közösség érdekét az szolgálja, ha közös védelmi szövetségre lépnek: mind egyetértenek abban, hogy engedelmeskedjenek társaik döntésének, és alávéssék magukat az általános érvényű megállapodásoknak. A népesség növekedésével együtt egyre több lesz a vita, és rájönnek, hogy az ezekben való döntést a legjobb rábízni néhány, a közösség által eltartott emberre. Vagyis a kormányzat a közösség természetes elvárásából jön létre – erre utal a mottóként idézett levélben is.

De mik ezek az elvárások? – teszi fel a kérdést. Talán az, hogy a kormányzat szabályozza a kereskedelmet? Vagy megmondja, hogy melyik vallásban kell hinni? és így tovább... nem, nem ezért van a kormányzat. A kormányzat egyetlen feladata egyszerűen az, hogy megvédje az ember természetes jogait – személyét és tulajdonát – hogy megakadályozza az erősebbnek a gyengék elleni erőszakát, egyszóval, hogy igazságot szolgáltasson. Nem lehet kevesebb a feladata, és nem engedhető meg, hogy több legyen.⁷

A következő levelekben ezt az általános, leegyszerűsített természetjogi megközelítést a kor aktuális kérdéseire alkalmazza, és minden levélben leszámol egy tévesen kormányzatinak tartott feladattal. Így a természet a tökéletes kereskedelmi szabadságot diktálja. Az államegyház nemcsak szükségtelen a vallás terjesztéséhez, hanem ellenkezőleg: világiasságot és korrupciót szül. A szegényügyi törvény, bár látszólag kedvez a munkásosztálynak, valójában teher számára. A háború a legfőbb rossz; a keresztények kötelessége megakadályozni; a kormányzatot eredeti céljára, a védekezésre kell szorítani, és megfosztani az invázió lehetőségétől. A mesterséges gyarmatosítás káros; a gyarmatárúk kereskedelme monopólium az arisztokrácia javára – Pennsylvania példáján viszont az önkéntes emigráció előnyeit méltatja. Az állami oktatás elpusztítja a társadalmi fejlődéshez nélkülözhetetlen változatosságot és eredetiséget, megöli az egészséges versenyt. A közegészségügy egyes orvosok érdekeit szolgálja; senki sem várhatja el, hogy az állam törődjön – önmaga helyett – az

7 Az idézet az alábbi kiadásra hivatkozik: Herbert Spencer, *The Man versus the State. With Six Essays on Government, Society, and Freedom*. Indianapolis, Liberty Classics, 1981. 185-187.

egészségével; a nép egészsége éppúgy nem lehet törvényhozási tárgy, mint a vallásuk.

3.2. Social statics (Társadalmi statika) 1850⁸

A világ fejlődéséről alkotott elméletét itt fogalmazta meg először (évekkel Darwin előtt), ahogy John Stuart Mill híres, A szabadságról írt esszéjét is közel egy évtizeddel megelőzve fogalmazta meg az egyéni szabadság határait, arról nem is beszélve, hogy Millel szemben a nők és a gyerekek jogainak elismerését is szorgalmazta. E művében eszmetörténetileg is pozicionálja magát: bírálja Filmer és Bentham nézeteit, és Locke vagy Blackstone elméletét támogatja. A kor uralkodó filozófiájának, a haszonelvűségnek, a legtöbbször legnagyobb boldogságának (*greatest happiness*) elvére válaszul állítja filozófiája alapelveként az erkölcsi érzék (*moral sense*) törvényét: az erkölcsi törvény a tökéletes ember törvénye.⁹ Ebből vezeti le a mű központi elemét képező elvet, az egyenlő szabadság szabályát (*equal freedom*).¹⁰

Every man has freedom to do all that he wills, provided he infringes not the equal freedom of any other man – Mindenkinnek szabadságában áll azt tenni, amit akar, amíg nem sérti bárki másnak az egyenlő szabadságát.¹¹

---

8 Social Statics: or, The Conditions essential to Happiness specified, and the First of them Developed. London, John Chapman, 1851. Facsimile online: <http://oll.libertyfund.org/title/273>

9 I. m. 10, 21, 38.

10 I. m. 67.

11 Jellemző e tétel közismertségére, hogy amikor Oliver Wendell Holmes a jogi gondolkodásról értekezett *The Path of the Law* című munkájában (1897), ezt említette az evidenciaként kezelt állítások példájaként. „We do not realize how large a part of our law is open to reconsideration upon a slight change in the habit of the public mind. No concrete proposition is self-evident, no matter how ready we may be to accept it, not even Mr. Herbert Spencer’s Every man has a right to do what he wills, provided he interferes not with a like rights on the part of his neighbors.” Richard A. Posner (ed.), *The Essential Holmes. Selections from the Letters, Speeches, Judicial Opinions, and Other Writings of Oliver Wendell Holmes, Jr.* Chicago, The University of Chicago Press, 1992. 167.

Ez a szabály jelenik meg majd Mill művében is – 9 évvel később.

A 17. századi politikai gondolkodó, az isteni jogon uralkodó királyok elméletét népszerűsítő Robert Filmer személyében bírálja azt a nézetet, mely szerint az emberek nem természettől fogva szabadok¹². Filmer bírálata volt a célja egyébként John Locke polgári kormányzatról írt két értekezésének is (az elsőt kizárólag e kritikának szentelte), de hát ki emlékszik ma már Filmerre, kora legnagyobb hatású patriarchális elméletének szerzőjére? Spencer Locke-tól veszi át a negatív állam koncepcióját, mely szerint az állam feladata csupán polgári életének és tulajdonának megvédeése. Átveszi Locke tulajdonelméletét is, mely szerint a föld és az alacsonyabb rendű élőlények az emberiség közös tulajdonát képezik, de az ember a tulajdonosa mindenekelőtt saját magának, és annak, amit maga hoz létre.¹³

A tulajdonhoz való jog után a szólás szabadságával foglalkozik, hiszen ha a gondolat kifejezése cselekvés, akkor abból az elvből, hogy bizonyos megköötöttségekkel mindenki azt teheti, amit akar, ezzel értelemszerűen együtt jár, hogy szabadon elmondhatja, mit akar. A szavak egyetlen jogos korlátja is mások szabadsága.¹⁴ Ezután tér rá – és ezzel Millt, és általában korát is megelőzi – a nők és a gyermekek jogaira. A nők jogai azonosak a férfiakéval.¹⁵ És Millel szemben elismeri a gyerekek jogait is, a valódi törvény alól ugyanis nincs kivétel.¹⁶ A politikai jogokról szóló fejezetben is rögzíti, hogy az egyenlő szabadság törvénye minden más törvény fölött áll.¹⁷

Egyetértően, sőt dicsérőleg idézi William Blackstone, a 18. századi természetjogász tételét: „Egyetlen emberi törvény sem érvényes, ha ellentétes a természetjoggal”. Ennek nyilvánvaló oka Spencer törvényhozás-ellenessége. Blackstone tétele „kellő korlát a hatalomimádat érzésén, ami ma is félrevezet minket azzal, ahogy felnagyítja az alkotmányos kormányzatok előjogait, ahogy régen a királyokét. Tanuljuk meg, hogy

---

12 Social Statics, 68.

13 I. m. 82.

14 I. m. 95.

15 I. m. 101.

16 I. m. 110.

17 I. m. 123.

a törvényhozás *nem* 'a földi Isten', ... hanem kizárólag időleges célokat szolgáló intézmény, mely a hatalmat, ha nem bitorolja, legjobb esetben kölcsönzi."¹⁸

A kormányzat lényegéből eredően immorális, mert a bűnök elleni küzdelem a fő célja; minél nagyobb a bűnözés, annál erősebb hatalomra van szükség. A bírói hatalom nem a büntettek miatt létezik, hanem a büntettek által ('Not only does magisterial power exist *because* of evil, but it

exists *by* evil').¹⁹ Céljaihoz erőszakot kell alkalmaznia, azaz a gonosz ellen gonosz eszközökkel harcol. Ezért a törvényhozó hatalom sosem lehet etikus, pusztán konvencionális, megszokáson alapuló. Az egyenlő szabadság tökéletes törvényét és a tökéletlen eredetű és természetű kormányzat intézményét csak bizonyos feltételekkel lehet összeegyeztetni. Ennek első lépése a kormányzat mellőzése jogának elismerése – *the right to ignore the state*.

Bírálja mind a kisebbség zsarnokságát a többség felett, ami a zsarnoki, tirannikus hatalom, és a többség zsarnokságát (mely fogalom Tocqueville nyomán terjedt el), mely a demokratikus berendezkedés sajátja. Az egyenlő szabadság törvénye tiltja, hogy a többség szabadon dönthessen bizonyos kérdésekben: nincs joga a többségnek megölni, kirabolni, rabszolgasorba dönteni a kisebbséget, mert ezek olyan törvénysértések, amelyek fölött nem lehet szemet hunyni.²⁰ Egyetlen kormányzatnak sem lehet etikai tekintélye, de az egyetlen nem bűnös, hanem morálisan elfogadható kormányzat a tisztán demokratikus kormányforma.²¹

A társadalmi szerződés nem valós, mert az emberek nem tudatosan hoznak létre politikai berendezkedéseket, hanem tudattalanul nőnek bele, valószínűleg addig nincs is elképzelésük a társadalmi kötelekekről, amíg nem találják magukat benne.

E műben érdekességként említhető véleménye az egészségügyi intézkedésekről, ahol azt megengedi, hogy a sérelemokozással szemben fellépjen az állam, hiszen mindenkinek egyforma igénye van a természeti

---

18 I. m. 131.

19 I. m. 132.

20 I. m. 133.

21 I. m. 138.

elemekre, ezért aki szennyezi a szomszédja levegőjét, megsérti a szomszédja jogait. Ezeket az államnak meg kell akadályozni és büntetni. De ennél tovább nem mehet jogszerűen. Eleve minden adó, amit egészségügyi célokból vetnek ki, sérti az egyének tulajdonjogát.

Az egészség állami védelme olyan következményekhez vezetne, mint államilag előírt diéta, testedzés, ruházkodás, alvásidő, továbbá az ehhez szükséges hivatalnoksereg, amelyik ezt ellenőrzi²² – megjegyzem, ezek az érvek komolyan előjöttek Angliában, mikor a bukósisak és a biztonsági öv bevezetésének parlamenti vitája folyt.

Erről a műről írta 1973-ban, John Rawls *A Theory of Justice* (1971) című művét elemezve Hart, hogy „a legnagyobb egyenlő szabadság elvét a rég elfeledett Társadalmi statikában fogalmazta meg Spencer”. Érdemes lenne megvizsgálni, de itt nem teszem, hogy Rawls első igazságossági elve, a legnagyobb egyenlő szabadság elve (‘the principle of greatest equal liberty’), amit csak más szabadsága korlátozhat (‘liberty can be restricted only for the sake of liberty’), hogyan viszonyul Spencer elméleti hagyatékához.²³

Murray Rothbard osztrák származású amerikai közgazdász szerint pedig a *Social Statics* egyenesen a libertariánus politikai filozófia legnagyobb létező műve.²⁴

3.3. The Man versus the State (Az ember az állammal szemben)²⁵

A mű eredetileg négy cikk gyűjteménye volt, melyek eredetileg a *Contemporary Review* hasábjain jelentek meg.

Az első esszé, *Az új toryk (The new Toryism)*, melyben a liberális párt szociális reformokat hirdető szárnyát bírálta, akiknek politikáját a korábbi konzervatív miniszterelnök Benjamin Disraeli beavatkozó politikájához

22 I. m. 229-230.

23 H. L. A. Hart, Rawls on liberty and its priority in *Essays in Jurisprudence and Philosophy*. Oxford, Clarendon Press, 1983. (eredetileg 40 *U. Chi. L. Rev.* 534-555. 1973) 227.

24 Brian Doherty, *Radicals for Capitalism: A Freewheeling History of the Modern American Libertarian Movement*. Public Affairs, 2009. 246.

25 *The Man versus the State*, id. kiadás, 3-177.

hasonlította. Szerinte a liberális párt lemondott eredeti küldetéséről, a személyes szabadság védelméről, és helyette a földreform, a kötelező oktatás, a munkahelyi biztonság, és a jóléti reformok programját hirdette. Mindez számára a szocializmus rémét idézte, amely – a második esszé címe szerint A jövő rabzolgaság (*Coming slavery*) volt. A harmadik esszé sokatmondó címe A törvényhozók bűnei (*The sins of legislators*).

A negyedik, A nagy politikai babona (*The Great Political Superstition*) című esszé maga Spencer nagyon fontosnak ítélte. Amerikai barátjához és kiadójának, Edward L. Youmans-nak írt levelében egyenesen forradalmi-nevezte: „A nagy politikai babona... forradalmi nézeteket tartalmaz, amelyek nagyon meg fogják lepni az embereket, Amerikában még jobban, mint Angliában, mert lényege annak tagadása, hogy a többségnek meghatározott keretek között biztosított jogai vannak.”²⁶ Egy hónappal később keltezett levelében pedig úgy ítélte, hogy ezzel a dolgozattal mindent elmondott, amit a politikáról akart, ez az a politikai-etikai tanítás, amit 1842-től kezdve 42 éven át kidolgozott. „Azt, hiszem, új irányt fog nyitni a politikában. Az elért határozott következtetések a kormányzatok és a többségek legitim hatalmáról, és annak megindokolása, hogy bizonyos körön túl, nem gyakorolhatják legitimen hatalmukat, és a valódi liberalizmus természetének bemutatása a jövőre nézve, úgy gondolom, pozitív politikai hitvallást nyújt egy haladó párt számára.”²⁷

A dolgozat alaptétele szerint „A múlt nagy politikai babonája a királyok isteni joga volt. A jelen nagy politikai babonája a parlamentek isteni joga.”²⁸ Hozzáteszi, hogy bármennyire is irracionálisnak tartjuk az első nézetet, még mindig következetesebb, mint az utóbbi. Ma a parlament minden isteni eredet vagy isteni kinevezés nélkül, minden természetfölötti igazolás nélkül korlátlan hatalmat igényel, és semmilyen természetes igazolásra nem tesz kísérletet. Óh, a parlament törvénye bármit megtehet, halljuk a választ. De mi igazolja az alkotmányos vagy republikánus hatalomnak való engedelmesség kötelezettségét?

Az első lehetséges válasz a szuverenitás. Ez lehet a Hobbes-féle, nem

---

26 1884. április 15-ei levél, in *The Life and Letters of Herbert Spencer* by David Duncan. London, Methuen, 1908. 243.

27 1884. május 13-ai levele Youmans-nak, uo.

28 *The Man versus the State*. 123.

természetfölötti érveken alapuló igazolás. modern változata pedig Austin elmélete. Egyiknek sincs kellő megalapozottsága Spencer szerint. A második válasz a többség megkérdőjelezhetetlen joga, a többségé, amely megválasztja a parlamentet. Vagyis a parlamentek isteni joga a többség isteni jogát jelenti. Egyértelműnek tartják, hogy a többségi hatalomnak nincs korlátja. Ezt a tételt vonja radikálisan kétségbe Spencer. A szerződéseméleteket, akár Hobbes, akár Rousseau egymástól is eltérő felfogásában, megalapozatlannak tartja. A klasszikus (Hume-i) érvet hozza föl: ha valaha kötöttek is volna ilyen szerződést, az utódokat az nem köti.²⁹

A liberalizmus feladata a múltban az volt, hogy korlátozza a királyok hatalmát. A valódi liberalizmus funkciója a jövőben az lesz, hogy korlátozza a parlamentek hatalmát.

3.4. Justice (Igazságosság)³⁰

Ennek a műnek a politikai tanításai a címből is kitetszően etikai tanaihoz kötődnek. Az Etika elvei (*The Principles of Ethics*, 1879) című művében kifejtett etikai rendszere a legnagyobb boldogság elérését tekinti célnak, és az evolúció törvénye alapján föltételezi, hogy a jövőben a boldogságnak a jelenleginél jóval nagyobb fokát lehet elérni. E műben, melynek tematikája, akár a fejezetek sorrendje, lényegében azonos a négy évtizeddel korábbi *Társadalmi statiká*-éval, végső filozófiai összefoglalása az államról alkotott nézeteinek. Ennek sommázata, hogy az állam belső funkciója nem terjedhet túl az igazságszolgáltatáson, a külső pedig az agresszióval szembeni védekezésen.

Az embereket kötelezettségek terhelik egymás iránt, de ezek nem kényszeríthetők ki.

A legnagyobb rész legnagyobb boldogságának utilitarista elve Spencer tökéletes társadalomról alkotott víziójában úgy valósulna meg – természetesen az evolúció eredményeként –, hogy az emberek nem csak örömeiket lelik az altruizmusban (pozitív jótékonyság), hanem nem okoznak fájdalmat másoknak (negatív jótékonyság), és a szabadság

---

29 I. m. 133.

30 Justice: PART IV of the Principles of Ethics. London – Edinburgh, Williams and Norgate, 1891.

említett maximájának megfelelően tiszteletben tartják mások jogait. Ezt a szabadságra épülő, tudományosan megalapozott etikai rendszert Spencer Abszolút etikának nevezte, de tisztában volt vele, hogy a jelenben még a természetfölöttire épített etika érvényesül, ezért van szükség a Relatív etika kódexére, mely figyelembe veszi az emberek tökéletlenségét.

Spencer politikaelmélete töretlen és következetes volt: az állam belső és külső funkcióját egyaránt a minimálisra korlátozta.

4. Hatása

Érdekes kapcsolódása – tudatosan vagy tudattalanul – más gondolkodókhöz:

Kanthoz köti, igaz nem metafizikai, hanem biológiai alapon az ember társadalmi kötelességének elvárása. Hisz a társadalom fejlődésében, mint Comte vagy Durkheim. Tagadja az állami beavatkozást, akár Kant, Bentham vagy Humboldt. Vallja a természetjogi elméletet, Locke-tól az amerikai alkotmányig, és az alapvető egyéni jogok létét.³¹

Spencerről – már annak, aki egyáltalán hallott róla – jobb esetben az evolúció, de inkább a szociáldarwinizmus ugrik be. Pedig a „Social Darwinism” fogalmát először 1895-ben Frank Taussig harvardi közgazdász használta, és a téma elemzője a következő közel négy évtizedben a fogalom mindössze 21 említését találta.³² Oliver Wendell Holmes, az amerikai Legfelső Bíróság bírójának talán leghíresebb különvéleménye szerint (1905-ben a *Lochner v. New York* ügyben, melyben a többség alkotmányellenesnek ítélte a pékek munkaidejének maximalizálását) „A Tizennegyedik alkotmány-kiegészítés nem emeli törvénné Herbert Spencer Társadalmi statikáját.”³³

Spencer nevét legelőször 1937-ben hozták összefüggésbe a szoci-

---

31 Wolfgang Friedmann, *Legal Theory*. London, Stevens and Sons, 1947. (2nd ed.)156.

32 Geoffrey M. Hodgson, (2004). „Social Darwinism in Anglophone Academic Journals: A Contribution to the History of the Term”. *Journal of Historical Sociology* 17/4 (2004), 428–463.

33 The Fourteenth Amendment does not enact Mr. Herbert Spencer’s Social Statics.”

ál-darwinizmussal. Ugyanebben az évben Talcott Parsons *The Structure of Social Action* (1937) című nagyhatású művében, kijelentette, hogy Spencer halott – ki ölte meg és hogyan? („Spencer is dead” - „Who killed him and how?”)³⁴.

Spencer rossz hírét azonban Richard Hofstadter 1944-ben megjelent műve (*Social Darwinism in American Thought 1860–1915*) alapozta meg és terjesztette el. Szerinte Spencer a gazdasági és társadalmi egyenlőtlenséget kívánta igazolni, és egészen odáig megy, hogy az eugenika igazolását is Spencer nyakába varrta a *„the survival of the fittest”* tétele miatt.

Nagy hatást gyakorolt ugyanakkor olyan libertáriánus gondolkodókra, mint Ludwig von Mises, Murray Rothbard vagy Friedrich Hayek, aki az egyenlő szabadság törvényét fogalmazta meg. Politikailag pedig a hetvenes évek jóléti programokat korlátozó, ún. neokonzervatív filozófiai és politikaelméleti fordulat élesztette föl Spencer emlékét. Ez az irányzat a modern jóléti állam erőteljes kritikáját fogalmazta meg, és ha nem is Spencer nyelvezetét, de szellemét megőrizve, felelevenítve.³⁵ Bár ritkán, de történnék kísérletek Spencer örökségének elfogulatlan értékelésére is.³⁶

Holmes bizonyos fokig megmagyarázta Spencer rendkívüli ismertségének és népszerűségének hirtelen megcsappanását 1924. augusztus 24-én Harold Laski-nak írt levelében: „Örömmel láttam Santayana a megismerhetetlenről tartott előadásában, hogy bizonyos fokig hitelt adott egy, ma már a divatból kiment szerzőnek, Herbert Spencernek. És ha

34 Talcott Parsons, *The Structure of Social Action*. (1937) New York: Free Press, 1968.

35 Jól tükrözi Spencer szociálpolitikát elutasító nézeteit az alábbi idézet: „Nehéz elképzelni olyan elméleti és ideológiai keretet, amely kevésbé összeegyeztethető a szociálpolitika akár elméleti, akár törvényileg szabályozott folyamatként szemlélt fejlődésével, mint a spenceri szociológia. De abban az időben, amikor a szociális ellátás kollektivisták doktrínáinak hatása terjedőben volt Angliában, mégsem akadt egyetlen olyan közismert és befolyásos szociológiai elméletrendszer sem, mint Spencer műve.” Robert Pinker, 'Ki az atya?' in *A jóléti állam*. Budapest, ELTE Szociológiai Intézet Szociálpolitikai Tanszéke és T-TWINS, 1991. 34.

36 Mark Francis and Michael Taylor (eds.), *Herbert Spencer: Legacies*. London – New York, Routledge. 2015.

szabad magamat idézni, az utókor ítéletét ki kell igazítani a kortársak ítéletével. Valamikor divatban volt, tehát hiányt pótol. A mai divat nem tiszteletre méltóbb bármelyik másiknál. Ha egy embernek megadatott, hogy divatban legyen, akkor mindent megtett, és bebizonyította, hogy a jövőt formáló erő.”³⁷

---

37 Posner i. m. 51.

Pléh Csaba

SPENCER SAJÁT PSZICHOLÓGIÁJA ÉS HATÁSA A FUNKCIONALISTA PSZICHOLÓGIÁKRA¹

1. Áttekintés

Herbert Spencer mint a 19. század második felének evolúciós ideológusa és hangadója sok tekintetben kétfacettás szerző volt mind általános társadalomtudományi, mind pszichológiai hatásait tekintve. Kettőségének egyik vonatkozása evolúció és haladás összekapcsolása. Emiatt azután, kicsit talán korunk konzervatív fordulatát is leképezve manapság a pszichológiába is levetítődik Spencer progresszív elveinek módszertani kritikája. „Objektív pszichológiájának” objektivitása is ellentmondásos, hiszen miközben ontológiailag objektivisztikus, módszertanilag megmaradt a karosszék pszichológia ellenőrizetlen intuicionizmusa mellett. Az elme szerveződése Spencernél egyik oldalról a klasszikus empirista pszichológiából örökölt asszociációs elvekre épült. Ez egy száraz mozaikkép az emberi lélekműködésről. Ezt azonban az utilitáriánus haszonelvnek megfelelően az alkalmazkodási érték, illetve az objektív pszichológia programjának mozgásos összetevői bonyolítják. A szokások rendszere asszociációkon alapul, de mégis jóval kevésbé passzív embert sugall, mint a klasszikus asszociacionizmus. Végül biológiai, mentális és társadalmi szerveződés viszonya, egymásból kibontakozása az egyik oldalon a pozitivistá redukcionizmus vádjainak szolgáltatja ki Spencert, a másik oldalon viszont tekinthetjük úgy is, mint a mai soktényezős szelekciós elméletek egyik előfutárát.

---

1 Előadás a Herbert Spencer 200. születésnapja alkalmából rendezett konferencián KGRE Budapest, 2020 szeptember 18. Köszönöm Tóth Zoltán szíves invitálását.

2. Spencer és az evolúció=progresszió elvei

Spencer legfontosabb elve a *gradualizmus*, mindenben a lépésenkénti változás előtérbe állítása. Darwin *A fajok eredete* záró oldalain maga is ezt emeli ki mint Spencer legfontosabb üzenetét a pszichológia számára is.

A jövőben ennél sokkal fontosabb kutatások előtt is tér nyílik majd. A pszichológia, nem vitás, a Herbert Spencer úr által lefektetett alapokra fog támaszkodni, vagyis arra az elvre, hogy a szellemi erők és képességek szükségképpen csak fokozatosan voltak megszerezhetőek. Fény derül majd az ember eredetére és történetére is (Darwin 1859/2004:331.o).

Ezt a gradualizmust tekinthetjük vezérelvnek nemcsak a szervezetek, hanem az értelem kibontakozásában is, de magának az egyedfejlődésnek is ez az alapvető szervező elve. Spencer ezt a gradualitási elvet a kor evolúció-progresszió optimizmusának megfelelően összekapcsolta a differenciációval is. Ugyanakkor a jelenségek minden szférájában igaz az, hogy a *változásoknak irányuk* van. Innen származik sokat idézett meghatározása a haladás elvű evolúció komplexitást növelő szerepéről, ahol a komplexitás a haladás jele.

Az evolúció az anyag integrációja s a mozgás velejáró szétszóródása, melynek során az anyag a meghatározatlan inkoherens egyneműségből halad a meghatározott koherens sokféleség felé, eközben a megmaradt mozgás is párhuzamos átalakulásokon megy át. Herbert Spencer: *Alapelvek*. Idézi Sills és Merton, 1991, 221. o)

A Spencernél sokkal jobb stílusú William James, aki egyetemi előadásain Spencerre támaszkodott így gúnyolta ezt ki:

Az evolúció változás a tudom-hogyan megismerhetetlen mindegyformaságból a valamilyen s általában megemlíthető nem-egyformaságba, folytonos összekapcsolódások s valamivé egyesülések révén.

James: Óravázlat, 1880 (Id.. In: Sills és Merton, 1991, 104. o.)

A városi legendák és a hírnév hatás érdekes oldala, hogy a gúnyos átiratot eredetileg egy matematikus és fizikus készítette, s James csak újra használta azt, mint John Wilkins, ausztrál evolúciótörténész rámutatott (<http://evolvethought.blogspot.fr/2005/01/spencer-and-critics.html>).

A definíciótól függetlenül Spencernek központi szerepe volt nemcsak az evolúciós gondolat, hanem az *evolution* terminus elterjedésében is.

Ennek komplex jelentése adja Spencer pszichológiai hatásának kereteit is. Az evolúció kifejezés a különböző európai nyelvekben hosszú ideig csak embrionális fejlődést jelentett. Fokozatosan, éppen Spencer hatására alakult ki, hogy egyszerre kezdte jelenteni az embrionális fejlődést és a fajok tökéletesedés felé vezető átalakulását. “Spencer definíciójának lényege a haladás a növekvő komplexitás felé. A kifejezés növekvő népszerűsége együtt járt vagy Spencer gondolatmenetének elfogadásával, vagy annak a hozzá közel álló nézetnek az elfogadásával, hogy a magzat fejlődése a fajfejlődés modellje” (Bowler 1975: 111). Az ‘evolúció’ kifejezés a fajok keletkezésére korlátozása 20-ik századi fejlemény volt.

3. Objektív lélektan Spencernél

Spencer és Darwin sorsa a pszichológia nemzetközi szakirodalmában érdekes idői dinamikát mutatott. Még a két világháború között is lényegében azonos szerény hatásuk volt, évtizedeként 20-20 hivatkozással. Az 1970-es évektől Spencert Darwin már háromszorosan felülmúlja, az ezredfordulóra pedig 10-szeres a Darwin fölény (32 vs. 360). Vagyis egy évszázad múlva, a szelekciós darwini eszme válik dominássá Spencer társadalmi konstrukcionizmusával szemben.

A huszadik század közepétől tankönyvi trivialisitás a mentális folyamatokról mint a viselkedéses alkalmazkodás irányítójáról beszélni. Ennek a felfogásnak a kialakulásában központi szerepet játszott Herbert Spencer. Az evolúciós idióma egyik, sokak által ma hírhedettnek tartott kulcskifejezése, a *survival of the fittest* is tőle származik. (Claeys, 2000 világos áttekintést ad a kifejezés és a fogalom történetéről). Spencer először 1852-ben egy populációdinamikát elemző cikkében használta, de röviddel utána 1855-ös pszichológia könyve terjesztette el, melyben az adaptáció mint szükséglet irányítja az evolúciós haladást. Spencernél a fitness növekedés is a „jóakaratu” evolúciós gondolatmenetbe illeszkedik. Nála a szelekció irányított, mindig a „jobbulás” felé halad. Darwin és a mai neo-darwinisták viszont messze állnak a szelekciónak ettől a minőségi értelmezésétől, mint Offer (2010) Spencer-Darwin összehasonlítása is mutatja.

Spencer e konferencián is érintett hatalmas életművében (az evolúciós rendszert kifejtő szintetikus filozófia évtizedek alatt 10 hatalmas kötetben lát napvilágot, magyar összefoglalására jó forrás Collins, 1908) kitüntetett szerepet játszott a pszichológia. 1855-ben jelent meg *A pszichológia alapelvei*, mely az adaptáció és evolúció programját hirdeti. Spencer az objektív pszichológia programját jelenti itt be. Objektív ez mind abban az értelemben, hogy nem az önmegfigyelés és a belső világ a kiindulópontja, vagyis nem egy első személyű, hanem inkább egy harmadik személyű pszichológia. Ezt az objektivitást mutatja, hogy a könyv első része az ember anatómiájának és fiziológiájának részletes bemutatása. Objektív abban az értelemben is, hogy a pszichológia legfőbb kérdésének szervezet és környezet viszonyának elemzését tartja, a viselkedést s annak adaptációs elemzését. Nem objektív ez a pszichológia a későbbi fejlemények fényében módszertani értelemben. Spekulatív, karosszék-pszichológia ez még, ahol nem válik el a kutató, az önmegfigyelő és a viselkedés. Ugyanakkor a természettudományok közé helyezett pszichológia éppen az első személyű nézőpont miatt külön speciális tudomány. Emiatt a függetlenségi tézis miatt nem lesz besorolható egy Comte elvű pozitivizmusba, s lesz majd számos a pszichológia önállóságáért küzdő törekvés ihletője. „Miközben objektív aspektusában a pszichológia besorolható mint a konkrét tudományok egyike, melyek átfogósága lépésként csökken, ahogy nő specializáltságuk; szubjektív aspektusából azonban a pszichológia teljesen egyedi tudomány, mely független minden más tudománytól, és szöges ellentétben is áll velük” (Spencer, 1855, vol. I:140. o.).

Spencer szerint ugyanakkor a pszichológia a biológia keretében értelmezendő. A lelki jelenségek az alkalmazkodás nehézségeinél lépnek fel, s a lelki fejlődés alaptörvénye is az egyre differenciáltabb alkalmazkodási formák kialakulása, a környezet egyre bonyolultabb viszonyainak leképezése az asszociációkkal és elővételezése az ösztönökkel.

Maga a mentális élet belső szerveződésben asszociatív jellegű. Az asszociációk öröklötté válnak, ugyanakkor adaptívok. Spencer a szokások asszociatív elemzésével beemeli a mozgásos elvet és a haszonelvet az asszociációs szerveződésbe s ezzel megnyitja az utat majd két nemzedék múlva az asszociációs elvek viselkedéses átértelmezése felé a behaviorizmusban (Leslie, 2006).

Warren (1921:91-93.o.) átfogó asszociációs pszichológia történeti könyve bemutatta, hogyan illeszkedik Spencer asszociáció értelmezése saját mentális evolúciós gondolatmenetéhez.

1. Tudat csak a szokás kudarcánál jön elő.
2. A tudat alapját érzések és kogníciók adják.
3. Az asszociációk mindig viszonyokkal kapcsolatosak.

Ez az asszociacionizmus előképe a behavioristáknak, de mint sok kortársa munkái is, messze áll a gondolkodást logikai rendszerben értelmező kortársaitól.

4. Biológia, mentális élet és társadalom

A sokféleségből bontakozik ki az új, magasabb szint, hangzik Spencer egész világhilozófiája. Biológiai változás, egyéni tanulás és társadalmi változás ugyanazokat az elveket követik. Ennek az egység elv keresésnek megfelelően mondják Spencer modern értékelői, pl. Jonathan Turner (1985), hogy ő az első rendszerelméleti gondolkodó s ugyanakkor az első társadalmi funkcionalista is, hiszen minden társadalmi folyamatot is egy hasznossági keretben értelmez. Spencer a biológiai evolúciót s az anyag és energia-megmaradás elveit használja fel gondolkodása vázataként. Ebből kiindulva azonban a társadalmi jelenségeknek is organicista értelmezést ad. A társadalmat is fokozatos differenciációt mutató *szervezetnek* fogja fel.

A társadalmi szervezet a következő alapvető vonásokban hasonlít az egyéni szervezetre: - növekszik; növekedés közben komplexebbé válik; komplexebbé válva részei egyre nagyobb kölcsönös függést mutatnak; s életének hosszúsága az összetevő részek életéhez képest igen nagy.[...] A növekvő heterogenitást mindkét esetben növekvő integráció kíséri.

Herbert Spencer: *Önéletrajz*. 1904, 2., 55-56. o.

Ezáltal Spencer munkássága a funkcionalista társadalomfelfogások elindítójává, s egyben az elkerülhetetlen társadalmi haladás, az öntörvényű társadalomfejlődés politikai elkötelezettjeinek hivatkozásává vált. Organicista individualizmus jelenik meg Spencer társadalom felfogásában. A kettőnek, a személyek feletti organicizmusnak és a individualizmusnak

természetesen akkor is megvolt a maga belső ellentmondása. Az azóta eltelt évszázadban ezt számtalan bírálat érte, mint végiggondolatlan biologizmust, ami a szociáldarwinizmus néven emlegetett inkább politikai mint tudományos programok egyik hivatkozásává vált. A pszichológia szempontjából azonban továbbra is releváns a Spencer hirdette hasonlóság minden fejlődés között. Máig feszítő kérdés, hogy vajon csak a kezdeteket, az antropogenezist tekintve, folytonosság van-e biológiai emberréválás és a kulturális evolúció között. Spencer talán könnyű analógiákat talált itt. Maga a kérdés azonban máig alapvető.

5. Spencer pszichológiailag releváns követői

Az adaptációs eszme és az evolúció általános terjesztésével tehát Spencernek kulcsszerepe volt a 19. század végi pszichológiában is. E mellett azonban közvetlen követői is voltak, akik specifikálták Spencer objektív pszichológiájának körvonalazatlan gondolatait.

Ezek közül az egyik legfontosabb a modern brit neurológia úttörője, Hughlings Jackson (1835-1911). 1870-90 között kidolgozott felfogásában az idegrendszer szintjei evolúciós szintek is; a magasabb centrum gátolja az alacsonyabb hatását, a magasabb sérülésekor azonban az alacsonyabb szint „felszabadulási” tüneteket produkálva működik. Ez a neurológiai tünetértelmezést máig irányító elv a gerinc-agytörzs-kéreg hierarchiában az erősen szervezett szinttől a hajlékonyabb és szervezetlenebb felé haladást képzel el az idegrendszeri működésben, közvetlenül Spencerre hivatkozva.

Az evolúció doktrínája nap mint nap új hívekre talál. Ez a doktrína nem egyszerűen a darwinizmus szinonimája. Herbert Spencer mindenfajta jelenségre alkalmazza, az idegrendszerre is, ami az orvos számára a legfontosabb. Engem hosszú ideje foglalkoztat az a gondolat, hogy nagymértékben segítene az idegrendszer megbetegedéseinek a vizsgálatában, ha azokat az Evolúció megfordulásának, vagyis Disszolúciónak tekintenénk. A Disszolúció kifejezést Spencertől vettem át az evolúciós folyamat megfordulásának megnevezésére.

Jackon (1884/2004: 168. o.).

Ebben a felfogásban a kóros jelenség tulajdonképpen valamilyen alacsonyabb evolúciós szintre történő visszacsúszást jelent, így sok mindent megtudhatunk belőle a lelki élet tipikus szerveződéséről is. Később azután,

mindmáig kiható jelentőséggel, mint a magyar Hermann Imre (1946/1986) rámutatott ez lesz Freud topológiai mentális emberképének tudományos ihletője is.

A francia pszichológia kezdetein Théodule Ribot (1839-1916) egyszerre talált ihletést Spencerben a pszichológia önállóságára és vette át az evolúció-disszociáció kettősséget Spencer és Jackson munkáiból (ezt elemzi részletesen Guillin, 2004). Ribot filozófiai műveltségű és iskolázottságú volt, valójában a pszichológia önállóságáért küzdő (még) karosszék pszichológus. A francia közegben az új pszichológia úttörőjévé vált a Mill családot, Spencert és Baint bemutató angol (1872), s a Herbart, Fechner, Wundt munkáit elemezve a német pszichológiáról (1879) szóló könyveivel. A filozófus ünnepli a pszichológia felszabadulását a filozófia zsarnoksága alól. Ribot az ismeretátadáson kívül ezekben a könyvekben azt is hangsúlyozta, hogy a franciával rivális két kultúrában a pszichológia a tényekre irányul, alulról felfelé építkezik, állapotokból és gyerekekből indul ki, az evolúciós elkötelezettségeknek megfelelően, valamint kísérletekből, s nem a filozófusok karosszék-spekulációjából.

Az 1880-as évektől Ribot egy sor összegző munkát írt a patológiás disszociációról. Olyan munkákat, melyek az akarat (1894,1910) az emlékezet (1901) a személyiség (1895) zavaraival mint disszociációs jelenségekkel foglalkoznak. Jackson és Spencer olvasásának, valamint Charcot előadásainak és betegbemutatásainak hatására az emlékezet, figyelem, az akarat, a személyiség zavarait Ribot mint az evolúciós kibontakozás megfordított folyamatát mutatja be. Jacksonhoz hasonlóan olyan képet használ, mely szerint az idegrendszer evolúciója a haladásnak, a felbomlása pedig a visszafejlődésnek, a regresszusnak felel meg. Vagyis az evolúció haladás elvű, progresszivistá értelmezését használta, és ebbe az irányba alkalmazta Jackson neurológiai doktrínáját. Mindez azt is jelentette, amit Ribot-elveként szoktunk emlegetni, hogy felfogása szerint az utoljára elsajátított képességeket veszítjük el legkorábban, például a legkésőbbben elsajátított nyelvet (lásd Guillin, 2004 értelmezését).

Spencer hatása a magyar pszichológia kezdetein is jelen volt. Spencer pszichológiai értelmezője, sőt bizonyos irányban továbbfejlesztője volt Posch Jenő (1859-1923) a századforduló még nem kísérletező, de igen fontos fogalmi újító filozófusa. Posch (1914-15) legjelentősebb munkája a két kötetes *Lelki jelenségeink és természetük*, melyben Spencer rendszerére építve egy radikális adaptációs pszichológiát vázol. Radikalizmusa abban nyilvánul meg, hogy Spencernél is merészebben, még a képzetinek tartott folyamatokat is a közvetlen, motoros alkalmazkodásból vezeti le.

Posch kiindulása Spencerhez hasonlóan fiziológiai, de jóval radikálisabb.

A realizusból való kiindulás a mi pszichológiánkban [...] abban nyilvánul, hogy az összes lelki jelenségeket már a priori, kezdettől fogva mind fiziológiai természetűeknek tekinti. [...] A pszichológiánk nem harcol a „lélek” ellen, nem védekezik a közbekínálkozásai ellen, hanem a legsimábban kiküszöböli a lelket. (Posch Jenő, 1914-15, II. kötet: 1124. o.)

A mű kiindulópontja a mentális reprezentáció képelméletének bírálata. Posch részletesen bírálja a képzeteket az érzékletnek megfelelő, de gyengébb agyi izgalommal azonosító felfogásokat. Ehelyett a képzetek megjelenő mozgásos tendenciákból indul ki. A mozdulatok Posch felfogásában nem kísérik a képzetet, hanem azonosak vele.

Maga a képzet nem több, mint az őt állítólag csak kísérő úgy külső, mint testünk belsejében végbemenő kis izommozdulatoknak összessége; nem valami külön létező, nem is külön esemény, hanem [...] csak összefoglaló neve mindazon mozdulatoknak, miket valaki [...] véghezvisz avagy véghez vinni készül [...] A képzet nem egyéb, mint kezdődő taglejtés. (Posch, 1914-15, I. kötet: 37., 39. o.)

Életünk tele van a kiváltott mozgások közötti küzdelmekkel. Ebben az értelemben az alkalmazkodás Poschnál: kompromisszum az aktuális ingerhelyzet és a múltból induló képzetek kiváltotta mozgások között.

Minden [...] rá gondolást, egy nem közvetlenül megadott tárgynak, avagy érzetnek az elképzelését, szóval a képzetet úgy kell tekinteni, mint az embernek egy bizonyos kompromisszumát, melyet az illető képzet- és az adott környezet keltette természetes mozdulatok között köt. (Uo. 36. o.)

Posch értelmezésében tehát minden lelki jelenség a mozgásra vezethető vissza. A látszólag tiszta tudati folyamatok is tartalmazzák a motoros alkalmazkodásra utaló jegyeket, legalább például a szemmozgás formájában. Ez a szemmozgások aktív észlelési szerepéről spekuláló francia Théodule Ribot (1914) és a Posch által is sokat hivatkozott Hugo Münsterberg (lásd közös cikként Münsterberg, Ribot és Jastrow, 1907) koncepciójára is emlékeztető felfogás Posch munkáját a behavioristák motoros elméleteinek előzményévé teszi. A munka alcíme: *Egy realista lélektan tervezete*. A realista jelző mai szóhasználatra fordítva: materialista, motoros és behaviorista programot takar, ahogy ő mondja, egy „apszichikus pszichológiát”. Posch két kötete több mint ezer oldal. Igen sajátos módon dolgozza fel benne Posch a hatalmas filozófiai és pszichológiai irodalmat. Mindenütt kriticista, a pszichológusok által is használt látszatfogalmak leleplezésének igényéből indul ki. Egyedülálló munka ez abból a szempontból, hogy a realizmus, a motoros tudatelmélet és a nyelvkritika összekapcsolódnak nála.

6. Spencer kétarcúságai és pszichológiai öröksége

Az alkalmazkodó értelem, a környezethez igazodó lelki élet, az egyed- és törzsfajlódás gondolata, valamint a lelki átöröklés Spencer révén válnak kortársai, s azóta az egész modern pszichológia alap gondolataivá. Ugyanakkor konkrét megoldásaiból nem sok maradt, s az evolúció szinte mítikus kezelése, haladásként értelmezése korunkban inkább riasztó. Sokszor ma a jelszó éppen az, hogy egy problémát „spencerteleníteni” kell ahhoz, hogy objektíven közelítsünk hozzá.

Ennek a haladással kapcsolatos oldalát legélesebben a filozófus Karl Popper fogalmazta meg.

a genetikai felemelkedés [régi darwini és spenceri problémája] rosszul van megfogalmazva. Az [...] általános genetikai felemelkedés nem létező dolog. Abban a folyamatban, ahogy új problémák alakulnak ki, megoldódnak, majd új problémákat hoznak létre, nem létezik olyan tendencia, amely a változatosság felé, a minél több faj kialakulásának irányába hatna. Tehát lehetséges, hogy vízszintesen kellene rajzolnunk a [törzsfajlódási] fát. (Popper, 1998: 73. o.).

Spencer pozitív hozadéka is jól látszanak azonban. Ezek közé tartozik a fokozatosság mint fejlődési szervező elv. Ilyen a haszon elv bekatatása a tanulásba. Követője, Jackson bevezette idegrendszeri evolúciós klinikai neurológia vezetett el ma azután a Changeux (2000,2008) és Edelman (1987) neurális darwinizmusához.

Spencertől gondokat is örököltünk. Fontos azonban látnunk, hogy e téren nem biztos, hogy Spencer sokszor elpáholtsa speciális válaszai az érdekesek, hanem az érdem maga a kérdés felvetése. Ez érvényes már az Evolúció - Haladás már említett viszonyra is. De igaz az organizmikus és társadalmi folyamatok között vélelmezett közös elvekre, a szerzett vonások öröklődésére is. Spencerből a pszichológiában is a nyitott provokatív gondolkozóra érdemes emlékeznünk.

Hivatkozások

- Bowler, P.J. (1975). The changing meaning of evolution. *Journal of the History of Ideas*, 36, 95-114
- Changeux, J.-P. (2000). *A neuronális ember avagy az agy kutatás keresztmetszete*. Budapest: Typotex
- Changeux, J.-P. (2008). *Az igazság embere*. Budapest: Gondolat
- Claeys, G. (2000). The „Survival of the Fittest” and the Origins of Social Darwinism. *Journal of the History of Ideas*, 61, 223-240
- Collins, F. H. (1908). *Spencer Herbert synthetikus filozófiájának kivonata*. Budapest: Franklin
- Darwin, Ch. (1859/2001). *A fajok eredete*. Budapest: Typotex. Fordította Kampis György Elektronikus változata <http://mek.oszk.hu/05000/05011/>
- Edelman, G.M. (1987). *Neural Darwinism: The theory of neural group selection*. New York: Basic Books
- Guillin, V. (2004). Théodule Ribot's ambiguous positivism: Philosophical and epistemological strategies in the founding of French scientific psychology. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 40, 165-181.
- Hermann, I. (1946/1986). Freud útja a neurológiától a psychoanalysisig. *Orvosok Lapja*, 26. sz. 1-8. Újraközölve *Pszichológia*, 1986, 6, 457-460

- Jackson, J.H. (1884/2004). Az idegrendszer felbomlásáról. In: Pléh, Cs. és Györi, M. (szerk). *Olvasmányok a kísérleti pszichológia történetéhez*. Budapest: Osiris, 168-170
- Leslie, J.C. (2006). Herbert Spencer's contributions to behavior analysis: A retrospective review of *Principles of Psychology*. *J. Exper. Anal. of Behavior*, 86, 123-129
- Münsterberg, H. , Ribot, T, and Jastrow, J. (1907). A symposium on the subconscious. *Journal of Abnormal Psychology*, 2: 22-43.
- Offer, J. (2010). Social change and selectionist thought: on Spencer, Darwin and Runciman. *The Sociological Review*, 305-326.
- Popper, K. (1998). *Test és elme*. Budapest: Typotex
- Posch, J. (1914-1915). *Lelki jelenségeink és természetük*. Budapest: Pfeiffer.
- Ribot, Th. (1870). *La Psychologie anglaise contemporaine: l'école expérimentale*. Párizs: Ladrangé
- Ribot, Th. (1879). *La psychologie allemande contemporaine*. Párizs: Alcan
- Ribot, Th. (1894). *The Diseases of the Will*. Chicago: Open Court
- Ribot, Th. (1895). *The Diseases of Personality*. 2d, Rev. Ed. Chicago: Open Court
- Ribot, Th. (1896). *A lelki átöröklés*. Budapest: MTA
- Ribot, Th. (1901). *Az emlékezet betegségei*; 12. kiadás után ford. Dáni Ede; Budapest: Lampel
- Ribot, Th. (1910). *Les maladies de la volonté*. 26. kiadás , Párizs: Alcan
- Ribot, Th. (1914). *La Vie Inconsciente et les Mouvements*. Párizs : Alcan
- Sills, D. L. és Merton, R. K. (1991). *Social Science Quotations*. New York: Macmillan.
- Spencer, H: (1855/1890). *The principles of psychology. Third Edition*. Edinburgh: Williams and Norgate. Electronic version <http://archive.org/details/principlesofpsyc022412mbp>
- Spencer, H. (1860) *The Social Organism*. Westminster Review; Quoted from: <http://www.bolenderinitiatives.com/sociology/herbert-spencer-1820-1903/herbert-spencer-social-organism-1860>
- Spencer, H. (1881). *Progress: Its Law and Cause, With Other Disquisitions*. New York: J. Fitzgerald Digitized version <https://ia800204.us.archive.org/3/items/cu31924030238376/cu31924030238376>.

- pdf. Magyarul: Spencer, H. (1917). *A haladás*. Budapest: Révai
- Spencer, H. (1904). *An autobiography*. New York: Appleton
- Posch, J. (1914-1915). *Lelki jelenségeink és természetük*. Budapest: Pfeiffer
- Turner, K. J. H. (1985). *Herbert Spencer. A renewed appreciation*. Beverly Hills: Sage.
- Warren, H. C. (1921). *A history of the association psychology*. New York: Scribner

Pokol Béla

AZ EVOLÚCIÓ ELTÉRŐ TEMATIZÁLÁSAI

Az elemzés a Spencer-konferencia kapcsán készült, és az ő elmélete számára középponti fontosságú az evolúció eszméje, mégis az ő konkrét evolúciót illető meglátásai csak érintőlegesen merülnek fel a következőkben, és inkább magának az evolúció problémájának az eltérő megfogalmazásaira vonatkoznak a következő elemzések.

1. Spencer elméletének eltűnése és újjáéledése

Herbert Spencer már életében nagy hatást váltott ki, de 1903-ban bekövetkezett halála előtt az időközben létrejött más elméletek fényében háttérbe szorult, a halála után pedig sok évtizedre szinte teljesen hatástalanná vált. Amikor Talcott Parsons hosszú tanulmányútjáról Németországból az USA-ba hazatért, és az ottani, illetve a francia nagy társadalomelméleti tablókat 1937-ben összegezte, ezt azzal kezdte, hogy „*Who now reads Spencer?*”, és leszögezte, hogy Spencer életműve halott. De majd harminc év eltelte után az időközben kibomlott és a biológiai elméletek területéről indult, de a valóság fizikai, biológiai és társadalmi szféráinak elemzésére is alkalmazhatóvá tett *General System Theory* fényében 1961-től aztán már úgy látta, hogy Spencer a társadalmak modernizációs folyamataiban központi szerepet játszó funkcionális differenciálódási és más evolúciós folyamatokat, illetve mechanizmusokat lényegében úgy írta le, ahogy most az általános rendszerelmélet teszi.¹ Ma pedig már elmondhatjuk, hogy az általános rendszerelmélet központi jelentőségűvé válása az teljes társadalomtudományban és az

---

1 Lásd Talcott Parsons: An Outline of the Social System. In: Parsons et al (eds.) *Theories of Societies*. Free Press. New York. 1961 39-90. p., ill uő.: *Societies. Evolutionary and Comparative Perspectives*. Englewoods Cliffs. Prentice Hall.1966

egyres társadalmi intézmények rendszerelméleti szempontokból elemzése fokozatosan revidálta Spencer szociológiaelméletét.

De mi okozta a korai óriási hatás után a hosszú ideig tartó eltűnést? *Robert L. Carneiro* 1981-es tanulmányában végigment a Spencerrel szemben felhozott vádakon, és szövegszerűen kimutatja, hogy a legtöbb ezek közül egyszerűen Spencer művének felületes ismeretéből fakadt. Ezek között az egyik legfontosabb, hogy Spencer elméletét a már előtte elvirágzott historicizmussal rokonították, és mint a *lineáris történelemszemlélet* egyik verzióját utasították el evolúcióelméletét. *Carneiro* szövegszerűen kimutatja, hogy Spencer „A szociológia elvei” c. műven kifejezetten az ellenkezőjét állítja.² De annyi igazság volt a vádban, hogy működése első éveiben jó ideig még az akkori korszemlemben bevett historicista „szükségszerű progresszió” talaján állva maga is a progresszió kifejezést használta az egymás utáni történeti változásokat elemelve, és ezt csak később kezdte felváltani az „evolúció” kifejezéssel. Egy 1860-es években írt levelében jelzi is, hogy ez a váltás tudatos volt nála, mert észlelte, hogy a „progresszió” egy teleológikus implikációt hordoz, és ettől meg akart szabadulni, mert a változások mögött nincs egy eleve elrendelt változási irány.³

Jonathan Turner és *Charles Powers* szintén foglalkoznak egy tanulmányukban Spencer elméletének félretolását előidéző okokkal, és az ő

---

2 “Like other kind of progress, social progress is not linear but divergent and re-divergent. Each differentiated product gives origin to a new set of differentiated products.” Spencer, *Principles of Sociology* 1873, idézi *Carneiro* 1981, 187.p.

3 Spencer 1857-ben írt első rendszeres tanulmánya a történelmi változások törvényszerűségeiről “Progress: Its Law and Cause” címmel jelent meg, és a “progresszió” kifejezés későbbi lecserélésől “evolúcióra” így írt önéletrajzában: “Though it began by pointing out that the word progress is commonly used in too narrow sense; yet the fact that I continued to use the word shows that I had not been recongnized the need for a word which has no teleological implications” De már az 1860-as években jelzi egy levelében, hogy kell egy kifejezés, ami nem hordozza a szükségszerű haladást valamilyen irányba, mert ez nem felel meg a történelmi változásoknak: “the adoption of it arose for the perception that “progress” has an anthropocentric meaning, and that there needed a word free from that” (lásd *Carneiro* 1980. 159.p.)

felsorolásukban elsősorban nem ennek az elméletnek a belső problémái okozták ezt, hanem inkább a társadalomelméletek akadémiai- egyetemi környezetének politikai beágyazottsága az 1900-as évek elejétől, melynek politikai premisszái egyszerűen kitaszították ezt az elméletet. Így a kezdődő szociológia és társadalomtudós közösség az esetetek felemelését célzó állami progresszív törekvéseket vette tudományos premisszáinak evidens kiindulópontjaként, és ezzel szemben Spencer az állammal szembeni és a szabadpiac uralmát valló morálfelfogása politikailag stigmatizálta elméletét.⁴ De ugyanígy a tartósan baloldali ideológiai premisszákkal átitatott társadalomtudományos gondolkodás viszolygását váltotta ki a „*survival of the fittest*” (a legalkalmasabb túlélése) evolúciós elvként hangoztatása, melyet Darwin tulajdonképpen tőle vett át. Ám a politikai küzdelmekben a szociáldarwinizmus szezői az általuk alátámasztott hatalmak háborús bukása után, mint ennek okozói kerültek megbélyegzésre, közéjük Spencer is besorolva, mint a 20. századi konzervatív társadalomfilozófia egyik alakja.⁵

De e politikai-ideológiai okokon túl, melyek inkább a szociológiát magát minősítik mintsem az ő elméletét, állandó kritika érte Spencert, hogy biológiai analógiákkal magyarázza a társadalmiság egyes jellemzőit és evolúciós folyamatait. *Ferninand Tönnies* még jóindulatúan csak úgy kritizálta ezt egy 1905-ös cikkében, hogy az ilyenfajta demonstráció inkább gátolja a megértést, mintsem segítené, de legtöbbször egyszerűen azt feltételezték, hogy Spencer a társadalmat, mint emberi testet fogja fel. Persze maga Spencer jelezte is e kritikákat megismerve, hogy ő ezt csak az illusztráció és a könnyebb megértésért tette, de utólag azt lehet

---

4 “There can be no doubt that Spencer’s moral philosophy stigmatized him, especially his view that government should not intervene too extensively to help the unfortunate. Such view ran counter to the expansion of the welfare state in the twentieth century. The ideology taints Spencer’s sociology, and it has clearly made scholars reluctant to give it a fair reading” Turner/Powers, 2002, 85.p.

5 “Spencer’s coining of the phrase “survival of the fittest” and the use of this idea in much twentieth-century conservative philosophy, and even worse, in the eugenics movement of the last century further stigmatized his sociology.” Turner/Power 86. p.

mondani, hogy ez az illusztrációként használat letakarta előtte, hogy míg a fizikai és a biológiai szférában az „anyag” és az „élő organizmus” mint e szférák evidens alapeleme megadta azt, amire folyik itt a tudományos kutatás, és az összefüggések feltárása, illetve tablókba állítása, addig a társadalmi szféra esetében fel sem merült előtte, hogy akkor itt mi lehet ez a sajátlagos alapelem. A biológiai analógiákkal magyarázat ezt a hiányt rejtette el előle, és mivel az 1880-as évektől indulóan a német szellemtudományos kezdetek után *Wilhelm Dilthey* és *Henrich Richert*, majd *Edmund Husserl*, *Max Weber* és *Nicolai Hartmann* nyomán a kibomló társadalomelméletek alapjává vált, hogy társadalmiság az értelem intézményesülésén nyugszik, az e nélküli spenceri elemzések már csak, mint szociológiatörténeti érdekességek jöhetnek számba. Az igazi adaléka, a társadalmi evolúcióval létrejövő funkcionális differenciálódás és komplexitás növekedés pedig a *General System Theory* révén őt elkerülve vált a mai társadalomtudományok bevett tételévé. Igaz, ha a szociológia tudósközössége ideológiai elfogultságai miatt nem tolja félre Spencer elméletét, mely már a 1870-re vázolta ezeket az összefüggéseket, akkor már legkésőbb az 1900-as évek elejétől és nem csak az 1960-as évektől elindulhatott volna ebbe az irányba. Spencer elmélete tehát nemcsak eltűnt bő hatvan évre, de ennyi időszak e miatt jórészt ki is esett a társadalomtudományok fejlődéséből.

2. Evolúció, progresszió, modernizáció

Spencer eleinte a 19 században a historicizmus nyomán a szellemi életben általában elterjedt „progresszió” kifejezést használta a társadalmi változások megfogalmazására, amiben már eleve benne volt, hogy a világ a belső törvényeinek megfelelően egy szebb világ felé halad, és csak, amikor a felhalmozott részletes társadalomtörténeti ismereteket elméletileg is összegezte, kezdett áttérni az evolúció kifejezés használatára, mely ezt a finális, célra irányuló történelmi képet már elveti. Az evolúció kifejezést pedig a mainstream szociológia 1960-as évek elejétől - főként néhány meghatározó amerikai szerző nyomán - a modernizáció kifejezésre cserélte. Ha pedig kiszakadunk a szociológiaelméletek és a történet-szociológiai szerzők szintjéről, és az ontológiai-filozófiai gondolkodók

szintjéről nézzük meg a valóság, benne a társadalom fejlődési-változási tendjeinek elméleti rekonstrukcióit, akkor itt a valóság létrétegeinek egymásra épülése adja az elméleti keretet, benne a társadalomra jellemző értelmi létréteg fokozatos kiépülése az evolúció során. Ezt a legteljesebben az 1930-as évekre Nicolai Hartmann dolgozta ki, és ma a társadalmi evolúció irányába mutató gondolati irányok mellett az ő evolúciós létréteg-elmélete is rendelkezésre áll az összefüggések feldolgozásához.

A progresszió ugyan a 19. századi szellemi miliő központi eszméje, de már az 1700-as évek elején megjelent *Giambattista Viconá* az emberi fejlődés egyre emelkedő spiráljának leírásával, majd az 1790-es évek elején a francia *Condorcet*nél, aki az emberi történelmet az ember egyre inkább kibomló szellemi képességeinek kifejlődéseként írta le. Hegelnél az abszolút szellem kibomlásaként felvázolt emberi történelem, vele párhuzamosan August Comte egymás utáni szükségyszerű stádiumokból felépülő történelempépe, ahogy Marxnál a termelési módok szükségyszerű egymásra következésének végén a kommunista társadalom eljövetele mind ennek a historicista progresszió-felfogásnak a különböző megjelenései.⁶ Mint láttuk Spencer maga is ebbe a gondolati irányba öntudatlanul beágyazva kezdte el gondolatai kifejtését, és csak a szisztematikus történelmi ismeretek felhalmozása - melyben saját kutatásain túl még az általa kutatási titkárként alkalmazott segítői s részt vettek⁷ -, vetette el a progresszió kifejezést, és kezdte el e helyett az evolúció kifejezést alkalmazni egyre határozottabban, hogy megszabaduljon a meghatározott jövőbeli célra irányuló történelemlfelfogás implikációitól.

---

6 Lásd Kiss László: A fejlődés- és evolúciós elméletek néhány „tudományos” képviselője a hosszú 19. században. *Acta Agriensis Sectio Historiae*. 2015. XLIII. 134- 139. p.

7 Spencer egy tekintélyes örökséghez jutva megengedhette magának, hogy az 1860-as évek elejétől magántitkárként a fiatal skót kezdő tudóst, *David Duncant* alkalmazza, aki az ő útmutatásai szerint az egyes civilizációk történeti kibomlásának anyagait kivonatolta, majd őt követte *James Collier*, később *Richard Scheppeg*. Az irányítása alatt készült munkákat aztán *Descriptive Sociology cím* alatt 15 kötetben jelentette meg, az első nyolc 1873-1881 között, majd halála után a maradék hét kötet 1934-ig. A szociológia elvei cím alatti, hatalmas terjedelmű - kétezer oldal meghaladó - műve aztán ezek alapján jött létre. (Lásd Carniero 1991, 162-163. p.)

Az evolúció így az előre elrendelt cél nélküli történelmi változások leírásának kifejezése, és ezt Spencer már Darwin előtt használta, de Darwin empirikus munkája a fajok eredetéről tette igazán elfogadottá ezt a széles szellemi közvélemény előtt. Az 1900-as évek elején a szociológiában Spencert illetően a biológiai analógiák miatt diszkreditálódott az evolúció eszméje, a fajok harcaként bemutatott emberi történelem eszméje a szociáldarwinistáknál (pl. *Ludwig Gumbrowicz* és *Gustav Ratzenhofer* munkáiban) pedig az ezeket ideológiai alátámasztásként felhasználó hatalmak II. világháborús bukása okán vált vállalhatatlanná, és így csak az 1960-as évektől kezdődött el ismét újjáéledni ez a gondolati irány. Az amerikai *Talcott Parsons* 1960-as évekbeli munkái ebben központi szerepet játszottak - ő pedig több évre a legbefolyásosabb társadalomelméleti szerzővé vált az egész világon -, és az ő nyomán különösen *Niklas Luhmann* a német szellemi körökben ismételten elterjesztette az evolucionista társadalomelmélet eszméjét. Ő azonban már Spencert teljesen félretolva a darwini evolúciós elméletből indult ki, és ebből is már csak az analitikailag elkülönített általános evolúciós mechanizmusokat vitte tovább, ahogy azt Darwin elemzéseiből *Donald T. Campbell* az 1960-as években kiemelte. Campbell szerint bármely társadalmi intézmény változásánál azt kell mindig szem előtt tartani, hogy milyen alternatíva készlet (*variety pool*) állt ott rendelkezésre, milyen szelekciós mechanizmusok működtek, melyek az alternatívák közül valamelyiket kiválasztották és a többit félresöpörték, és végül a kiválasztottat milyen mechanizmusok révén tudták stabilizálni. Így az evolúció szempontjának alkalmazása a társadalmi intézmények vizsgálatánál a variáció-termelésre, az ezekből kisselektálás mechanizmusaira és végül a kiválasztott-kisselektált stabilizálásának mechanizmusaira egyszerűsödött.⁸ Luhmann aztán ezzel a fogalmi készlettel egy sor társadalmi alrendszer evolúciós változásait elemezte vaskos kötetekben. Így a modern jog alrendszerében a variációtermelést a hatályos jogi megoldáshoz alternatívákat kidolgozó jogtudósi *de lege ferenda* (csak akadémiai véleményeket jelentő) jogi megoldások adják a jogtudományi közlönyökben megjelentetve, amiket jogtudósi körökben megvitatnak,

---

8 Lásd pl. Niklas Luhmann: *Evolution und Geschichte*. In. uő. *Soziologische Aufklärung* 2. 1975. 150-170. p.

hatásaikat teoretikusan körbevárják, de pusztán csak felfüggesztve vára-
kozó alternatívák addig, míg valamelyiket ki nem emeli egy parlamenti
többséggel rendelkező kormányzat, és törvénnyé téve beépíti a hatályos
jogba, eltávolítva az eddigit. Így a jogalkotás az a szelektáló-kiválasztó
mechanizmus, mely a *variety pool*ból a kiemelést megteszi, és a többi
félresöpörve meghagyja pusztán, *de lege ferenda* akadémiai véleménynek.
Ez a jogalkotói kiemelés is stabilizál már rövid időre, de igazi stabilizálás
akkor történik meg, ha a kiválasztottnak-kiemeltnek a jogdogmatikai
fogalmi rendszerbe beillesztése is megtörténik, mert addig csak
kipróbálás alatt áll, noha már így is hatályos jog. Ugyanez a politikai
alrendszerben a politikai pártok *variety pooljából* a ciklikusan ismétlődő
választások szelektálják ki az új és új kormánypártot, kisöpörve a régit,
és ezzel ideiglenesen stabilizálják is a kiválasztottat-kiszelektáltat, míg
ki nem söprik a következő választások. A tudomány alrendszerében
az állandóan új és új tudományos publikációkban megfogalmazott
tudományos állítások alkotják a *variety poolt*, és a bevett tudományos
igazságok trónfosztásának, vagy csak módosításainak és kiegészítéseinek
állandó folyamatát a szabad tudományos viták adják, és ha nem is egy
csapásra, mint a politikában a parlamenti választások, de a trónfosztást és
az új igazságok bevetté válását fokozatosan véghez viszik, és a tartósabb
eredmények átfogóbb tudományos paradigmákba illesztik be, ahogy a
jogban az új jogi termékek tartósabb részeit a jogdogmatikába.

A progresszió és az evolúció mellett a „modernizáció” az 1960-as évek
közepétől kezdett a szociológiai kutatásokban az egyik irányító eszmévé
válni. Ennek alapja az volt, hogy az előző évtizedekben a volt afrikai,
ázsiai és latin amerikai gyarmatok közösségeinek társadalomszerveződési
elveiről nagytömegű anyag gyűlt össze, és a sikeresebb európai illetve
tágabb nyugati civilizációs mintákkal összehasonlítva kiemelésre került,
hogy miért maradtak ezek stagnáló társadalmak, és ehhez képest milyen
okok idézték elő az európai civilizáció különösen nyugatibb részeinek az
1500-as évektől beinduló gyors fejlődését, mely révén később az egész
világot le tudták igazni katonailag, és tartósan uralmuk alá tudták vetni.
Ennek kapcsán dolgozták ki azokat az általános modernizációs trende-
ket, melyeken a nyugati társadalmak sok száz év alatt végigmentek, és
szembeállították afrikai,ázsiai, ausztráliai és dél-amerikai stagnáló emberi

közösségekkel, mint a tradicionális társadalmakkal, akik ezt nélkülözték, és így e nélkül építették fel társadalmuk működését. A modernizáció fő trendje a funkcionális differenciálódás volt, ahogy például az európai társadalmakban a jog fokozatosan elkülönült az erkölcsi–szokásvilág fölé a külön bíraskodáson túl, mely több stagnáló civilizációban is létezett, de tudatos jogalkotással és jogi fogalmi rendszerrel feljavítva csak Európa nyugati felében ment ez végbe, melye a keletibb részek némileg később átvettek. A politika funkcionális differenciálódása az 1800-as évektől jött létre, amikor a politikai pártok küzdelmeiből a ciklikusan ismétlődő választások révén állandóan megújítható államhatalmi szerkezet alakult ki, összekötve a parlamenti törvényhozásban a jogalkotással. Ugyanígy a szekularizálódással a vallás mindent meghatározó jellege visszaszorult és az 1600-as évektől, lehetővé vált a szabad tudományos kutatás, mely az egyetemek kibomlásával önálló tudományos alrendszerként tudott elkülönülni. Nem sorolva tovább, az összes fontos társadalmi funkció ellátására különálló alrendszerek jöttek létre, és ezzel együtt ezek állandó belső megújulási mechanizmusai is kialakultak, és így a differenciálódás mellett az állandó innováció is beépült az egyes funkcionális alrendszerekbe, míg a stagnáló társadalmak fő problémája az egyszer felépült struktúrák mozdulatlansága volt, mely feszültségek esetén csak katalizmákkal (királygyilkosságokkal stb.) tudott nagy rombolások mellett valahogy megoldódni. De kidolgozásra kerültek modernizációs trendként a differenciálódott funkcionális alrendszerek belső és egymás közötti tevékenységcseréjének a mechanizmusai is. Ezt Parsons a pénz gazdaságban játszott szerepét alapul véve dolgozta ki, és ahogy itt a pénz, úgy a többi alrendszerben az ottani saját *közvetítő cseremédiумuk* látja el ezt a feladatot. Niklász Luhmann ennek nyomán és az amerikai tudományozókémpirikus kutatásaira támaszkodva mutatta ki ezt a tudományos reputációs mechanizmusok működésében és elemzésében a tudós „pénze” a reputációja egy foka, amit az idézetségi mutatója jelez a felszínen, és ha ehhez van hozzákötve a teljes tudományi-egyetemi rendszer (professzori kinevezések, kutatási pályázati pénzek elosztása stb.), akkor ez éppúgy működik, mint a pénzforgalomra alapozott piacgazdaság.⁹

---

9 Lásd pl. Niklász Luhmann: *Selbststeuerung der Wissenschaft*. In. uő. *Soziologische Aufklärung* 1. 1971. 232-252. p.

Tehát funkcionális- strukturális differenciálódások, ezt áthidaló integrációk és mindezek mellett folyamatos innovációt, megújulást lehetővé tevő mechanizmusok beépítése adják a fő modernizációs trendeket, és ezekkel a modern társadalmi struktúrákkal ütköztették a tradicionális társadalmakat, hogy a stagnálásuk okait megértsék.

3. A valóság létrétegeinek evolúciója

A fenti, főként történet-szociológiai és szociológiaelméleti munkákban megtalálható fejtegetések mellett az átfogóbb síkon elemző filozófiai ontológiában is megtalálhatók azok az elemzési vonalak, melyek a valóság jelenségeinek evolúciójával foglalkoznak. Ezek közül különösen a Nicolai Hartmann által az 1930-as években kifejtett ontológiai alapvetés ad jó fogódzókat a társadalmi evolúció fentiekhez képest új oldalról való megragadására. Annyiban kapcsolható a fentiekhez, hogy a német szellemtudományos vonal dominanciája révén az 1900-as évek elejétől kibomló társadalomelméletekben a társadalmiság sajátlagos anyagát az értelem intézményesüléseként ragadták meg, és a társadalmiság evolúciója valamiképpen mindegyikben az értelmi képződmények evolúcióját jelentette. Ám ezekben az elemzésekben a társadalmiság fizikai és biológiai alapokra ráépülése csak, mint evidencia volt jelen, és a társadalmiságon belüli evolúciót már nem kötötték össze rendszeresen a fizikai felé emelkedő biológiai létréteg evolúciójával, illetve az egységes valóságevolúció átfogó elemzésével. Ez a filozófiában hagyományosan az ontológia területe, ám ez az 1950-es évektől teljesen visszaszorult magában a filozófiában is. Szerencsére azonban Nicolai Hartmann az 1930-as években már megkoronázta kutatásaival ezt az irányt, és itt van számunkra az ő összegzése e téren.

Kiindulópontként fontos kiemelni, hogy a társadalmi és emberi evolúció megértésének szükségszerű felemelése a szűkebb tematikájú szociológiaelméleti evolúciós/modernizációs elemzésektől a filozófiai ontológiai elemzési szintig azért vált napjainkra különösen fontossá, mert az eddigi sokszázezer évig az emberi értelmén nyugvó társadalmi evolúció az *elmúlt évtizedekben egyre inkább a gépi értelemmel került kiegészítésre*. Így maga a társadalmi evolúció központi magva az értelem

került közvetlenül bele a viharos gyorsaságú változási folyamatokba, melyek már ma is láthatóan az egész eddigi társadalmi evolúciós tematikát átalakítják, és így a szociológiaelméleti szintű korlátozott tematikát bizonyos fokig hatályon kívül helyezhetik már a közeljövőben. Nézzük meg ezért ezt közelebbről.

A mesterséges intelligencia növekvő ereje az utóbbi években már megijeszti az ennek felhasználását irányító praktikusokat (*Elon Musk*) éppúgy, mint az ezzel közvetlenül érintkező teoretikusokat is (*Steven Hawking, Nick Bostrom*), és mint az ember fölé növekedő és annak ellenőrzésétől elszakadó, új fejleményt írnak le. Ennek egy másik leírása – mely *Neuman* János egy halála előtti években tett megjegyzéséből nőtt ki – a szingularitás korának kialakulásaként tematizálja az ebben rejlő újdonságot.¹⁰ Ez utóbbi szerint az egyre nagyobb számítógépes kapacitások és az egyre gyorsabb programfuttatások az öntanuló mesterséges intelligenciát egy olyan pontra juttatják, hogy abból a gyorsulást addig lassító emberi közreműködés kiküszöbölődik. Ettől a – világtörténelemben egyedülálló (szinguláris) – pillanattól kezdve aztán a milliószeres gyorsaságra is képes öntanuló és önfejlesztő algoritmusok ténylegesen is milliószeres gyorsaságba kapcsolva néhány órán belül végleg érthetetlenné és ellenőrizhetetlenné válnak már az ezzel foglalkozó informatikusok számára is. Az ezzel együtt fejlődő robotika bárminek a legyártását is lehetővé teszi az ember fölé nőtt mesterséges intelligencia számára, és ezzel nemcsak érthetetlenné válik már a mesterséges intelligencia az ember számára, de az utóbbi a világban végbemenő változások irányításából is kikapcsolódik, átadva addigi helyét a mesterséges intelligenciának – és ez a szingularitás beállta utáni korszak.

---

10 Hogy Neumann a szingularitás első megfogalmazója, azt csak közvetetten tudjuk Stam Ulam-tól. Ő 1957-ben, egy évvel Neumann halála után idézte fel egy írásában a vele való beszélgetését a korai 1950-es évekből, és ekkor beszélt neki Neumann röviden a szingularitás eljövételéről: “The ever accelerating progress of technology and changes in the mode of human live give the appearance of approaching some essential singularity in the history of the race beyond which human affairs as we know them, could not continue”. This is the first known use of the word “singularity” in the context of human technological history.” (idézi Kurzwzweil 2012:185.)

Ha egy időre zárójelbe tesszük a mesterséges intelligencia teoretikusai által használt fogalmakat és félelmeket, és e helyett a világ eddigi evolúciójának ugrásait elemző filozófiai fogalmakat állítjuk a középpontba, akkor az utóbbi száz év már empirikus alapokon is nyugvó ontológiai elemzései megalapozottabb elemzéseket tesznek lehetővé a mesterséges intelligencia uralomra jutása vonatkozásában is. Számomra az elmúlt évtizedekben a társadalom átfogó evolúciós ugrásait kutatva Nicolai Hartmann létrétegekről szóló elmélete adta a legtöbbet ahhoz, hogy a társadalmi lét és az ennek alapjaként létező fizikai és biológiai létréteg együttélését meg tudjam érteni. Niklas Luhmann társadalmi rendszerekre és alrendszerekre vonatkozó gazdag elméletét mindig is Hartmann szélesebb összefüggéseket is tematizáló elméletébe beágyazva fogadtam el (lásd erre összegzésemet, Pokol, 2004.) Így most a mesterséges intelligencia izgalmas fejleményei felé fordulva adódik számomra a hartmanni létrétegek elméletének kerete, és annak hipotetikus megfogalmazása, hogy esetleg itt egy új létréteg keletkezéséről van szó. Ahogy a fizikai létréteg felé emelkedett valaha a Földön a biológiai létréteg, majd annak evolúciójával a növényi, továbbá az állati lét felső fokain fokozatosan, az emlősökkel indulóan az lelki-érzelmi létréteg, és ennek fokozatos kibomlásával a főemlősök szintjén már az értelmi létréteg csirái is, melyek az emberi közösségekben már egyre dominálóbb értelmi létréteggel borították be az alsóbb létrétegeket. Most pedig itt állunk az újabb evolúciós ugrásnál, és az emberhez kötött értelmi létréteg (illetve az ennek folyamatosan alapul szolgáló lelki-érzelmi, illetve biológiai és fizika létréteg) fölé egy új létréteg látszik kibontakozni, mely az addig emberhez (és az alatta levő többi létréteghez) kötött értelmi létréteg utódként önszerveződő *szellemi létréteggént* kezd a világot meghatározó erővé válni. A következőkben ezt a gondolatfelvetést járom körbe.

Mivel Nicolai Hartmann részletesen elemezte már az eddigi evolúciós ugrásoknál az új létrétegek viszonyát az alattuk fekvő, evolúciós szempontból régebbi létrétegekhez, és közös törvényszerűségeket állapított meg minden eddigi evolúciós ugrás után keletkező új létréteg illetve elődjei között, röviden érdemes néhány megállapítását megidézni, mielőtt elkezdenénk azt elemezni, hogy ezekből milyen tanulság vonható le a mostani új létréteg, a perspektivikusan önállóvá váló és önszerveződő mesterséges intelligencia létrétegének vonatkozásában.

3.1. Az ember és a létrétegek hierarchiája

A emberben a sajátlagosan „emberi“ az értelmi létréteg fokozatos dominálóná válása a fizikuma, biológikuma és lelki-érzelmi ösztönélete felett, de élete minden egyes pillanatában mind a négy létréteg törvényszerűségei együtt hatnak rá. Az ember többrétegű lény és az emberi közösségek e létrétegek törvényszerűségeinek összegződő keretén belül bontakozhatnak ki. A felső létrétegek csak az alsóbbak törvényszerűségeinek tiszteletben tartása mellett fejlődhetnek ki, de ez nem akadályozza meg, hogy a felsőbb létrétegek törvényszerűségei önállóak legyenek az alsókéhoz képest. A felsőbb létréteg felépülése először az alsóbb létréteg törvényszerűségeinek átformálva-megtartása mellett történt, de a két legfelsőbb esetben már nem átformálás, hanem pusztán az alsóbbakra ráépülés történik. Míg ugyanis a fizikai világ anyagi elemeit a biológiai-organikus létréteg is elemként használja fel – csak a saját élővilági törvényszerűségei által átformálva –, addig a lelki létréteg és az arra ráépülő értelmi létréteg esetében már nincs anyagi elem. Itt már nem átformálva tartja meg az alsóbb létréteg elemeit, hanem egyszeűen csak ráépül azokra a felsőbb.¹¹ Hartmann megfogalmazásában álljon itt egy hosszabb idézet mind a négy létréteg vonatkozásában: „Hogy a többrétegűséget meg tudjuk ragadni, elegendő, ha az általánosan ismertekhez tartjuk magunkat. Senki nem vonja kétségbe, hogy az organikus-biológiai élet a a fizika-anyagítól a lényegét érintően különbözik. Ám nem létezhet függetlenül ettől: magában tartalmazza, rajta nyugszik, sőt a fizika törvényei mélyen belenyúlnak az organikus testbe. Ami persze nem akadályozza azt, hogy ennek ellenére saját törvényszerűségeket fejlesszen ki, melyek nem vezethetők vissza már a fizikai törvényszerűségekre. Ezek az törvényszerűségek átformálják az alsóbbakat, az általános fizikai törvényeket. Ugyanez a viszony létezik a lelki élet és a biológiai-organikus élet kapcsolataiban

---

11 Most tegyük zárójelbe, hogy az utóbbi évtizedek agykutatásai időközben feltárták – Donald O. Hebb 1949-es kezdeményezései alapján –, hogy az agyi idegsejtek százmillióiban egy-egy új ismeret és tapasztalat speciális elrendezésbe állítja az idegsejtek egy-egy csoportját, és így szemlélve mégiscsak van anyagi bázisa az értelmi változásoknak az agyban. Ennek elemzéséhez lásd Kurzweil 2012-es könyvének Neokortex c. fejezetét. Kurzweil, 2012:85-95.p.

is. A lelki élet – mint azt a tudati jelenségek bizonyítják – eltérő az organikus-biológiai lét törvényszerűségeitől, és egy önálló létréteget képez felette. Ám mindenhol az jellemző rá, ahol csak találkozunk a valóságban vele, hogy függő viszonyban van tőle, és a biológiai organizmus által hordozott létréteg lehet csak. (...) A lelki élet így csak hordozott jellegű lehet, de minden függősége mellett is saját törvényszerűségeket épített ki. Végül a pszichologizmus háttérbe szorulása óta elismert tény, hogy a szellemi lét birodalma nem egyszerűen a lelki lét folytatása, és e réteg törvényszerűségeit nem lehet megmagyarázni pusztán a tudati élet törvényszerűségeiből. Sem a logikai törvényeket, sem a tudás és a megismerés sajátosságait nem tudjuk megmagyarázni pusztán a lelki élet törvényszerűségeiből. Még kevésbé az akarat és a cselekvés szféráit, az értékeléseket, a jogot, a vallást, a művészetet. Ezek a szférák mind kiemelkednek messze a lelki élet folyamatai fölé, és mint szellemi élet egy önálló és magasabb létréteget képeznek fölötte, melynek gazdagsága és sokoldalúsága az alsóbbtól messze eltávolodik. De itt is ugyanaz a viszony jellemző az alsóbb felé kapcsolódásban. A szellem nem lebeg a levegőben, hanem csak lelki élet által hordozott lehet, ugyanúgy, mint ez pedig a organikus lét által hordozott, ez utóbbi pedig a fizikai-materiális által.¹²

---

12 Mivel az idézetben foglaltak adják ennek az evolúció-tematizálásnak az elméleti alapját, álljon ez itt a lábjegyzetben az eredeti német nyelven is: „Um Mehrschichtigkeit zu begreifen, genügt es, sich an allgemein Bekanntes zu halten. Niemand zweifelt, daß organisches Leben sich vom Physisch-Materiellen wesentlich unterscheidet. Aber es besteht nicht unabhängig vom diesem: es enthält es in sich, beruht auf ihm, ja die Gesetze des Physischen erstrecken sich tief in den Organismus hinein. Was nicht hindert, daß dieser über sie hinaus noch seine Eigengesetzlichkeit habe, die in jenen nicht aufgeht. Solche Eigengesetzlichkeit überformt dann die niedere, allgemein physische Gesetzlichkeit. Ähnlich ist es mit dem Verhältnis des seelischen Seins zum organischen Leben. Das Seelische ist, wie die Bewußtseinphänomene beweisen, dem Organischen durchaus unähnlich, es bildet offenbar über ihm eine eigene Seinsschicht. Aber es besteht überall, wo wir ihm begegnen, in Abhängigkeit vom ihm, als getragenes Sein. (...) Das seelische Sein ist also zwar getragenes Sein, aber in seiner Eigenart ist es bei aller Abhängigkeit autonom. Schließlich ist es seit der Überwindung des Psychologismus

Az ember tehát négy létréteg egysége, és az emberi értelem az alsóbb létrétegeken alapulva – az ember biológiai testének bázisán – fejt ki hatását. Közelebbről a szellemi létréteg a tiszta értelmi tevékenység terepe, és ezt Hartmann három belső, szellemi létforma együtteseként írja le: az egyéni szellem létformája, az objektív szellem és az objektívált szellem létformáiként. Az első kettő az élő szellem létformáit jelenti, míg az objektívált szellem a holt szellemét, ám az utóbbira visszanyúlva ennek részei állandóan átfordulhatnak az élő szellem alakjába. Az egyéni szellem együtt él korának objektív szellemének tartalmaival, és többé-kevésbé az egyéni szellemek sokasága hordozza az objektív szellem létformáit mint egy-egy kor népszellemét és a korszak többi kollektív szellemi kéződményeket. De egyben az egyéni szellem is jórészt épp olyan tartalmakkal rendelkezik, melyeket a korának objektív szellemi formái tartalmaznak - hisz az embert gyerekek korában ez alapján szocializálták, így egyéni szelleme e szerint alakult ki, így inkább kölcsönös egymást-hordozással írható le a viszonyuk. A harmadik forma, az objektívált szellemi létforma tartalmainak bővülésével pedig (az értelmi rögzítettség formáinak sokasodásával az írás, nyomtatás stb. révén) az egyéni szellemek a korszak objektív szellemi tartalmai mellett mindig visszanyúlhatnak a bárhol és bármely korszakban rögzített objektívált szellemi tartalmak felé, és ezzel gazdagodva-átalakulva a kor objektív

---

eine wohlbekannte Tatsache, daß das Reich des geistigen Seins in dem des seelischen und seiner Gesetzmäßigkeit nicht aufgeht. Weder die logische Gesetzmäßigkeit noch das Eigentümliche von Erkenntnis und Wissen hat sich psychologisch ausschöpfen lassen. Noch viel weniger die Sphäre des Wollens und Handelns, der Wertung, des Rechts, des Ethos, der Religion, der Kunst. Diese Gebiete alle ragen, schon rein dem Phänomengehalt nach, weit hinaus über das Reich des psychischen Phänomene. Sie bilden als geistiges Leben eine Seinsschicht eigener und höherer Art, mit deren Reichtum und Mannigfaltigkeit sich die niederen nicht entfernt messen können. Aber auch hier waltet sich das gleiche Verhältnis zum niederen Sein. Der Geist schwebt sich nicht in der Luft, wir kennen ihn nur als getragenes Geistesleben - getragen vom seelischen Sein, nicht anders als diese vom Organismus und weiter vom Materiellen getragen ist. Auch hier also, und zwar hier erst recht, handelt es sich um Autonomie der höheren Schicht gegenüber der niederen, gerade in der Abhängigkeit von ihr. (Hartmann, 1962:71)

szellemi tartalmait is - visszahatásként - átalakíthatják. A szellemi létréteg szintjén így létrejön az élő kollektívum, és míg a biológiai szinten csak a faj közössége hordozza a mindenkor elenyésző egyedei felett a közös lét keretét, és ugyanígy az lelki élet is csak az egyes egyén lelki élete lehet, addig a szellemi lét szintjén épp a közös korszellem tartalmait által szocializált egyéni szellemekkel, mindez pedig belefoglalva a sok korszakkal korábban objektívált tudásba és szellemi tartalmakba, az egyéni szellem és a kollektív objektív szellem közösen létezik. Hartmann megfogalmazásában: „Lelki élete mindenkinek saját maga számára van. Ez az individuum számára ezoterikus, nem átadható. (...) Az ember ugyan együtt tud szenvedni mások fájdalmával, vagy együtt örülni, de ez megmarad egy második fájdalomnak vagy örömmel az eredeti mellett, és minden bensőségesség mellett kvalitatívan más minőségű lesz. A gondolat szintjén azonban, ha az ember átveszi azt, az ugyanaz a gondolat lesz, noha egy másik gondolati aktusban jelenik meg. Ez egy más tudatban végbemenő gondolati aktus, de ugyanaz a gondolat marad.“¹³

Hartmann egy másik különbséget is tesz a szellemi létrétegen belül, amely az objektív (élő) szellemi tartalmak és az objektívált (holt) szellem határain jelenik meg. Ugyanis a múltban rögzítődött szellemi tartalmak (hitek, magatartási minták, erkölcsi és más kulturális értékek stb.) úgy is belenyúlhatnak, és így létezhetnek a mai objektív szellemi tartalmakban, hogy tudatalatti szinten mint magátólértetődőségek tömegesen követettek. De egy másik fajta mába belenyúlást jelent, ha csak pusztán mint objektívált szellemi tartalom létezik rögzítetten, de már nem jelenik meg a tömegesen követett hitek, tudások, értékelések stb, szellemi tevékenységeiben. Ekkor csak az egyéni szellem tudatos visszanyulása a holt objektívált szellemi tartalmakra hozza be ezeket a mába. „Das eine ist das Inkraftsein oder Noch-Lebendigsein (einer Sitte, Anschauung), also die Kraft der „Sache“, den fortlebenden Geist mit einer gewissen Stetigkeit bei sich festzuhalten, auch da, wo er sich sonst zusehends verändert. (...) Beim vernehmlichen Hineinragen ist es überall anders, wo die Sache selbst nicht mehr fortlebt, die unmittelbare Tradition abgerissen ist.“¹⁴

---

13 Hartmann, 1962:15-16.

14 Hartmann, 1962:38.

Nézzük meg, hogy miként változott e három szellemi létforma viszonya napjainkig – már túlmenve Hartmann 1930-as évekbeli állapotain is -, és miként kezdtek belefalonódni ezekbe a mesterséges intelligencia formái.

3.2. A mesterséges értelem fokozódó belefalonódása a szellemi létrétegbe

A szellemi létréteg emberi közösségekben való dominánsabb helyzetbe kerülése és az alatta levő létmegtározók hátrébb szorítása az értelem rögzítettség lehetővé válásával indult meg a valamilyen fajta írás kialakulásával. Ez persze csak az emberi közösségek életének vékony keretét jelentette a legtöbb ilyen szintre elért civilizációban, és a széles tömegeket, illetve ezek mindennapi életét a rögzített értelem nem igazán érintette. Az európai civilizációban az 1400-as évek közepén létrejövő nyomtatás sem jelentett eleinte változást ebben, de a felső rétegek egyénei számára ez a technikai könnyítés már növelni kezdte az írástudás fontosságát, és a mindennapi élet pillanataiban is sűrűbben kezdtek a rögzített értelem felhasználásával gondolkodni, és tevékenykedni. Végül az 1800-as évek folyamán ez Európában és az innen más kontinensekre áterjedt, európai kultúrájú országokban lassanként a teljes emberi társadalomra kiterjedt. A rögzített értelem az általánossá vált írni-olvasni tudás bázisán az 1900-as évek elejétől már a mindennapi életbe is közvetlenül belefalonódott kalendáriumok, napilapok – a felsőbb rétegekben ezen kívül még hetilapok és magazinok – formájában, majd a mozifilmek és a rádiózás hangrögzítéseivel még szélesebben, és az 1950-es évektől a televíziózás általánossá válásával a napi élet minden percét a rögzített értelem írásbeli, hangos-mozgóképes formái hatották át, és formálták az egyes emberek gondolkodását, lelki életét és tevékenységét. Ennek folyamán az emberi lét négy létrétegének hierarchiában az értelmi létréteg egyre inkább csak átfórmálva és részben visszaszorítva hagyta működni az alsóbbakat, és ezt a társadalmak civilizálódásaként fogták fel.¹⁵

Ez azonban az igazi lökést még csak ezután kapta meg az 1980-as

---

15 Nibert Elias ennek a civilizálódásnak a menetét a természeti szükségletek kielégítésének változó formáin mutatja be gazdag empiriára alapozva a korai újkortól indulóan, lásd Elias, 1987.

évektől indulóan, amikor az addig szűk körben végzett számítógépes programozás és felhasználás a személyi számítógépek tömeges elterjedésével az írás digitalizálását hozta létre, és az írásos értelemrögzítés a számítógépes digitális rögzítéssel az állandó korrigálás állapotában tudott maradni. De nemcsak az értelmi rögzítettség folyékonyvá válását hozta ez létre, hanem a szövegszerkesztőkkel és ezek könnyű konvertálásával az egyéni értelmi rögzítettség osztott értelmi rögzítettséggé válását is. Az ebben rejlő potenciált aztán az internet 1990-es évekbeli elterjedése ténylegessé is tette. Amit valaki leír, kigondol, videóban vagy *Facebookon* a internetre feltesz, az percek múlva százak és ezrek gondolkodását, tevékenységét befolyásolhatja.

Kevin Kelly a következőképpen írta le ezt folyamatot tizenkét technológiai fejlődési dimenziót elemezve. Mindennek a középpontjában az értelem rögzítettségének folyékonyvá válása áll a digitalizálás révén, a *flowing*, melynek során a korábbi írásos rögzítettség merevsége után a rögzített értelmet létrehozó ember számára az állandó újragondolás, változtatás és az egyes értelmi részek elválasztása, illetve más kontextusra kigondolt értelmi keretbe átvitele könnyűvé vált. A szellemi szektorokban tevékenykedő egyes emberek számára már ez létrehozta a könnyű felemelkedést az értelem papíron való, fizikai rögzítettségéből az értelem állandó reflexív lebegésének állapotába. A tudós, a művész, az elméleti jogász stb. az állandó elméleti reflexiói során az eredményeit mindig csak ideiglenesen rögzíteni is képessé vált, melyek újragondolása, részleteinek könnyed megváltoztatása, egyes részletek más kontextusokra való átvitele mostantól kezdve szinte akadálytalanul lehetségessé vált. A *Flowing*, a folyékonyvá válás a komputeres digitalizálás a Kelly által kiemelt aspektusok között az összes többi alapja. Ahhoz, hogy ez a lehetőség a legszélesebb emberi közösségben is folyékony *osztott értelemként* működhessen, már csak egy egységesebb szerkesztői program kellett, és ez a számtalan verzió között a könnyű konvertálás mellett a Word és még egy-két más program kiemelkedése révén a '80-as évek végére létre is jött. A folyékony és könnyen közösségivé tehető értelem aztán az internet létrejöttével valóságosan is megindult azon az úton, amely mára alapjaiban átalakította a szellemi lét működését. Fokozatosan minden a *Becoming*, a folytonos változásban levő létmódba kerül, és ezzel

a tradicionális társadalomtól a modern felé már végbement változásra átépülés a főbb funkcionális intézmények vonatkozásában (hatályon kívül helyezhető jog, választásokon lecserélhető államhatalom, cáfolásig élő tudományos igazság stb.) továbbterjed, és szinte minden egyes dolgunk, közösségi intézményünk már az állandó változásban létezik. A folyékony értelem *Flowing* aspektusa a kommunikáció minden formájára kiterjedéssel a *Screening*, a Képernyő Emberének aspektusát vonja maga után a korai, centralizált TV képernyője után a mai smart-tévészésig vezető úton, ezzel párhuzamosan a komputer képernyőjéig, ugyanígy a mobiltelefonálás képernyőjével, mely az okostelefonok egyre több funkció átvételével egy általános televízió/komputer/telefon/mesterséges intelligencia képernyőjévé változik. Ezen az úton a teljes környezetünk értelmi reflexió alá vétele az addigi fizikai-biológiai létszféra dolgaira való pusztá „ráülésünk” helyett ezek értelmi reflexiókkal, kognícióval átítatódását hozta létre, így a *Cognifying*, a kognifikálódás sorrendben az előbbi aspektusok által lehetővé tett fejleményt jelent. Az *Interacting*, a kognifikálódással okossá vált dolgaink „visszafigyelése”, és reakcióink megfigyelésével számunkra visszajelezve elkezdik tevékenységünk kiegészítését, terelését. Mindezek hozzájárulnak a létrehozásához az *Accessing*, a hozzáférés középpontba kerülését az eddigi tulajdonlás révén biztosított mód háttérbe kerülésével (Kelly, 2016).

A Kevin Kelly által kiemelt legújabb folyamatok tehát átrendezik a szellemi létreteget három létformájának (egyéni, objektív és objektívált) Hartmann által jelzett hangsúlyait is. Az egyéni szellem a múlthoz képest sűrűbben, ezernyi szálon és folyamatosabban belefoglalódik a kor objektív szellemi tartalmaiba, és nem egyszerűen csak a korai szocializáció során veszi át a korszak szellemi tartalmait – jórészt egy életre –, hanem sűrű napi érintkezésben is, formálódva ezáltal, és saját szellemi adalékát is rögtön az internetre téve némileg vissza is formálva a korszak objektív szellemi tartalmait. Ugyanígy az objektívált szellemi tartalmak is állandóbban és folyamatosabban a kézhez állnak a mindennek az internetre kerülésével, és a pillanatok alatti lehívhatóság állapotába kerüléssel. Így szinte alig válnak el egy korszak objektív szellemi tartalmai és válnak holttá, pusztán objektíválttá a bárhol létrehozott szellemi tartalmak. A Hartmann által még hangoztatott három szellemi létforma erőteljes

elkülönülése így a tendenciaszerű közeledés állapotába került, noha elkülönültségük teljesen nem szüntethető meg.

3.3. A mesterséges értelem közvetlen összekötése a mechanikai léttel

Ha a kiindulópontban tisztáztuk, hogy az ember négy létréteg együttese, és minden értelmi megnyilvánulása mögött is ott van valamilyen közvetettséggel a lelki és a biológiai létmeghatározása, akkor a mesterséges értelemmel működő robot és az ember különbségeit is tisztábban fel tudjuk tárni. *Michio Kaku* írja könyvében, hogy *Rodney Brooks*szal készített interjúban az interjúalany azt mondta neki, hogy a robot is éppúgy gép mint ahogy az ember is az, és így egy nap épp olyan élő gépeket tudunk majd építeni, mint amilyenek mi magunk vagyunk (Kaku, 2014:263.) Hartmannt komolyan véve ezt így nem mondhatta volna, még akkor sem, ha az egyre fejlettebb és kifinomultabb programok már nemcsak az értelmi műveleteket tudják reprodukálni, és betáplálni a robot tevékenységébe, hanem az érzelmek algoritmusba foglalása, vagy ugyanígy a fiziológiai fájdalomérzet programozásban szimulálása révén ezek a robot számára is elérhetővé válhatnak. A programozás ugyanis csak imitálni tudja digitálisan az értelmi *szinten* a fiziológiai érzéseket és a lelki érzelmeket, de mivel e mögött mincs meg a tényleges lelki-limbikus érzelmi réteg és a biológiai-fiziológiai létrétegi mechanizmusok, mindez csak imitált lehet. A mesterséges értelemmel működő robot menthetetlenül csak „kétrétegű“ lehet, és akármilyen komplex is lesz a programozása, és a lelki életre jellemző reakciókat, illetve a fiziológiai-biológiai mozgásokat is végre tudja hajtani beprogramozása révén, akkor is csak két létréteg együttese lehet az ember négy létrétegűségével szemben. Nem szabad, hogy becsapjon benünket az, hogy ma már egy retina nélküli, vak ember számára mesterséges retinát kreálva – mintegy beépített kameraként – a nyakszirtlebenybe vezetve valódi látási érzékszervet hozhatnak létre (Kaku, 2014:264) Ám robotba ültetve ez még megmarad a puszta kamerának, hiába tudja ez a programozással összekötve a mechanikai-fizikai test mozgását meghatározni. Kaku ezeket tárgyalva a könyvében – evidensként elfogadva Rodney Brooks előbb kritizált megállapítását az ember és a robot azonosan gép jellegéről – a

beépített fájdalomérzettel rendelkező robotok emberi jogainak reklamásiáról ír, és etikai kérdések megjelenéséről (Kaku, 2014: 250-252).

A robotnál az értelmi létréteg digitális reprodukálása történik meg a progamozásában, és amennyiben egyre gazdagabb tud lenni ez a progamozás, le tudnak nyúlni az emberi lét alsóbb létrétegeibe is. Ekkor az itteni reakciókat is algoritmusba foglalva az értelmi reakciók mellett a lelki és a fiziológiai reakciókat is reprodukálni tudják, és ezt az egyre intelligensebb értelmi programot közvetlenül a fizikai-mechanikai testekkel kötik össze. De ennek egy másik megjelenési módja, amikor emberi rokkantak vagy másképpen mozgásképtelen sérültek agyhullámaikat közvetlenül kötik össze béna testrészeikkel, és a sérült agyrészt kikerülve, de annak funkcióit imitálva egy program lép be, és válik ismét mozgóképessé az addig béna ember. De e nélkül is – mint a közelmúltban elhunyt *Stephen Hawking* esetében láthattuk –, az agyhullámok értelmi reakcióit összekötve a lebénult ember a toloszékkel mozgóképessé válik, illetve mozgatni tudja a külvilág tárgyait, vagy gondolatait agyhullámaikat egy algoritmus hanggá átalakítva beszélni tud. „Telekinézis: az elmével irányított anyag” – írja fejezet-címében Kaku, és ez pontosan visszaadja a négy létréteggel élő ember helyére belépő kétrétegeűsre redukálódást *Stephen Hawking* esetében, aki a pusztai agyi-értelmi lét és ennek közvetlen mechanikai világgal összekapcsolási lehetősége révén tudott már csak élni. (Persze élő aggyal, és így valahogy táplálni, és anyagcseréje révén tisztába kellett őt tenni.) Az így megteremtett technika azonban a pusztai fizikai robottesttel összekötve a későbbiekben esetleg hozzájárulhat majd a mindenféle lelki létréteg és a biológiai létréteg nélküli létezés létrejöttéhez. Ennek elemzését és az önszerveződővé váló mesterséges intelligencia létrejöttét Ray Kurzweil és Nick Bostrom kötetiben láthatjuk, és itt csak utalok ezekre (Kurzweil, 2014; Bostrom, 2015, részletes elemzésükhöz lásd Pokol 2018:16-69).

Érdemesnek tűnik összegezni az eddigi elemzéseinkből eredő következtetéseket az értelmi létréteg és a felette létrejövő esetleges új létréteg viszonyát illetően. Úgy tűnik, hogy addig, amíg csak gazdagodik az értelmi létréteg, és ez egyre gazdagabban csak felhasználja az eddigi értelmi műveleteinkbe belefűződő mesterséges értelem feljavító hatásait, nem lehet új réteg létrejöttéről beszélni. A Kevin Kelly által leírt összes

tendenciát is beleértve ez nem más, mint a számottevőbben az emberrel megjelenő, de eleinte még így is csekély szerepű értelmi léteg megizmosodása. Csak az egyre sűrűbben és folyamatosabban használt, illetve az emberi lét alsóbb létrétegeit egyre átalakítóbb hatású értelmi létrétegről lehet beszélni még a mesterséges értelem által napjainkig feljavított állapotában is. Sőt, ha ez még csak a kezdet a mesterséges értelemmel feljavítottság és környezetünk dolgainak „megokosítása” menetében, és ennek sokszorosa megy végbe a következő néhány évtizedben – ahogy Kelly prognosztizálja –, ez akkor is csak az eddigi negyedik, legfelsőbb létrétegünk lesz. Új létréteg felmerüléséről csak akkor beszélhetünk, ha a korunkban kialakított mesterséges intelligencia formái, az algoritmusok, az agyhullámok algoritmusba foglalásai és mechanikai testekkel való közvetlen összeköttetései valahogyan önszerveződévé válnak, és az emberi értelemmel összefonódásuk megszűnése mellett tudnak működni a világban. Még egy további kérdés, hogy ez akkor csak egy további új létréteg kibomlása lesz-e, mint ahogy megtörtént ez már háromszor is az elmúlt majd öt milliárd évben a Földön – nélkülözhetetlen előfeltételként átalátítva-megtartva az addigiakat alsóbb létréteggként, vagy egyszerűen csak ráépülve az alsóbbakra –, vagy ehhez képest ez az evolúciós ugrás más lefolyású lesz?

3.4. Új létréteg vagy az elért értelmi lét bázisán a földi evolúció újakezdése?

Ray Kurzweil és *Nich Bostom* már idézett könyveiből kiindulva az embertől elszakadó és önszerveződévé váló mesterséges intelligencia létrejöttéhez két út és fejlesztési forma jöhet számba: a mesterséges gépi intelligencia ma is létező gyenge formájának minőségileg megerősödő alakja révén, vagy az emberi elmét hordozó agy emulációja révén, és ennek digitális hordozóra átültésével az emberi létrétegek korlátaitól elszakításával. Harmadikként csak utalni kell a mesterségesen feljavított intelligenciával ellátott ember szuperintelligenssé válására, noha ez csak a mai, mesterséges intelligenciával élésünk további formája lehet, mely nem szakad el evolúciós ugrásként a mai négy létréteggű emberi léttől, és csak a legfelső dominanciáját erősíti tovább.

Az emberi ellenőrzéstől elszakadó és önszerveződővé vált mesterséges intelligencia két formájának létét kell tehát itt szemügyre venni az előző elemzések fényében, az erős MI-t és az emberi agy által hordozott elme teljes emulálásával digitális hordozóra feltöltött mesterséges intelligenciát. Az előbbiekből látható volt, hogy az itteni, digitalizált szellemi légréteg komputeres, szerver-parkok általi hordozottsága mellett a világban való változások végrehajtására fizikai testekkel összekötése – esetleg csak egy-egy rövid időszakra – két légrétegű létezését tesz lehetővé, a biológiai és a lelki lét teljes hiánya mellett. Mégha az utóbbi egyes részei szimulálással be is kerülhetnek az erős MI esetében a programba a döntési választások meghatározásába, ennek nem lenne semmilyen funkcionális szerepe – csak akadályozó hatása –, így az öntanulással kiküszöbölése a programozásból szinte biztosra vehető. Ugyanígy, ha az teljes elme digitális feltöltésével jönne létre az embertől elszakadó mesterséges intelligencia, és így ez a teljes korábbi személyiséggel együtt tartamazná annak lelki életi struktúráit is – szolidaritási érzelmeit, identitástudataiból fakadó értékválasztási döntési mintáit stb. –, ennek semmi funkcionális szerepe nem maradna már a biológiai és társadami közösségi létől megszabadult állapotban. A korábbi személyiség feltöltéssel áthozott öntudata – mely korábban a biológiai ösztönök és létmeghatárók állandó behatása mellett alakult és működött, illetve e mellett a gyerekkortól családi majd baráti közösőségekre ráutaltság ereje által formált lelki étellel együtt tartalmazza a értelmi személyiségi struktúrákat is – a digitalizált komputeres létformába átlépve légüres térbe kerülne az alsó két légréteget tekintve. Biológiai-fiziológiai reakció emlékei megmaradnának egy ideig – ahogy az amputált lábú embernek is viszketésérzései vannak a már nem létező lábát illetően –, és ugyanígy az öntudat lelki életi diszpozíciói is hatás fejthetnek ki, de mindez tényleges funkcionális szerep nélküli lenne. Így a két légrétegre csökkent szuperintelligencia világában az ilyenféle öntudat-részek eltűnésének valószínűsége a milliósoros gyorsasággal végbemenő, rekurzív programfejlesztések révén az emulált személyiségek esetében is nagyon magas.

A feltett kérdésre így az lehet a válasz, hogy a mesterséges intelligencia mint evolúciós ugrás új légréteget nem hozhat létre a földi evolúcióban és az emberi létben oly módon, ahogy az elmúlt évmillárdokban ez már hárszor végbement. Ugyanis amíg csak folytatja az elmúlt ezer

években fokozódó erővel növekvő szellemi létréteg alsóbb létrétegeket meghatározó és azok fölé növvő működését – melyet csak felgyorsított az elmúlt majd félszázad alatt beindult digitalizált értelem megjelenése –, addig egyszerűen csak a már meglévő legfelső, negyedik létréteg dominanciájának fokozódását jelenti. Amennyiben azonban az így létrejött digitalizált értelem a jelzett módokon elszakad az emberi értelem meghatározása alól, akkor ugyan evolúciós ugrás következik be ismét - az alsóbb létrétegekben létrejött evolúciós végeredmény növekszik a meglévő létrétegek fölé -, ám az eddigiektől eltérően az új evolúciós erő már nem alapul az alsóbb létrétegekre. Működését úgy lehet leírni Hartmann létrétegeinek fogalmaiban, hogy az évmilliárdok alatt a fizikai-mechanikai lét fölé emelkedő biológiai élet, majd ennek egyre felsőbb fokozatain megjelenő lelki-érzelmi lét bázist teremtett a főemlősök, de különösen az ember szintjén az értelmi létréteg megjelenésére, és e négy létréteg együttélése végül létrehozta a digitalizált mesterséges értelmet, mely az embertől elkülönült, önálló hordozó általi működtetés révén már közvetlenül össze tud kapcsolódni a fizikai testekkel. Ezzel az evolúciós ugrással az új létforma nem ráépülne az őt létrehozó létrétegek hierarchiájára – egy új hierarchikus emelettel megnövelve azt –, hanem közvetlenül csak a kezdő bázisra, a fizikai-mechanikai létrétegre lenne ráutalva. Ha ez létrejönne, akkor az lehetne mondani, hogy az emberi lét együttműködő létrétegei „kiszenveték” a mesterséges létforma születését - és ez csak így jöhetett létre – de önállóvá válva már feleslegessé válnak számára. A mesterséges értelmi lét így nem lehet új létréteg az eddigiek fölött, hanem az evolúciónak az induló bázison való újrakezdése az önszerveződő értelem irányításával.

A nagy vitakérdés és a félelem forrása így jogos, pl. Stephen Hawking vagy Elon Musk által állandóan megismételve, hogy mi lesz az emberi léttel és az egész – feleslegessé vált – biológiai létszférával a világ sorsát irányító mesterséges intelligencia korában. Félelmeik jogosságát elismerve csak azt kell kiemelni, hogy az evolúció által létrehozás alatt álló új létforma nem lenne rászorulva a földi életre, és egy sor szomszédos bolygón akadálytalanul tudná kifejteni működését, ahogy Kurzweil nagyívűen ki is fejtette a kozmosz gyarmatosítását a mesterséges intelligencia által (Kurzweil, 2014:433-564.).

4. Korunk társadalmevolúciós dilemmái

Mai korunk dilemmáit így a hagyományos társadalmevolúciós tematika mellett az utóbbi évtizedekben létrejött új radikálisabb változásokat elindító evolúciós tematika mentén is meg kell vizsgálni. A kérdés így az, hogy mennyiben mutat problémátlanságot napjainkban az elmúlt néhány évszázadban világelsővé és világhatalmúvá vált európai civilizációs térség a hagyományos szociológiaelméleti és történet-szociológiai evolúciós tematikák terminusaiban – vagy éppen evolúciós zsákutcás jelenségeket –, másrészt az új mesterséges intelligencia viharos előrehaladásával felvetődő új evolúciós lehetőségek és veszélyek miként érintik?

A hagyományos társadalmevolúciós vagy modernizációs trendeket illetően látni kell, hogy ezekben az európai civilizációs térség az élre került, először a nyugatibb részek, majd a kelet-európai részek is utánozva-követve ezeket, és főként az észak-amerikai részekben a teljes európai civilizációs mintát átültetve még ki is bővült ez a civilizáció az átfogóbb Nyugattá. Ám e közben a sikeres modernizáció árnyékában mindig ott volt a modernizációs zsákutca futás lehetősége is, melyet az eddigiekben ez a civilizáció sikeresen el tudott kerülni, és úgy tudta katonailag-gazdaságilag uralni a világ többi részét, hogy közben belső állapotait is folyamatosan fenn tudta tartani, és fejleszteni. Számomra azonban több részletes vizsgálódás után úgy tűnik, hogy az utóbbi évtizedekben olyan tendenciák indultak el az európai és a tágabb nyugati civilizáció világában, melyek az evolúciós-modernizációs zsákutcat idézik fel.¹⁶

A legkézenfekvőbb a demográfiai összeroppanás annak következtében, hogy az emberek közötti egyenlőséget a szükséges biológiai különbségekre is túlfeszítve az 1900-as évek második felétől fokozatosan felszámolásra kerül a nők anyaszerepe, és ha ez így megy tovább, akkor kb. a 2150-es évekre ez a civilizáció elöregedve és utódok nélkül a kipusztulás szélére jut. E mellett a másik evolúciós zsákutca tendenciát a közösségi identi-

---

16 Lásd Pokol Béla: Politikai reform és modernizáció. Magvető Kiadó, 1989; Pokol Béla: Moráleméleti vizsgálódások. A közmorál elméleti eltüntetésének kritikája. Kairosz Kiadó, 2010; Pokol Béla: Európa végnapjai. A demográfiai összeroppanás következményei. Kairosz Kiadó 2011; Pokol Béla: A jurisztrokratikus állam. Dialog Campus Kiadó, 2017.

tások végzetes elsorvasztása okozza, mely az előbbivel párhuzamosan az individualizmus túlfutásával szintén az 1900-as évek második felétől vált látványossá, nem függetlenül attól, hogy a II. Világháborúban győztes hatalmak a világháborút a nemzeti identitás által összetartott nemzeti társadalmak bűneként rótták fel, és az egyik fő törekvéssé az 1950-es évektől a nemzeti identitások elporlasztása és megbélyegzése vált. Ám így, mivel a korábban évszázadokig hatékony keresztény identitás jórészt már elporlott erre az időre, így semmilyen átfogó közösségi identitás nem maradt az európai civilizációs térség országaiban. Ehhez jött, hogy az 1800-as évek eszmei harcainak következményeként a kanti morálmélet vált elterjedtté a szellemi körökben, mely a közösségi morált, mint pusztán alsóbbrendű szokáserkölcset értékelve fokozatosan kihúzta a talajt az elterjedt és összetartást biztosító erkölcsi- morális hit alól a nyugati világban, és helyette szűk morálfilozófus körökben létrejött és ott bevett kritikai morált igyekezett elterjeszteni a tömegmédiával segítségével. Ez azonban sok évtized után is sikertelennek mondható a morálszociológiai vizsgálódások szerint.¹⁷ Így a közmorál felmorzsolása jórészt megtörtént, de helyette az új közmorál létrejötté elmaradt, és mindez összegződve a közösségi identitások elporlásával egy atomizálódott káoszszá tette a sok százmillió európai civilizációs térséget, melyet csak a jogi szabályok és a közigazgatási szerveződés tud összefogni, ám ez a morális és identitási alapok nélkül nem elégséges.

A hagyományos társadalmevolúciós elméleti keretben végiggondolható problémáknak azonban ezzel még nem jutottunk a végére. Ugyanis a demográfiai, morálisan megroppant és közösségi identitások nélkülivé vált európai civilizációs térség ebben az állapotban szembesült története során már másodszor az 1400-1600-évekbeli győzelme után a török iszlám tömegek felett az 1980-es évektől az iszlám társadalmakkal. Ugyanis az 1960-as években az alsóbb szintű fizikai munkákra százezresével behozott muszlim tömegekkel, illetve a volt gyarmatokról

---

17 Lásd Lawrence Kohlberg empirikus morálszociológiai felméréseinek az eredményeihez Váriné Szilágyi Ibolya: Amit Lawrence Kohlbergről tudni érdemes: Kohlberg hozzájárulása az erkölcs pszichológiájához. In uő(szerk): Az erkölcs a néző és a cselekvő nézőpontjából. Scientia Humana. Budapest 1994. 11-41. p.

szintén milliós nagyságban betelepülni engedett iszlám tömegekkel több a nyugat-európai országban folyamatosan együtt kell élni már évtizedek óta. Ám a demográfiailag termékenynek és az iszlám hit által töretlenül egységesnek maradt iszlám tömegek az elmúlt ötven év alatt már majd 30 millióra duzzadtak fel Nyugat-Európában, és néhány nyugati nagyváros egyes kerületeiben már többségbe kerülve, illetve kivonva magukat az átfogóbb európai civilizációs normák alól ma már párhuzamos társadalmakban szervezik meg az életüket. De gyereklétszámuk révén Párizs, London, Berlin, Malmö stb. egyes térségeiben már a gyerekek többségét teszik ki az iskolákban. Így a demográfiailag és morálisan összeroppanó, közösségi hitek nélkül maradt európai civilizáció ebben az állapotában kénytelen együtt élni az egyre duzzadó, sok-sok millióssá vált és szilárd iszlám identitással, illetve hitekkel rendelkező iszlám tömegekkel.

Ez az állapot, így mint a társadalmevolúciós zsákutcába futó civilizáció minősíthető, amely révén két-három generáció után az európai civilizáció teljes iszlámosodása a legvalószínűbb fejlemény lehet. Ennek felismerése ugyan megtörtént már több éve az európai szellemi közéletben, és technikailag még lehetséges lenne egy egységes európai politikai elhatározás alapján az iszlám radikális irányzatainak (pl. szalafiták, vahabiták) elválasztása a többi, békésebb iszlám irányzatoktól, és ezek tömeges kitoloncolásának végrehajtása, pl. egy enklávét kialakítva számukra Afrika északi részein, az itt maradottakat pedig kemény integrációs programokkal az európai civilizációs normák átvetelére kényszeríteni. Ám a jelzett közösségi, morális és identitásbeli elsoványodást ezt illuzórikussá teszi már az európai civilizáció számára. A felszíni indok ennek elutasítására - ha ez egyáltalán komolyabban felmerülhetne - az „emberi jogi” tilalom lenne, de a tényleges okot Európa teljes morális enerváltsága jelenti, mely az önvédelmi reflex hiányának e magas foka miatt szinte már a kollektív öngyilkosság gondolatának elfogadásával ér fel.

Áttérve a társadalmevolúció kérdéseire az új mesterséges intelligencia kibomlása kapcsán látni kell, hogy ezt az európai civilizáció épp azért tudta megteremteni, mert a Felvilágosodás szellemi, majd az ezt lezáró francia forradalom politikai küzdelmeiben kegyetlenül leszámoltak az individualizmus feletti korábbi közösségi kontrollformákkal, és az

egyenlőséget még a biológiai eltérő szerepeket illetően is kötelezőnek deklarálták. A túlhajtott individualizmus és egyenlőség követelése így a vázolt demográfiai összeroppanáshoz és a közösségi identitások és a közmorál elvetéséhez vezettek napjainkig – vagyis a jelzett evolúciós zsákutcahoz. De másrészt ugyanakkor ez felszabadította az egyéni szabad alkotó energiákat, és a hagyományok helyett az állandó megújítás és a régi formák összetörésének lehetőségét, majd gyakorlatát is létrehozta. Így a világ legnagyobb technológiai hatalmát és elvileg a világ még ma is hatékony uralásának technikai bázisát ez hozta létre, mely végül a mesterséges intelligencia minden eddigi evolúciót robbantó erejéhez vezetett. Tehát a modernizációs-evolúciós zsákutcaba jutás és ugyanakkor a nagyságrendileg magasabb evolúciós tovább menetel ugyanakkor a folyamatnak a két oldalát jelenti, és a jelen korban mindkettő egyszerre hat, és főként fog hatni a következő évtizedekben.

Hogy néz ez majd ki az európai társadalmak és nagyvárosok mindennapi életében, amikor egyrészt az iszlamosodás a nyugati nagyvárosokban a ma már ismert polgárháborús jelenségeket okozza majd a mindennapokban, de amikor másrészt a mesterséges intelligencia mindennapi életbe beleszólása – legalábbis az elit széles rétegeit illetően – szinte teljes robotok és algoritmusok általi kiszolgálás melletti életet hozhatja létre? Az egyik közvetlen következmény, melynek előszelét már napjainkban is érezzük, hogy a mesterséges intelligencia algoritmusai és robotjai az egyre több munka átvételével a tömeges technikai munkanélküliséget hozzák létre. Amire valamikor bő hatvan éve a képzetlen muszlim tömegeket Európába behozták, azt már teljes mértékben a robotok és az algoritmusok által vezérelt gépek látják el. Csak magas szintű informatikai képzés mellett lesz lehetőség egyre inkább bekapcsolódni a megmaradt munkákba mind az európai törzsköcs lakosságnak, mind a bevándorolt iszlám tömegeknek. Ám az utóbbiak integrálatlan párhuzamos társadalmakban élése a legelleneségesebb viszonytal az előbbieket felé nem engedi meg a nyelvi szintű felnövésküket a magas szintű oktatásban részvételre, de ezen kívül is a nagyobb részük teljes elzárkózása a befogadó európai kultúra felé egy csökevényes állapotban tartja őket. Az otthoniból már kiszakadtak, ám ide nem tudtak beilleszkedni. Mindezek aztán az amúgy is meglévő

civilizációs ellentétüket a keresztény európai társadalmakkal sok esetben a terrorista szervezkedésig és a mindennapos polgárháborús állapotok felé sodorja. Ha prognosztizálni akarjuk a kb. húsz-harminc év múlva beálló állapotokat e zsákutcás társadalmevolúciós fejlemények révén, akkor az a legvalószínűbb, hogy a tömegek mindennapjait Európa nyugati részeink nagyvárosaiban az iszlámosodás következtében a radikális iszlám irányzatainak híveivel való mindennapos polgárháborús összecsapásai jellemzik majd, míg a mesterséges intelligencia által ellátott munkák irányítói és a mesterséges intelligencia állandó továbbfejlesztői a mindennapjaikat elzárt és biztonságos enklávékban élik majd, védve a tömegek szintjén zajló polgárháborús állapotoktól.

5. Epilógus

Ez a legvalószínűbb, közepesen komor társadalmevolúciós kilátásunk itt Európában és a tágabb nyugati civilizációs térségben a megítélésem szerint. De kisebb valószínűséggel az újonnan felbukkanó mesterséges intelligencia viharos változásokat behozó fejleményei révén van ennél optimistább és sokkal pesszimistább evolúciós perspektíva is. Optimista irányba lehet eltérés az agyba beültetett chipek révén, ha ennek mai technológiai problémáit megoldják, és pl. az ebbe az irányba milliárdokat befektető *Elon Musk* már öt-hat év múlva létrejövő áttöréseket jelez az interjúkban a laboratóriumi eredményeket közlő ismerve, és ő eddig általában beváltotta technológiai prognózisait. Ezek tömegessége esetén az intelligencia okából az informatikai társadalomba nem bekapcsolható alsóbb néprétegek, de az afrikai, latin-amerikai és ázsiai tömegek is akár közös civilizációs standardok beültetésével közelebb kerülhetnek egy egységesebb intelligencia szinten a harmonikus együttéléshez. De így talán a kibékíthetetlennek tűnő iszlám és a nyugati civilizáció együttélése is mégiscsak biztosíthatóvá válik.

Am negatív irányában is vannak evolúciós scenáriók, és az egyik ilyen *Yuval Hararié*. Ő a nagy valószínűséggel bekövetkező tömeges technológiai munkanélküliség tartóssá válásán elmedítelve jutott arra a következtetésre, hogy a történelemben először fordul majd elő, hogy a glóbuszt uraló néhány százaléknyi elit, a robotok és az algoritmusok

által a széles tömegek munkája nélkül is élni tudja életét. Így először a történelemben a társadalom többsége, miközben a robotok és algoritmusok őket is el tudják látni egy elementáris szinten, minden munka nélkül él majd, melyre egyszerűen nem lesz még lehetősége, ám ténylegesen semmilyen hasznos tevékenységet nem tudnak majd hozzátenni a globális elit által működtetett mesterséges intelligencia társadalmához. Meglátása szerint míg a nagy többség haszontalanná és eltartottá válik, addig egy egészen szűk elit – genetikailag feljavítva és agyi interfészek révén szuperemberré válva – a mesterséges intelligenciát uralva egy külön emberfajjává válik, a *Homo sapiensek* haszontalan tömegei felett a *Homo deus* új emberfajává:”(…) az egyes emberek nélkülözhetetlenek és megfejthetetlenek maradnak ugyan, de ők a továbbfejlesztett emberek kicsi, kiváltságos elitjét alkotják majd. Ezek a szuperemberek korábban soha nem látott képességeknek és kreativitásnak örvendhetnek, amelynek köszönhetően a világ legfontosabb döntéseinek zömét továbbra is ők hozzák meg. (...) A legtöbb ember azonban nem lesz továbbfejlesztve, következésképpen alacsonyabb kasztot alkot, amelyet egyaránt uralnak majd a számítógépes algoritmusok és az új szuperemberek.” (Harari 2017:298). Tovább fejtvé ezt a gondolatot nem riad vissza annak felvesztésétől sem, hogy az “emberisten”-elit számára a történelem folyamán először teljesen fölöslegessé válnak az egyszerű sapiensek haszontalan tömegei, melyek részére így az ellátás megvonása is felmerül, hisz a források a szuperemberek számára kellene: “Ahogy az emberi katonák és a munkások helyét átveszik az algoritmusok, legalább az elit egyes tagjai arra a következtetésre juthatnak, hogy nincs értelme emelt vagy akár alapszintű egészségügyi ellátást biztosítani a haszontalan szegények tömegeinek, sokkal kifizetőbb lenne inkább arra összpontosítani, hogy egy maroknyi szuperembert a norma fölé fejlesszenek.” (Harari 2017:300). Ugyanez más megfogalmazásban: “A 20. századtól eltérően, amikor az elitek érdekében állt a szegények problémáinak megoldása, mert katonailag és gazdaságilag is feltétlen szüksége volt rájuk, a 21. században leghatékonyabb (noha eléggé kegyetlen) stratégia az lehet, ha lekapcsolják a hasznavehetetlen harmadosztályú vagonokat, és csak az első osztály száguld tovább” (Harari 2017: 301).

Az őszinte végiggondolás azért jó, mert így a ténylegesen is felmerülő szörnyű lehetőségek megvalósulása előtt az elkerülés lehetőségein is el lehet gondolkodni. Harari felvetése így arra is jó, hogy még őszintébben a szem elé kapjuk azt, hogy az eddigi történelem során a mindenkori uralkodó eliteknek elemi érdeke volt a forrásokat a számára megteremtő tömegek létének biztosítása. Így, ha a teljes mértékű technológiai munkanélküliség körülményei között a tovább fejlesztett szuperemberek két-három százaléka mellett az emberiség 98%-a pusztán az eltartott és a haszontalan létezés állapotába kerül, akkor ezek teljes mértékű "eliminálása" is a valószínű fejlemények sorába kerül. Az állandó atomfenyegetettség egész emberiséget eltüntető réme ma is létezik, és a mesterséges intelligencia ezerszer hatékonyabb pusztító gépezetének mozgásba hozása, (illetve "e mozgásba hozás útjából az akadályok elhárítása") állandó opcióvá válhat, ha a szűk elit biztos fedezékből élheti ezt túl. A Harari által felvetett lehetőség az emberiség kettéválására "emberistenekre" másrészt haszontalan tömegekre így egyben a szupereliten túl az egész emberiség eltüntetését is a valószínűség egy fokára hozza fel.

Harari félelmetes scénáriója mellett létezik a mai mesterséges intelligencia szuperintelligenciává válásán alapulva olyan evolúciós verzió is, mely az önállóvá vált mesterséges intelligencia (MI) biológiai testtől megszabadult formája révén a Földön kifejlődött értelmi létréteg teljes kozmoszt uralma alá hajtó evolúciót is valószínűnek lát a következő száz év folyamán. Ő Ray Kurzweil, a Google kutatási vezetője.

A tudat kitágítása létrejön kb. a 2030 körüli időre - véli Kurzweil. A nanobotok legfontosabb alkalmazási területe elménk kitágítása lesz biológiai és nem biológiai intelligenciánk egyesítésén keresztül. Jelenlegi agyunk viszonylag változatlan szerkezettel bír. Jóllehet a tanulási folyamat természetes részeként az idegsejtek közötti kapcsolatokhoz és az ingerületátvivő anyagok koncentrációjához mintázatokat adunk, az emberi agy mai teljes kapacitása erősen korlátozott. A maszívan elosztott nanobotokon alapuló agyi beültetések jelentős mértékben kitágítják memóriánkat, illetve mérhetetlenül feljavítják az összes érzékszervi, mintafelismerő és kognitív képességünket.

A nem biológiai létezés felé haladva egyre gyarapodnak az önmagunk másolatának elkészítésére (tudásukat, képességeinket és személyiségün-

ket megalapozó mintázatok tárolására) alkalmas eszközök, s mindezek következtében meg tudjuk majd szüntetni a legtöbb ismert halálokot. Az agyfeltöltés és így a közvetlen agyátvitel forgatókönyve az emberi agy (valószínűleg belülről történő) beszkenneléséből, az összes szembetűnő részlet rögzítéséből és az agy állapotának másfajta - feltehetően sokkal hatékonyabb - számítógépes formában történő ismételt megvalósításából áll majd. Kivitelezhető eljárás lesz, és a legvalószínűbb, hogy a 2030-as évek végére valósul meg. Jelenleg emberi hardverünk összeomlásakor életünk szoftvere - személyes "elmefájlkunk" - is vele pusztul el. Viszont abban az esetben, ha birtokoljuk (idegrendszerünk többi részével, belső rendszerünkkel és az elmefájlokban lévő más szerkezetekkel együtt) az agynak hívott mintázatokban kifejezett több billiárdnyi információ-byte tárolására és újratárolására szükséges eszközöket, nem lesz többé így. Elmefájlkunk élettartama ekkor már nem függ egyedi hardverek folyamatos életképességétől (például a biológiai test és agy túlélésétől). A szoftveralapú emberek végül jócskán túllépnek a jelen emberének korlátjain. Elménk más médiumra másolása számos filozófiai kérdést vet fel, például, hogy tényleg én vagyok-e, vagy valaki más, akinek éppen sikerült összes gondolatom és tudásom birtokába jutni. Szellemi szoftverünk korszakokon keresztül a túlélés miatt kérelhetetlenül össze volt kapcsolva biológiai hardverünkkel. Azzal a képességünkkel, hogy információfeldolgozásunk összes részletét tárolni tudjuk, és újraformálhatjuk, tényleg szétválna egymástól halandóságunk két aspektusa.

Milyen hamar terjeszhetjük ki intelligenciánkat a Naprendszeren túlra? - teszi fel a kérdést Kurzweil. Mint már láttuk, ennek az évszázadnak a végére a Földön a jelen lévő nem biológiai intelligencia több billiószor fejlettebb lesz, mint a biológiai, így nem lesz értelme hús-vér embereket küldeni egy hasonló küldetésre. Nem csupán arról van szó, hogy a biológiai emberek robotszondákat küldenek maguk helyett. Az emberi civilizáció addigra talán minden szempontból nem biológiai jellegűvé válik. Elegendő lenne, ha a szondák önszokozó nanobotok lennének. Több billió rajokban indíthatnánk útnak őket, aztán ezek a "magok" meggyökerezhetnének más bolygórendszerben, és megfelelő anyagok - szén és más szükséges elemek - fellelésével sokasodhatnának, illetve másolatokat készíthetnének magukról. Letepeledésük után a

nanobot-kolóniák pusztán információátvitel útján megszerezhetnék az intelligenciájuk optimalizálásához szükséges további információkat, ami csupán energia, nem pedig anyagtovábitást jelent, így fénysebességgel végrehajtható.

Az egyéni tudat öröklétének megvalósítását is lehetőnek látja Kurzweil. A 2020-as évek második felére befejezzük az emberi agy visszafejtését, amellyel az emberek komplexitását és kifinomultságát elérő, majd meghaladó - érzelmi intelligenciával is rendelkező - nem biológiai rendszereket teremthetünk. Egy másik forgatókönyv szerint feltölthetnénk egy létező ember mintáit egy megfelelő nem biológiai, gondolkodó szubsztrátumba. A harmadik, talán legérdekesebb forgatókönyv azt jósolja, hogy az emberek fokozatosan, de végérvényesen átlakulnak biológiai lényekből nem biológiai lényekké. Ez már elkezdődött a rokkantságot és betegségeket kiküszöbölő neurális implantátumok megjelenésével. Ezek után az először orvosi és öregedésmegelőző céllal kifejlesztett, véráramba beoltott nanobotok következnek. Később náluk is kifinomultabb nanobotok jelennek meg, amelyek kapcsolatba lépnek biológiai neuronjainkkal, felerősítik az érzékeinket; vitulis valóságot szolgáltatva az idegrendszeren belül, segítve az emlékezetünket és egyéb rutinszerű kognitív feladatokat látva el. Ekkora már kiborgokká válunk, és erről az idegrendszerünkbe épített ugródeszkáról indulva intelligenciánk nem biológiai része exponenciálisan fejleszti majd képességeinket. Továbbá ezek a nem biológiai lények képesek lesznek meggyőzni más embereket (biológiai, nem biológiai vagy a köztes életformákat) arról, hogy tudatosak. Létezik egy másik, a tudattal kapcsolatos kérdés is: a saját identitásunk. Ki is vagyok én? Tudjuk, hogy legtöbb sejtünk hetek leforgása alatt megújul, és még a viszonylag hosszú ideig külön sejteket alkotó neuronjaink is havonta lecserélik minden alkotó molekulájukat. Így tehát teljesen más anyagból vagyok, mint egy hónappal ezelőtt, és csupán az anyag elrendezésének a terve állandó. Bár a másolat mintája ugyanaz lenne, mint az enyém, ám nehéz volna azt állítani, hogy a másolat én vagyok, hiszen még én is léteznék ugyanakkor.

***

A magam részéről megmaradok a fent leírt, közepesen komor társadalmevolúciós kilátásnál, mint legvalószínűbb szcenárió nál, és a kevésbé valószínűek közül az agyi chipek által feljavított emberiség ennél pozitívabb jövőképeben bízom még. De Harari szörnyű prognózisát sem tartom kizárhatónak, míg Kurzweil vízióját nem látom ma még eléggé alátámasztottnak, de valószínűsége ennek is lehet.

Irodalom

- Bostrom, Nick (2015): Szuperintelligencia. Ad Astra Kiadó. Budapest.
- Elias, Norbert: (1987): *A civilizáció folyamata*, Gondolat, Budapest, 1987.
- Kaku, Michio (2014): Az elme jövője. Hogyan próbálja tudomány megismerni, feljavítani és többre képessé tenni az agyat, Akkord Kiadó, Budapest.
- Carneiro, Robert L. (1981): Herbert Spencer as an Anthropologist. *The Journal of Libertarian Studies*. (Vol 5.) 1981 153-210.
- Harari, Noah Yuval (2015): Sapiens. Animus Kiadó. Budapest.
- Harari, Noah Yuval (2017): Homo Deus. Animus Kiadó. Budapest.
- Hartmann, Nicolai (1962): *Das Problem des geistigen Seins. Untersuchungen zur Grundlegung der Geschichtsphilosophie und der Geisteswissenschaften*, 3. unveränderte Auflage, Walter de Gruyter, Berlin, 1962.
- Kelly, Kevin (2016): *The Inevitable. The 12 Technological Forces that Shape Our Future*. Kindle e-book.
- Kiss László (2015): A fejlődés- és evolúciós elméletek néhány „tudományos” képviselője a hosszú 19. században. *Acta Agriensis Sectio Historiae*. 2015. XLIII. 133-159. p.
- Kurzweil, Ray (2014): A szingularitás küszöbén. Amikor az emberiség meghaladja a biológiát. Ad Astra Kiadó. Budapest.
- Kurzweil, Ray (2012): *How To Create a Mind. The Secret of Human Thought Revealed*. Viking Penguin Edition. London.
- Luhmann, Niklas (1971): *Selbststeuerung der Wissenschaft*. In. uő. *Soziologische Aufklärung 1*. 1971. 232-252. p.
- Luhmann, Niklas (1975): *Evolution und Geschichte*. In. uő. *Soziologische Aufklärung 2*. 1975. 150-170. p.

- Luhmann, Niklas (1986): Az értelem, mint a szociológia alapkategóriája In: Luhmann, N.: Válogatás írásaiból. (Válogatta Pokol Béla) Szociológiai Füzetek 42. Budapest 32-47.p
- Parsons, Talcott (1961): An Outline of the Social System. In. Parsons et al (eds.) Theories of Societies. Free Press. New York. 1961 39-90. p.,
- Parsons, Talcott (1966): Societies. Evolutionary and Comparative Perspectives. Englewoods Cliffs. Prentice Hall. 1966
- Pokol Béla (1989): Politikai reform és modernizáció. Magvető Kiadó, 1989;
- Pokol Béla (2004): Szociológiaelmélet. Századvég Kiadó, Budapest, 2004.
- Pokol Béla (2010): Moráleméleti vizsgálódások. A közmorál elméleti eltűntetésének kritikája. Kairosz Kiadó, 2010;
- Pokol Béla (2011): Európa végnapjai. A demográfiai összeroppanás következményei. Kairosz Kiadó 2011; Pokol Béla (2017): A jurisztokratikus állam. Dialog Campus Kiadó, 2017.
- Pokol Béla (2018): A mesterséges intelligencia társadalma. Kairosz Kiadó. Budapest. 2018.
- Turner, Jonathan H./ Powers, Ch. (2002): The Sociology of Herbert Spencer. In: The Emergence of Sociological Theory (5ed ed.) 2002 Belmont, CA. 54-89. p.
- Váriné Szilágyi Ibolya: Amit Lawrence Kohlbergről tudni érdemes: Kohlberg hozzájárulása az erkölcs pszichológiájához. In uő (szerk): Az erkölcs a néző és a cselekvő nézőpontjából. Scientia Humana. Budapest 1994. 11-41. p.

Szabadfalvi József

HERBERT SPENCER HATÁSA A MAGYAR JOGBÖLCSELETI GONDOLKODÁSRA

Hazánk regionális helyzetéből, történeti-kulturális kötődéséből és kapcsolatrendszeréből adódóan a magyar jogbölcséleti gondolkodásra meghatározó hatást gyakorolt az osztrák és német jog- és államtudomány.¹ Ugyanakkor számos magyar jogfilozófus szemléletmódját, tájékozódását más jogbölcséleti irányultság, jogi kultúra is megérintette, így beszélhetünk francia, olasz és még inkább angolszász hatásról. A továbbiakban ez utóbbi részeként, a honi jogi kultúránkra termékenyítő impulzust

---

1 A magyar jogbölcséleti gondolkodás történetét átfogóan tárgyaló irodalomból a teljesség igénye nélkül lásd: Somló Bódog: Die neuere ungarische Rechtsphilosophie. *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, Bd. I. (1907-08) 315-323. o.; Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi*. I. köt. *Bevezetés és a jogbölcsészet kifejlődésének története*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1908. 126., 173-174., 188., 192-195., 229., 369-448. o.; Horváth Barna: Die ungarische Rechtsphilosophie. *Archiv für Rechts- und Wirtschaftsphilosophie*, Bd. XXIV. (1930) 37-85. o.; Szabó Imre: *A burzsoá állam- és jogbölcsélet Magyarországon*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1955.; Loss Sándor – Szabadfalvi József – Szabó Miklós – H. Szilágyi István – Zódi Zsolt: *Portrévázlatok a magyar jogbölcséleti gondolkodás történetéből*. Bíbor Kiadó, 1995.; Szabadfalvi József: *A magyar jogbölcséleti gondolkodás kezdetei. Werbőczy Istvántól Somló Bódogig*. Gondolat Kiadó, Budapest, 2011.; Kísérlet az „új magyar jogfilozófia” megteremtésére a 20. század első felében. Gondolat Kiadó, Budapest, 2014.; Szabó Miklós: Jogelmélet és jogszociológia. In: Jakab András – Menyhárd Attila (szerk.): *A jog tudománya. Tudománytörténeti és tudományelméleti írások, gyakorlati tanácsokkal*. Hvg-orac Lap- és Könyvkiadó, Budapest, 2015. 451-542. o.; Die Blütezeit der modernen Rechtsphilosophie in Ungarn. In: Angelika Nußberger – Caroline von Gall (Hrsg.): *Rechtsphilosophisches Denken im Osten Europas. Dokumentation und Analyse rechtsphilosophischer Schriften aus Russland, Polen, Ungarn und Tschechien in der ersten Hälfte des 20. Jahrhunderts*. Mohr Siebeck, Tübingen, 2015. 409-521. o.

gyakorló, Herbert Spencer (1820-1903) tanainak recepcióját kívánom vázlatosan bemutatni. Az írás aktualitását a korszakos jelentőségű angol társadalomtudós születésének 200. évfordulója adja.

Az elmúlt századfordulóhoz közeledve a társadalmi, gazdasági és politikai életben tapasztalható pezsgés következtében a társadalomtudományi gondolkodás számára új orientációs minták jelentek meg. A közép-kelet-európai régióban, így Magyarországon is egyre nagyobb befolyásra tett szert a „tapasztalati világ” modellálását célzó evolucionista-reformista magyarázatokban megjelenő pozitivistá felfogás. A kiegyezést követően Pulszky Ágost (1846-1901) munkássága révén lehetővé vált először tanú a magyar jog- és állambölcseleti, de joggal állíthatjuk a széles értelemben vett társadalomtudományi gondolkodásban a korabeli Európában élenjáró angol tudományos szemléletmód átvételének és alkotó felhasználásának.²

Hatástörténeti szempontból Pulszky 1875-ben „A társadalmi tudomány és az angol philosophia” címen a *Budapesti Szemlében* közzétett terjedelmes kritikai ismertető írását érdemes megemlíteni, melyben

---

2 Somló Bódog 1902-ben a *Jogállam* című folyóirat legelső számában megjelent írásában a magyar jogbölcseleti gondolkodás megújítására tett kísérletről, azok szereplőiről és a modernizációtól féltő uralkodó konzervatív szemléletről így ír: „A jogbölcseletnek nálunk is feltámadt az... igazi ellensége: az uralmon lévő érdekeknek az újítástól való félelme. Ha a magyar jogbölcselet megmaradt volna a régi iskola ösvényén, akkor a baj még nem lett volna igen nagy és a természetjogi lom is elheverhetett volna még a pandektajogi és egyházjogi ószer között. De a magyar jogfilozófiának Pulszky Ágostja támadt, a ki friss levegőt hozott a modern angol filozófia ormairól és ebben az üde légkörben izmosodott hatalmas filozófussá Pikler Gyula, a ki... szaktudománya legfőbb kérdései felé fordulva, bátor meg erős elmével kora tudományának színvonaláról keresett azokra feleletet. S mivel ez a felelet nem húzódott meg mindig szerényen a létező állapotok körén belül, hanem sokszor igen radikális fejlődésre nyitott perspektívát, a konzervatív tényezők, mint már annyiszor, újból ellenségei lettek a jogbölcseletnek” (Somló Bódog: A jogbölcselet tanítása. *Jogállam. Jog- és Államtudományi Szemle*, I. évf. /1902/ 1. füz. 59. o.) Hasonlóan ír erről Horváth Barna, aki szerint a magyar jogbölcseleti gondolkodás „modern” korszaka Pulszky Ágosttal kezdődik. (Vö. Horváth Barna: *Die ungarische Rechtsphilosophie...* 46-52. o.)

Spencer tanait először vette górcső alá.³ Az angol pozitivizmus meghatározó alakjaként, mint a „laissez-faire” kapitalizmus, a „minimális (éjjeliőr) állam”, illetve a „szociális darwinista” tanok szerzője vált világszerte ismertté. Tanulmányában az akkortájt mindenkit állásfoglalásra készítő evolucionista szemléletmód társadalomtudományban való alkalmazhatóságát vizsgálja. Bevezető gondolataiban Spencer szerepét és jelentőségét a következőképpen határozza meg: „Spencer a jelenkori angol gondolkodók közt rendszeresítő ereje által tűnik ki. A philosophiai szemlélődés egész terét átölelte és megkísérlte egybefoglalni az adatok és eszmék tömegét, melyet a természeti és erkölcsi tudományok körében az újabb időben felhalmoztak. Comte Agost rájött a positiv philosophia eszméjére... Spencer megkísérli befejezni e philosophiát...”⁴, majd így folytatja: „Stuart Mill halála óta... jelenleg Spencer valódi főnöke az új angol philosophiának, mely... köztudomás szerint nagy feltűnést kezd ébresztteni.”⁴

Pulszky, elismerve Spencernek a társadalomtudományok megújításában betöltött szerepét, számos konkrét kérdésben egyet nem értését, illetve eltérő felfogását teszi nyilvánvalóvá. Így élesen kritizálja az állami tevékenység spenceri megítélése kapcsán megfogalmazódó „semmit tevés” fatalista elvét. Úgy gondolja, hogy a „semmit tevés” – vagy mint később használatos kifejezésként, a be nem avatkozás – tana „mindentől visszatartana: fenntartaná az egyeduralmakat, a kényuralmat, a kiváltságokat, a korlátozó és tiltó törvényeket, mindenütt, a hol e visszaélések léteznek és bizonyára ellenkező irányra vezetnek, mint szerző kívánna.”⁵ Pulszky itt feltételezhetően a korabeli hazai közállapotokra gondolt, ahol éppen a társadalmi modernizációt elősegítő állami szerepvállalás erősödése folytán tartotta megvalósíthatónak a szükséges és kívánatos társadalmi reformokat.⁶

Módszertani kérdések tekintetében igen kritikus véleményt foglal el.

---

3 Pulszky Ágost: A társadalmi tudomány és az angol philosophia. *Budapesti Szemle*, VIII. köt. (1875) 258-289. o. (A tanulmány első oldalán a szerző „Study of Social Science” címen említi Spencer *The Study of Sociology* /1873/ művét.)

4 Uo. 259. o.

5 Uo. 263-264. o.

6 Vö. Kupa László: *Pulszky Ágost bölcselete*. Seneca Kiadó, Budapest, 1996. 84. o.

A Spencer által előszeretettel alkalmazott analógiát – melyet elsősorban a biológiai lények tanulmányozásából a társadalmi törvényekre való következtetés esetében alkalmaz – „bizonytalan” módszernek nevezi. Ugyancsak éles kritikát fogalmaz meg Spencer felfogásával szemben a történeti módszer alkalmazásának kérdésében. Implicit módon kiállva Henry Maine szemléletmódja mellett, megállapítja, hogy Spencer „[s] emmit sem szól a történeti módszerről, sőt a történetről igen megvetőleg beszél, pedig nehéz felfogni, mint lehetne bármely társadalmi tudományt is megalapítani a történelem nélkül: a fejlődés tanában, inkább, mint másutt, szükséges eszköz a történelem.” De véleménye szerint az összehasonlító módszert sem alkalmazza megfelelően, amely pedig számos „tévedés” kiküszöbölésére alkalmas – írja 1875-ben.⁷

A spenceri biologizmus sajátos vonásaként említi meg, hogy „[a] társadalom testében... az élő test jelenségeit látja.” Spencert citálva megállapítja, hogy „a politikai testületek [s]em egyebek a biológiai fejlődés eredményeinél”, melyek, mint „a szerves testek egy benső, önkéntes törvénynek vannak alávetve.”⁸ Pulszky szerint Spencer a biológiából vett és a szociológiára alkalmazott törvényei közt az egyik legfontosabb a Darwin által az életben zajló versenyről szóló nevezetes megállapítás. Ennek értelmében „a gyöngébb, kevésbé fölfegyverzett, kevésbé tehetős fajnak szükségkép el kell vesznie a társadalmi harcban.” Véleménye szerint a „struggle for life” társadalmi „törvénye” nem magyarázza a közösségi lét számos sajátosságát: „A mi által az emberi társaság oly magasan az állatok fölé emelkedik, az épen a társas lét, a közös összeműködésnek érzete: a civilisatio egy műve sem érhető el külön álló erőlködések által; a fegyelem és a személyes érdek nem volna elég, ha nem csatlakoznék hozzá a szeretet embertársaink irányában és a társadalmi érdek.”⁹ Pulszky ugyanakkor nem utasítja el az evolúció elvének érvényesülését a társadalmi folyamatokban, de nem fogadja el annak akadálytalan – fatalizmusnak nevezett – érvényesülését, mely szerint a „társadalom gomba módra magától támad és egyenesen céljai

---

7 Pulszky Ágost: A társadalmi tudomány és az angol philosophia... 267. o.

8 Uo. 284. o.

9 Uo. 286. o.

felé megy minden beavatkozás nélkül.”¹⁰

Pulszky tudományos munkásságával missziót vállalt magára. Célja az volt, hogy a kortárs angol filozófiai, szociológiai, közgazdasági, valamint jog- és állambölcseleti tanokat közvetítse a hazai tudomány számára, ezzel elősegítve egy „új” tudós közösség hazai kialakulását, mely egy nyelvet beszél nyugat-európai kollégáikkal. E közvetítő tevékenység csúcspontjának tekinthetjük az 1885-ben megjelent *A jog és állambölcselet alaptanai* című művét, melyben a korabeli európai tudományos szten-derdek kijelölésére és egy ebből táplálkozó saját elmélet megalkotására vállalkozott.¹¹ A könyv angol nyelvű változatának kiadása – a kedvező fogadtatás ellenére – sem eredményezte a nagy cél elérését, a mintaértékűnek tekintett angol tudományos közéletbe való berobbanást.¹² A kontinensről Angliába talán csak egy új paradigmával lehetett volna betörni. Spencer grandiózus opuszai mellett akkoriban nem volt helye szintetizáló alpmunkának. A magyar tudományosság szempontjából mégis mérőföldkő Pulszky teljesítménye, hiszen megjelenésétől számítják hazánkban a jogpozitivistá szemléletmód diadalra jutását. Fő művében – részben visszatérve pályája kezdetén vallott felfogásához – a mainei összehasonlító-történeti szemléletmód alapján vizsgálódik, illetve Spencer gondolatait felhasználva alakítja ki elméleti téziseit. Könyve előszavában szükségesnek tartotta megnevezni az angol társadalomtudomány kiválóságait, akiknek a hatása művében bibliográfiai utalások nélkül is kézzelfogható: „Általában legtöbb anyagot merítettem egyrésztől

---

10 Uo. 287. o. Majd sommás véleményként megállapítja: „Férfiás, önálló gondolkodás, finom és mély alaposág, figyelemre méltó bőség adatokban és ítéletekben, számos változatos, új nézet: ime Spencer érdemei, a melyeket jogosan nem lehet tőle megtagadni. Olvasva az egész világ azt fogja mondani: gondolkodó fő; de viszont bizonyos epés hajlam mindent és mindenkit bírálni, túlzott irány, mindent előítéletnek mondani, a mi nem egyezik véleményével, logikai merevség, mely nem engedi meg, hogy kellő időben megállapodjék, mit mind az igazságosság, mind a következetesség kívánatának, s végre szigorúság, mely néha az embertelenségig megy: ezek hibái.” (Uo. 288. o.)

11 Pulszky Ágost: *A jog- és állambölcselet alaptanai*. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest, 1885.

12 Fő művét egy neves londoni könyvkiadó is megjelentette. Vö. Pulszky Ágost: *The Theory of Civil Law and Society*. T. Fisher Unwin, London, 1888.

Spencer Herbert nagy szabású bölcsészeti és társadalomtudományi rendszerét megtestesítő munkáiból, másrészt azon a jogfejlődés korai szakaszaira nézve alapvető tanulmányokból, a melyet Maine Sumner Henrik tett közzé. Ezeknek, bár szorosan egyikük tanait sem követem, hatása egyaránt kiterjed könyvem minden részére.”¹³

Társadalom- és államelméleti fejtegetéseiben az állandó fejlődést föltételező gondolatában Darwin és Spencer hatása fedezhető fel. Álláspontja szerint az „életérdek” mint mozgató erő áthatja az emberi létet és a társadalmi együttműködést. Az emberekben rejlő társasági (társulási) hajlamot – amely biztosítja az individuumok együttélését – pszichológiai, biológiai okokra vezeti vissza. A társadalom Pulszkynál – Spencer hatására – szerves egésként jelenik meg, mely nem más, mint kölcsönös összefüggésen alapuló „összeműködés”.¹⁴ A spenceri eredetű szervesség gondolata ugyanakkor nem viszi el felfogását a biologizmus útvesztőibe, sőt attól el is határolja magát. A szervesség nála annyit jelent, hogy a társadalom elkülönült szervekkel (szervezetekkel) és feladatokkal bír. Sajátos módon közelíti meg a társadalmi létet és annak fejlődési alapmotívumát. Evolucionista alapon magyarázza az uralkodó és az alárendelt társadalom egymással vívott folytonos harcát. Az uralkodó társadalommal szembenálló alárendelt társadalom egyetlen célja az uralmon lévők hatalmának megszerzése, a hatalomra törekvés. A harc középpontjában mindig az állam áll. Az állam számára nem más, mint maga az „uralkodó társadalom”. Az emberiség történetét a „történeti társadalmak” változásának bemutatásával modellálja.¹⁵

---

13 Pulszky Ágost: *A jog- és állambölcsészet alaptanai...* Előszó

14 „[A] társadalom sem kizárólag, és nem közvetlenül áll egyes személyekből, nem egyszerű összetétele végső elemeinek, hanem keblében a személyek és az azok uralma alatt álló dolgok különböző természetű és rendű csoportokban egyesülnek, a mely csoportok szövénéyei képeznek egyetemességükben társadalmat, számos közbenső alakulatot tüntetvén fel, a melyek kölcsönhatásából fejlődik a társadalom szervezkedése.” (Uo. 72-73. o.)

15 Az egyenes vonalú fejlődés jellemezte történeti társadalmak hat típusát különbözteti meg: 1. a vérségi köteléken alapuló családi vagy nemzeti társadalom; 2. a helyi szomszédsági érdekeken alapuló törzsi vagy községi társadalom (pl. községi társadalom = antik polisz); 3. a fogyasztási vagyon gyűjtésének az érdeken nyugvó hódítási-kizsákmányolási társadalom; 4. a vallási érdeken nyugvó

A jogról alkotott felfogását a Spencer-féle „fejlődés-tanból” eredeztethető gondolattal egészíti ki, mely jól tükrözi a korabeli klasszikus liberális eszmerendszer hatását, a laissez faire-elvének jogra való alkalmazását. „Cselekvőségi” - elmélete szerint,¹⁶ – amit sajnálatosan nem fejtett ki részletesebben – „a legtökéletesebb jog is az, a mely mellett a legnagyobb egyéni cselekvőség a legkisebb állami cselekvőség árán érvényesíthető”.¹⁷ Ezért az államnak a lehető legnagyobb, mások hasonló jogainak korlátozása nélkül megvalósítható szabadságot, „cselekvőséget” kell biztosítani a jogalanyok számára.¹⁸

Az elmúlt századfordulón a szociológiai-pozitivisták szemléletmódja Pikler Gyula (1864-1937) – az egykori Pulszky tanítvány – működésével érte el magyarországi történetének csúcspontját. Az állam és a jog kérdéseit a természettudományos megalapozású szociológia oldaláról közelítette meg. A jogfilozófiát a jog természettudományként fogta fel. Pikler pozitivizmusa comte-i értelemben érvényes, a jogot, mint társadalmi tényt kezelte. A *Budapesti Szemlében* 1886-ban terjedelmes kritikai elemző tanulmányt tett közzé Spencer *The Man versus the State* című művéről.¹⁹ „Az állam ellen” címmel megjelent írásában felhívja a figyelmet a korszak megkerülhetetlen szerzőjének – Pikler meghatározása szerint a „laissez-faire idealistájának”²⁰ – az állami beavatkozást elutasító álláspontjának belső ellentmondásaira. Spencer biológiai elvekre alapozott, klasszikus liberális elméletét – melyben az individuumnak, a szabad versenynek, a magántulajdon feltétlen szabadságának meghatározó jelentősége van – elfogadhatatlannak tartja és a társadalom

---

egyházi társadalom; 5. a nemzeti társadalom (modern polgári társadalom); 6. az emberiségi társadalom (jövőben megvalósuló). (Uo. 98-156. o.)

16 „... minden társadalmi fejlődést a cselekvőség bensőbbé válása kíséri. Minél inkább különzékül a társadalom és az egyén környezete, annál több irányú és annál behatódóbb kell, hogy legyen a cselekvőség.. Az emberi haladást tehát mindig követi kebelében a cselekvőség öszszegének növekvése és fogatosabbá válása.” (Uo. 296. o.)

17 Uo. 297. o.

18 „... egy tag cselekvősége a másénak határaiba ne ütközzék...” (Uo. 241. o.)

19 Pikler Gyula: Az állam ellen. *Budapesti Szemle*, XLV. köt. (1886) 43-60. o. (I. rész), 213-237. o. (II. rész)

20 Uo. II. rész. 228. o.

érdekében a fokozott állami beavatkozás szükségességét hangsúlyozza. Megállapítja, hogy „az emberi társadalom, okvetlenül socialistikus... [a]z állam fölfüggeszti a tiszta individualismust és helyette egy más rendszert visz keresztül. Hogy mik e rendszer alapelvei, mily törvények uralma alatt áll a jogélet, annak eldöntése a társadalom- és jogphilosophia föladatának teljes megoldása volna...”²¹ A pikleri életmű egyik méltatója e tanulmány kapcsán megjegyzi: „P. [Pikler – Sz. J.] Spencer normatív tanait szocialisztikus szempontból bírálta és a nagy tömegek érdekében való fokozott állami beavatkozást sürgette.”²²

Pikler későbbi jogbölcséleti tárgyú írásait is a Spencerrel folytatott diskurzus jellemezte. A spenceri gondolatokat részben saját elmélete alátámasztásaként, részben kritika tárgyaként elemzi és értékeli. *Bevezető a jogbölcséletbe* című 1892-ben megjelent könyvében Spencer és követőinek felfogását „fejlődéstani (evolucionisztikus) természetjognak” nevezi.²³ Az angol társadalomtudomány kiválóságának jelentőségéről ekképpen ír: „... munkásságának egészével minden idők legnagyobb gondolkodói között foglal helyet, a ki a fejlődés általános törvényének fölfedezése által tudományos világnézetünket óriási mértékben kibővítette és az összes tudományoknak új irányt mutatott, a kinek... a tulajdonképpeni jogbölcsélet is többet köszönhet, mint bárkinek...”²⁴ Spencer egyértelmű hatását állapíthatjuk meg akkor, amikor Pikler a társadalom fejlődési törvényeiből von le következtetéseket a jog kialakulására és fejlődésére. Nem véletlen az a pikleri felosztás sem, amely szerint a jogbölcsélet két, „fejlődéstani, genetikus” és „statikus” fő részre lehet osztani. A jog fejlődéstánának fölvázolásakor egy lábjegyzetben maga jelzi, hogy a „fönnbbi vázlatban Pulszkyt és Spencert követtem”.²⁵ Pikler gondolatmenetében ugyanakkor már ekkor megjelentek a lélektan törvényeire, illetve a benthami utilitarizmus reminiscenciájaként az „összeműködés hasznosságának belátására”

21 Uo. I. rész. 50. o.

22 Pikler Endre: Pikler Gyula életműve 1864-1937. *Századunk*, XIII. évf. (1938) 2-3. sz. 54. o.

23 Pikler Gyula: *Bevezető a jogbölcséletbe*. Athenaeum, Budapest, 1892. 93-101. o.

24 Uo. 94. o.

25 Uo. 128. o.

való hivatkozások.²⁶ Érdemes utalni egy korabeli recenzens konzervatív álláspontot tükröző véleményéből, mely szerint Pikler jogbölcselete „sem nem új, sem nem »philosophia«, hanem a Herbert Spencer-féle evolutionistikus tannak halvány utáinzata”,²⁷ ugyanakkor – kritikusan megállapítja – „megtámadja magát Spencer Herbertet is, a kinek pedig egész tudományos világnézetéből legtöbbet köszönhet.”²⁸

Pikler sajátos, de – mint látjuk – nem előzmény nélküli elméletet állít fel a jog és az állam keletkezésével és fejlődésével kapcsolatos műveiben.²⁹ Úgy véli, hogy az emberek nem ösztönszerűen, hanem „célszerűségi belátásuk” alapján cselekszenek, s ennek során hívják életre és fejlesztik tovább a szükségleteiket egyre tökéletesebben kielégítő normákat és intézményeket.³⁰ Az emberek így teremtenek meg olyan társadalmat, intézményeket és jogot, melyet racionálisnak és célszerűnek tekintenek. Pikler a „belátásos elmélet” és a Darwin-Spencer nevével fémjelzett „fejlődéstan” között szoros összefüggést lát: „A lassú fejlődés tana, mely korunk nagy vívmánya, legkevésbé sem zárja ki a belátásból való fejlődést, ... ellenkezőleg, Spencer és Darwin művei tele vannak oly magyarázatokkal, a melyek szerint a szükségletek nyomása, a belátás indított meg, hozott létre fejlődést, választott ki célszerű mozgásokat és szilárdított meg azokra való hajlamokat. A belátás működése maga a lassú fejlődés egyik esete.”³¹ Spencer tanaira, illetve fogalmaira támaszkodik

---

26 Uo. 122-123. o.

27 Várnai Sándor: Észjog és jogphilosophia. *Athenaeum*, I. évf. (1892) 4. sz. 524. o.

28 Uo. 534. o.

29 Vö. Pikler Gyula: *A jog keletkezéséről és fejlődéséről*. Politzer, Budapest, 1897.; *Az emberi egyesületek és különösen az állam keletkezése és fejlődése. Az igazságosságról általában*. Politzer, Budapest, 1897.

30 „[A]z emberek azért alkották meg a jogot és azért alkotnak további új intézményeket, azért tartják fenn, vagy változtatják meg a jogot mert azt gondolták illetőleg gondolják, hogy ez a cselekvésük célszerű, az élet szükségleteinek kielégítésére alkalmas... Az államot e felfogás szerint az emberek azért alakították, mert belátták, hogy rendezett összeműködés által mindenféle szükségleteiket jobban elégíthetik ki...” (Pikler Gyula: *A jog keletkezéséről és fejlődéséről*. /Második javított és bővített kiadás/ Politzer, Budapest, 1902. 1. o.)

31 Uo. 46. o.

az államok keletkezéséről írt munkájában is. Így Spencer *Descriptive Sociology* című művének etnográfiai adatait felhasználva mutatja be az államok kialakulásának törvényszerűségeit, és átveszi a *Principles of Sociology*-ban használt fogalmak közül az „elsődleges”, „másodlagos” és „harmadlagos állam” fogalmát.³² Pikler munkásságában is tetten érhető a Pulszkynál már tapasztalható törekvés, hogy kora élenjáró társadalomtudományi tanait kritikailag ismertetve, fogalomrendszerét részben átvéve, saját elméletébe beépítve, közvetíti a hazai tudomány számára.³³

A 20. század eleje jelentős változást hozott mind az európai, mind a magyar jogbölcseleti gondolkodás történetében. A kontinensen ekkoriban formálódó neokantiánus jogfilozófia kisugárzása eredményeképpen végleg háttérbe szorultak a hagyományos észjogi és jogpozitivista irányzatok, illetve a történeti szemléletmód. A jogtudomány új utakat keresve ismeretelméleti, módszertani és modern értéktani szempontok előtérbe helyezésével kereste a jogi norma adekvát interpretációs kereteit. A magyar jogbölcseletben mindez a folyamat elsősorban Somló Bódog (1873-1920) munkásságához köthető, akinek nemzetközileg is méltán ismert életműve révén lehetővé vált a korábbi fejlődésbeli fáziskésés fölszámolása és a neokantiánus jogfilozófiai gondolkodás hazai megalapozása.

Somló elméleti jogi tájékozódását kezdetben a spenceri evolucionista szociológia, Pikler belátásos elméleti felfogása és a marxi materialista történetfilozófia befolyásolta. Az elmúlt századforduló táján publikált legelső írásaiban, miként korábban Pulszkynál, illetve Piklernél tapasztaltuk, a spenceri evolucionizmus hatása meghatározó volt. A

---

32 Vö. Pikler Gyula: *Az emberi egyesületek...* 58-60. o.

33 A spenceri életmű recepciójának sorában említésre érdemes Teghze (Tegze) Gyula (1867-1939) 1900-ban – még Spencer halálát megelőzően – publikált terjedelmes monográfiája, melyben a társadalom organikus felfogásának és az állam személyiségének elméleteit igyekezett bemutatni az ókortól az elmúlt századfordulóig. Vö. Tegze Gyula: *Szerves társadalomtani elméletek és az állam személyiségének theoriája*. Eggenberger-féle Könyvkereskedés, Budapest, 1900. A közel 900 szerző ez irányú munkásságának ismertetése során különösebb értékítélet nélkül részletesen tárgyalja a 19. századi „tudományos alapokon nyugvó” elméletek között Spencer „kidolgozott” tanait. (Uo. 255-268. o.)

spencerizmus ekkor már túl volt azon az időszakán, amikor a reveláció erejével hatott az európai tudományos gondolkodásra, de a magyar progresszív értelmiség köreiből még mindig nagy tiszteletnek örvendtek a tanai. Somló ezekben az években alkalmanként autonóm kritikát megfogalmazva próbálta tökéletesíteni az angol társadalomtudományi gondolkodás kivételes alakjának elméleti tételeit.³⁴ A Stampfel-féle „tudományos zsebkönyvtárban” megjelent füzetei közül az *Etika* és a *Szociológia* című művei – a szerző által bevallottan – Spencer a *Principles of Ethics* és a *Principles of Sociology* „gondolatmenetét adja vissza”.³⁵ E tekintetben említésre méltó, hogy a „Társadalomtudományi Könyvtár” első kötetében ő fordította le Spencer filozófiájának Howard F. Collins által írt kivonatából a *Végző alapelveket* (First Principles) tárgyaló fejezetet,³⁶ illetve több korabeli tanulmányában foglalkozott a spenceri tanok hazai megismertetésével.³⁷ Spencer 80. születésnapja alkalmából a *Huszádik Században* közölt tanulmányában a „szellemi élet legnagyobb óriásai közé” sorolta az angol társadalomtudóst.³⁸ Ugyancsak e helyütt

---

34 Moór Gyula egykori „mesteréről” írt nekrológiájában így summázta Somló első pályaszakaszának (1897-1909) lényegi jellemzőit: „Bármilyen hatalmas változáson ment is keresztül tudományos felfogása ezen idő alatt, legvégső filozófiai alapja változatlanul a spenceri filozófia világfelfogása: a belátásos elmélet szubjektív racionalizmusától egészen az objektív szociológia szélső végletéig vezető ingamozgás egész ideje alatt érintetlen maradt az a szeg, amelyen az inga függött.” (Moór Gyula: Somló Bódog. *Társadalomtudomány*, I. évf. /1921/ 1. sz. 17-18. o.)

35 Somló Bódog: *Ethika*. (Stampfel-féle tudományos zseb-könyvtár 59.) Stampfel, Pozsony, 1900.; *Szociológia*. (Stampfel-féle tudományos zseb-könyvtár 79.) Stampfel, Pozsony, 1901.

36 Howard F. Collins: *Spencer Herbert Synthetikus filozófiájának kivonata* [1889]. Társadalomtudományi Könyvtár 1. köt. (Fordította: Jászi Oszkár, Pekár Károly, Somló Bódog, Vámbéry Rusztem) Politzer, Budapest, 1903. (Somló a könyv I. fejezetét, az 1-66. oldalig fordította le.)

37 Somló Bódog: Spencer Herbert. *Huszádik Század*, I. évf. (1900) I. köt. 405-414. o.; Spencer Herbert etikája. *Huszádik Század*, V. évf. (1904) IX. köt. 98-110. o.

38 „A napokban ülte meg nyolczvanadik születésnapját az a bölcs, a kinek agyával az emberiség számot adott magának a 19. század tudásáról. Életének nagy munkája, a synthetikus philosophia rendszere, egyaránt bámulatos példája egy

említi meg a Pulszky által is vallott igen elterjedt „tévedést”, amely szerint a „Spencer-féle evolutionismus a Darwin híres elméletének a philosophiája”, holott – érvel Somló – „Spencer Darwintól függetlenül és a világegyetem egészére állította fel a fejlődés törvényét, mielőtt még Darwin a maga tanát nyilvánosságra bocsátotta volna.”³⁹

Itt érdemes megemlíteni Somló 1903-ban Nagyváradon a Társadalomtudományi Társaság ülésén adott elő, mely az ún. nagyváradai ügyet robbantotta ki.⁴⁰ Ady Endre fiatal zszurnalisztaként a *Nagyváradai Napló*, illetve a *Budapesti Napló* hasábjain több publicisztikában számolt be az előadás következményeként kiobbant közéleti-politikai vitáról, illetve annak fejleményeiről. Egyik híressé vált írásában ezt olvashatjuk: „Egy fiatal magyar tudóst el akarnak veszíteni, mert gondolkozott. A mai magyar élet... titka, forrongása, célja: pör a gondolkodás ellen. A fiatal tudós neve dr. Somló Bódog. A nagyváradai jogakadémia tanára. Bűne, hogy Spencer evolutio-törvényében hisz, kíséri a nagy törvény kommentálói, s az evolutio kiszámítható eredményeit siettetve, világgosságot hirdet.”⁴¹ Az ún. Somló-affér sajtóviták és parlamenti inter-

---

kivételes agy recipiáló képességének és egy csodálatos eredetiségnek, a mely a tudomány egyes ágainak a termékeny új gondolatok egy egész özönével fizette vissza a tőlük vett kölcsönt. Spencer hatása ma már az egész világra kiterjed és a philosophia classikusai közül talán még senki sem szólott olyan nagy közönséghez, mint ő.” (Somló Bódog: Spencer Herbert... 405. o.)

39 Uo. 412-413. o.

40 Tanulmányként megjelenve lásd: Somló Bódog: A társadalmi fejlődés elméletéről és néhány gyakorlati alkalmazásáról. *Huszadik Század*, 4. évf. (1903) VII. köt. 397-409. o.

41 Ady Endre: Merénylet a nagyváradai jogakadémián – Somló Bódog ügye. *Nagyváradai Napló*, 1903. május 29. Érdemes idézni az ominózus somlói érvelésből, mely a korabeli konzervatív körök éles tiltakozását váltotta ki: „Az evolucionista társadalombölcselet szükségképen ellensége mindenféle konzervatívizmusnak és ebben rejlik ennek a tudományos felfedezésnek egyszersmind nagy gyakorlati jelentősége. A midőn a társadalombölcselet a fejlődés elvének alapjára helyezkedett, akkor nemcsak egy szilárd igazságra tett szert végre valahára, hanem ugyanakkor oly eredményre jutott, a mely egyszersmind a legtermékenyebb gyakorlati elv is, s egyuttal egy olyan elv, a mely soha el nem évülhet.” (Somló Bódog: A társadalmi fejlődés elméletéről és néhány gyakorlati alkalmazásáról... 409. o.)

pellációk tárgya lett. A fiatal jogtudós mindennek köszönhetően egy időre a korabeli radikális erők szimbólumává vált. A kultuszminister „a tanszabadság és a szellemi szabadság tiszteletben tartásának elvére” hivatkozva kénytelen volt visszautasítani Somló nagyváradi jogakadémiai állásából való eltávolítására irányuló törekvéseket.

Somló e korszakának első kimondottan jogbölcseleti tárgyú írása volt a szintén a Stampfel-féle sorozatban 1901-ben megjelent *Jogbölcselet* című kis könyve.⁴² A mű előszavában ekkori tájékozódási irányairól így ír: „... a szélesebb körű tájékoztatás célja kívánta meg, hogy a füzetke ne csak egy elméletet tükröztessen vissza, hanem nyújtson tájékoztatást korunk jogbölcseletének legkiemelkedőbb alkotásairól. Ezek: a Spencer-féle individualizmus, a történelmi materializmus, a Pikler-féle jogbölcselet, és az olasz kriminológusok főbb tanai.”⁴³ Somló a spenceri nézetek jogbölcseleti vonatkozása kapcsán az „emberi alapjogok” kétféle tanának bemutatásával foglalkozik, illetve az igazságosságról szóló elméletében véli fölfedezni azt a gondolati kísérletet, mely az alapjogok új eszméjeként is fölfogható.⁴⁴ A spenceri tanok elemzéseképp arra a következtetésre jut, hogy az „alkalmazkodás haladásával” az eszményi jövőben ki fog alakulni egy olyan tökéletes állapot, amely „az emberi cselekvés végső állandó kódexének” kialakulásához vezet. E „kódex” a legfőbb (liberális) alapjogokat fogja tartalmazni, így az élethez és a testi épséghez, a szabad mozgáshoz és a tulajdonhoz való jogot. Somló megállapítása szerint a spenceri elmélet pozitívuma, hogy a 18-19. századi észjogi felfogással szemben számol az emberi fejlődéssel, az emberi intézmények viszonylagosságával. Mindazonáltal kritikai észrevételt is megfogalmaz, amikor az írja, hogy a Spencer által feltételezett eszményi állapot ellentmond a „fejlődés törvényének”, és sohasem fog bekövetkezni, mert „teljes lehetetlenség a teljes alkalmazkodottság egy olyan állapotáról szólni, a melyben fájdalmak nem lennének... nemcsak jelenlegi állapotunk átmeneti állapot, hanem ebből a szempontból mást mint átmeneti állapot elképzelni nem is lehetséges.”⁴⁵ Ezt a gondolatot

---

42 Somló Bódog: *Jogbölcselet*. (Stampfel-féle tudományos zseb-könyvtár 75.) Stampfel, Pozsony, 1901.

43 Uo. 3. o.

44 Uo. 31-42. o.

45 Uo. 41. o.

Somló az 1903-ban megjelent *Állami beavatkozás és individualizmus*⁴⁶ című – e korszaka fő művének tekinthető – könyvében azzal egészíti ki, hogy a fejlődés irányát, akárcsak az individuuum életének célját, a boldogságra való törekvés szabja meg, amely így szakadatlan, organikus folyamatot képez.⁴⁷ A korabeli monopolkapitalista fejlődés velejárójának tekinthető fokozott állami szerepvállalás ténye kikényszerítette a jog, az állam, a politika funkcióinak és intézményeinek újragondolását, s így a spenceri beavatkozás-ellenes, individualista álláspont meghaladását. Somló szerint az állami beavatkozás nem mond ellent az alkalmazkodás természettörvényének, hiszen a természet rendjébe való „mesterséges” beavatkozást (pl. „jogalkotási cselekvőség”) is a természetes fejlődés eredményének kell tekinteni: „... a természetes kiválasztás... mindennemű állami beavatkozás mellett is okvetlenül végbemegy.”⁴⁸ A mesterséges beavatkozás így a természetes fejlődés eredménye, annak szükséges velejárója és ilyen értelemben maga is természetessé válik. Ekképp jut el ahhoz a tételéhez, mely szerint bár növekszik az állami szabályozás köre, ugyanakkor az individuuumok egyre spontánabban, önkéntesen rendelik magukat alá a szabályoknak (pl. a jognak), miáltal a kényszer sokkal gyöngébb lesz.⁴⁹ Mind ezek a gondolatok jól mutatják, hogy Somló képes volt az őt egyébként lenyűgöző spenceri tanok kritikus elemzésére, és e mellett megpróbált eredeti hangot keresve új utakat, magyarázatokat találni. Ennek ellenére ezt a kísérletét joggal nevezhetjük felemásnak, hiszen a kiindulópontok

---

46 Somló Bódog: *Állami beavatkozás és individualizmus*. Társadalomtudományi Könyvtár II. Politzer, Budapest, 1903.

47 „Induljunk ki az egyik adott tényezőből, az emberi szervezetből. Ennek legalapvetőbb tulajdonsága az a folytonos megfoghatóság és helyreépítés, az a folytonos önkiegészülés, a melyet életnek nevezünk és a melynek lélektani oldala a boldogságra való törekvés.” (Uo. 4. o.)

48 Uo. 99. o.

49 Művét – a spenceri tanok végső kritikájaként – a következő sorokkal zárja: „Az állam beavatkozása egyre nagyobb körre terjed, de az emberek szabadsága ennek a mindenkorai beavatkozásnak megváltoztatására is egyre nagyobb lesz. Növekvő állami szabályozás, növekvő politikai szabadsággal karöltve: ez a fejlődés iránya; – mindenre kiterjedő állami szabályozás és tökéletes szabadság ennek a szabályozásnak megállapítására vagy megváltoztatására: ez a fejlődés ideája.” (Uo. 175. o.)

sokfélesége nem eredményezhetett mást, mint eklektikus magyarázatot.

Pozitivista korszakának másik jelentős jogfilozófiai tárgyú műve az 1906-ban megjelent kolozsvári egyetemi *Jogbölcseleti előadásai*,⁵⁰ ahol egy sor kérdésben, a későbbi fő művét – *Juristische Grundlehre* (1917) – idéző fogalmak használatával találkozunk. E munkájában már megfigyelhető a hangsúlyeltolódás az Európában ekkortájt formálódó neokantiánus jogfilozófia irányába, ami főképpen az irányzat alapítójának tekintett Stammler gondolatainak erőteljes jelenlétében nyilvánul meg. Spencer neve és tanai azonban még számos helyen előtérbe kerülnek a könyvben, így többek között a társadalmi fejlődésméletek, illetve a „jogi szabályozás fokozása” kérdésének kapcsán, de ezeken a helyeken a korábban megfogalmazott tételei rövid összefoglalásával találkozunk.⁵¹

Néhány évvel Spencer halálát követően jelent meg Finkey Ferenc (1871-1949) nagyvű, kézikönyvnek szánt monográfia, amely alapvetően a jogbölcseleti gondolkodás történetét dolgozza fel a legjelentősebb korszakok, irányzatok és azok jeles képviselői főbb műveinek részletes bemutatásán keresztül a kezdetektől a 20. század elejéig.⁵² Hasonló terjedelmű és áttekintésű elmélet-történeti monográfia mind a mai napig a hazai jogirodalomban még nem látott napvilágot. Az 1908-ban közzétett könyvben részletesen foglalkozik a „szerves fejlődéstani vagy az élettani szociológiai iskola” címszó alatt Spencer munkásságával.⁵³ Az életmű kapcsán Finkey megjegyzi, hogy Spencer hasonlóan, mint Comte, a jogbölcseletet iránt „kicsinylő, ellenséges felfogással” viseltetett és azt Berolzheimer találó megjegyzése szerint „ancilla sociologiae”-nak tekintette. Mindennek dacára egy új jogbölcseleti iskola alapítójául tekintett rá, mert „a szerves fejlődés elméletének a jogbölcseletbe kapcsolásával s az individualizmus, az egyéni szabadság erőteljes védelmével... megtermékenyítette és előre vitte a jogbölcseletet s akaratlanul is hozzájárult a legújabb reális jogbölcseleti felfogás megerősödéséhez.”⁵⁴

---

50 Somló Bódog: *Jogbölcseleti előadásai*. (Első füzet) Kolozsvár, 1906.

51 Uo. 65., 70-71., 79-80., 84., 86-87., 100-101. o.

52 Finkey Ferenc: *A tételes jog alapelvei és vezéreszméi*. I. köt. *Bevezetés és a jogbölcseletet kifejlődésének története*. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1908.

53 Uo. 208-213. o.

54 Uo. 208-209. o.

Kritikai véleményként fogalmazza meg, hogy a spenceri filozófiában a jogbölcész „kaleidoszkópszerűen összevegyítve látja a modern és a túlhaladott jogbölcészeti eszméket.”⁵⁵ Így nem tartja szerencsésnek a természetjogi felfogás „felelevenítését”: „Spencer a természetjogi felfogást, mint a fejlődés jövő (illetőleg most kezdődő) korszakát tekinti s így lesz a fejlődéstani (evolucionista) természetjog, mint a legújabb természetjogi iskola megteremtője.”⁵⁶ Ugyanakkor Spencer mégsem alapított „sajátképeni jogbölcészeti iskolát” – állapítja meg Finkey –, mivel követői között inkább szociológusok, mint jogbölcselek találhatók.⁵⁷

Spencer hatástörténeti jelentőségének bemutatásakor némiképp kuriózumnak tűnik Hegedüs József (1894-1975) jogbölcseleti munkásságát megemlíteni, aki még a szűkebb szakmai közönség számára is meglehetősen ismeretlen. Az 1920-as évek elejétől induló publikációiban egy „színhétikus jogbölcselet” – vagy másképpen, „a jog komplex felfogásának” – kidolgozása foglalkoztatta. 1930-ban megjelent *A színhétikus jogbölcselet vázlatja és történelmi kialakulásának főbb mozzanatai*⁵⁸ című könyvében közzétett elméleti alapvetése második köteteként tervezett – „A színhétikus jogbölcselet történelmi kialakulásának főbb mozzanatai”

55 Uo. 212. o.

56 Uo. 211. o. Spencer jogfelfogásáról egy másik helyen így ír Finkey: „Spencer, ki a szociológiát új alapra, az élettanra fekteti, a jogbölcészet egyes kérdéseit szintén a szociológiában, a »társadalom élettanában« tárgyalja, más kérdéseit ellenben az erkölcsstanban, mint »fejlődéstani (evolucionista) természetjogot« [kiemelés a szerzőtől], amennyiben az élettani erkölcsstan legfőbb elvéből, az emberi igazságosság szabályából, mint ennek folyományait vezeti le az ember természetes jogait.” (Uo. 45. o.)

57 Érdemes e helyen arra utalni, hogy Finkey a magyar jogbölcseleti gondolkodás irányzatainak és számottevő képviselőinek áttekintésekor külön alfejezetet szentelt az ún. spenceristáknak. Itt olvashatunk többek között Jász Géza, Hegedüs Lóránt, Jászi Viktor, Teghze Gyula, Méray-Horváth Károly legjelentősebb műveiről. (Uo. 388-395.o.) Ugyancsak részletesen mutatja be Pikler Gyula (Uo. 395-413. o.), Somló Bódog (Uo. 413-419. o.), Jászi Oszkár (Uo. 419-422. o.), Pulszky Ágost (Uo. 426-436. o.) jog- és állambölcseleti munkásságát és esetükben is a spenceri tanok hatását.

58 Hegedüs József *A színhétikus jogbölcselet vázlatja és történelmi kialakulásának főbb mozzanatai*. Politzer Zsigmond és Fia, Budapest, 1930.

(munka)címet viselő – mű sohasem készült el, ugyanakkor számos konkrét utalás történik megjelent könyvében a folytatást jelentő munka egyes fejezeteire, így Spencer módszertani törekvéseiről szóló részre. Könyvének bevezetőjében megállapítja, hogy „[k]orunk legnagyobb szellemi és erkölcsi szükségletei közé tartozik a jog- és állameszme szintheitikus bölcseleti igazolása.” – majd így folytatja: „Spencer összegezte ugyan a dolgokat [a szerző itt Spencer *First Principles* művére utal – Sz. J.] s ezzel megvilágította korunk kérdéseit, de egyetlen módszerrel kísérletezett. Ma a módszerek szintheízisére van szükség a jogbölcseletben.”⁵⁹ Hegedüs a szintézis meghatározó elemének tekinti – a jogeszme logikai és pszichológiai alapvetése mellett – a Comte és Spencer munkásságához kötött szociológiai módszertan alkalmazását. Ha a második kötet nem is, annak gerincét képező szerzők szintetikus szemléletét bemutató résztanulmányok az 1940-es évek elején napvilágot láttak.⁶⁰ Ezek közül kiemelésre méltó az 1942-ben megjelent „Spencer jogbölcseletének maradandó elemei” című tanulmánya, melyben egyértelművé teszi jogbölcseleti kiindulópontját. Arisztotelész, Aquinói Tamás normaelméletében és Spencer „szintetikus jogbölcseletében” véli fölfedezni a jogfilozófia megújításának lehetőségét: „A nyugateurópai kultúrkör újabb történelmi szakából eddig csak egy végleg lezárt ilyen rendszer áll rendelkezésünkre és pedig Spencer szintetikus bölcselete. Az ő leghatásosabb eszközei: a fejlődés szociológiai képlete és a haladás általános képe ugyan a végkép lehanyatlott szabadelvű polgári világszemlélettel kapcsolatosak és annak sorsában osztoznak. De a szintetikus jelleg és célkitűzés olyan jogbölcseletet eredményezett az ő rendszerén belül, amely ma és mindenkor a legnagyobb figyelmet igényli.”⁶¹

---

59 Uo. 6. o.

60 Hegedüs József: Aquinói Szent Tamás jogbölcseletének szintetikus jellege. In: *Notter Antal Emlékkönyv.* (szerk.: Angyal Pál, Baranyay Jusztin, Móra Mihály) Szent István-Társulat, Budapest, 1941. 588-599. o.; Időszerű jogbölcseleti kérdések Aristotelesnél. *Társadalomtudomány*, XXI. évf. (1941) 2. sz. 175-187. o.; Spencer jogbölcseletének maradandó elemei. In: *Emlékkönyv Dr. viski Illés József ny. r. egyetemi tanár tanári működésének negyvenedik évfordulójára.* (szerk.: Eckhart Ferenc, Degré Alajos) Stephaneum Nyomda, Budapest, 1942. 189-213. o.

61 Hegedüs József: Spencer jogbölcseletének maradandó elemei... 191. o.

Hegedüs úgy véli Spencer elméletében „két jogelméleti alapelv: a pozitivitás és naturalitás... egy síkban találkoznak.”⁶² Valójában ez a szintézis kölcsönöz a spenceri elméletnek maradandó jelleget, amelynek „központi fogalma” – akárcsak Arisztotelésznél – az igazságosság, ami nem csupán etikai alapelv, hanem a helyes társadalomszervezés eszméje is. Hegedüs szerint Spencer szintetikus rendszere rendkívül termékenyítőleg hatott a jogelméletre, mivel „a világ őstényeit egyetlen szemléletbe kapcsoló, a tudományok kétségtelen részleteredményeit osztatlan egészbe látó, a tudományágak módszertani revízióját megejtő olyan bölcséleti rendszer, amely nemcsak a van, hanem a kell, tehát a norma egyetemes eszmekörével is világszintézisre törekszik, csak egy van s ez éppen Spencer bölcselete.”⁶³ Majd megállapítja, hogy Spencer állambölcsellel „összedolgozott” szintetikus jogbölcselete „föléje emelkedik az egyelvű törvénytudománynak és az egyelvű logikai jogelméletnek.”⁶⁴ Hegedüs konklúzióképpen kijelenti, hogy a pozitivizmus és annak kelsenii, „kezdeteiktől eretneknek tartott tiszta jogtani válfaját” most kezdi megkérdőjelezni a jogtudomány.⁶⁵ A „modern összetett módszer” elterjedésétől és általánossá válásától várja mind itthon és külföldön a jogi gondolkodás megújítását, melyben a Spencerrel való „beható foglalkozás” minden bizonnyal elkerülhetetlen lesz. Hegedüs a második világháború után, a fordulat évét követő évtizedekben keletkezett jogbölcséleti tárgyú kéziratok munkáiban e teoretikus keretben folytatta további vizsgálódásait.⁶⁶

---

62 Uo. 194. o.

63 Uo. 197. o.

64 Uo. 210. o.

65 Uo. 213. o.

66 Tudománytörténeti érdekességnek tekinthetjük Hegedüs József kéziratban hátra maradt *A szintetikus jogbölcsélet alapjai (abogy ma – 1975-ben – látom azokat)* című hatalmas terjedelmű művének felbukkanását. Néhány évvel ez előtt a szerző fia a kézirat digitális és nyomtatott példányát megküldte hazai jogi karoknak, illetve a világhálón (www.drhegedusjosef.hu) is hozzáférhetővé tette. A mű – melyen Hegedüs élete végéig dolgozott – tartalomjegyzéke utal egy el nem készült fejezetre, mely az 1942-ben megjelent tanulmányával azonos címet („Spencer jogbölcséletének maradandó elemei”) visel. Hegedüs élete fő művének szánt írásában továbbra is hangsúlyos szerepet kap a spenceri életmű, illetve az arra való hivatkozás.

Végül hatástörténeti szempontból tanulságos az utókor számára Horváth Barna (1896-1973) – a két világháború közötti magyar jogelmélet jeles alakjának – 1943-ban megjelent *Angol jogelmélet* című monográfiájában Spencer munkásságáról írt részek.⁶⁷ A szerző jelentős terjedelemben kommentálja és kritizálja az életmű legfontosabb elemeit. Spencer „szintetikus filozófiájáról”, illetve „fejlődés elméletéről” a következő sommás megállapítást teszi: „Spencer csakugyan az absztrakció és a rendszeralkotás levegőjében tudott csak élni; művében épp az a tüneményeszerű, hogy teljes rendszerbe foglalja korának fiatal tudományait is. Az ekkora rendszeralkotó erőben talán szükségképpen van valami légiesség és szürkesség.”⁶⁸ A fejlődéselmélet tudománytörténeti jelentőségét abba látja, hogy: „Spencer tanai adják meg a teljes keretet a jog változásának utilitarista elméletéhez. Spencer filozófiájában a változás problémája központi helyet foglal el, hiszen a fejlődés elmélete vonul végig az egész gondolatmeneten. Spencernél számos gondolatsornak a lezáródását találjuk meg, amely az utilitarizmusból indul ki... Hasonlóképpen a társadalomelméletében is űrt töltött ki a fejlődés gondolatával és a társadalom organikus felfogásával... Mivel Spencer egész filozófiája a változás elmélete és mivel maga a jog is a fejlődés törvényszerűségébe beleágyazva jelenik meg nála, ezért különösen alkalmas háttérteret nyújt a jog változása kérdésének a történeti megvilágításához.”⁶⁹ Ugyanakkor megállapítja: „Jogelméleti dilettantizmusának rovására kell írni, hogy nem tudott előre hatolni olyan jelentőségű tanításig, amely igazán mély hatást gyakorol. Bármily sikere volt is könyveinek, etikai és jogelméleti tanítása epizód maradt.”⁷⁰

E rövid áttekintésből jól látszik, hogy Spencer tanainak hatása az idő múlásával jelentősen változott. Míg a 19. század utolsó harmadában, de még az elmúlt századfordulón is az új angol filozófia apostolaként ünnepelelték, addig a 20. század első évtizedétől kezdve nézeteivel szem-

---

67 A spenceri munkásság bemutatását lásd: Horváth Barna: *Angol jogelmélet*. Magyar Tudományos Akadémia, Budapest, 1943. 257-259., 274-287., 395-400. o.

68 Uo. 259. o.

69 Uo. 274. o.

70 Uo. 400. o.

ben egyre erőteljesebb kritikai viszonyulásnak lehetünk tanúi. Idővel a spenceri életmű, mint nagy hatású, de már csupán, mint elmélettörténeti jelentőségű munkásságként került megemlítésre a tudománytörténeti kézikönyvekben. Ugyanakkor arra is találunk példát, hogy a 20. század közepén, sőt még a 70-es évek elején jogbölcséleti vizsgálódások alapvetéseként hivatkoztak Spencer gondolataira.

Szilágyi Péter

HERBERT SPENCER HELYE A XIX. SZÁZAD JOG- ÉS ÁLLAMBÖLCSELETÉBEN

1. Bevezető megjegyzések

Jelen tanulmány Herbert Spencerről a KRE Állam- és Jogtudományi Kar által szervezett konferencián elmondottakra épül. Illőnek tartom, hogy tanulmányomban is a legnagyobb magyar kálvinista költőnek, a ma is oly aktuális Ady Endrének a szavaival indítsak. Ady Spencert a világ mai legnagyobb emberének nevezi, még hozzá abban az összefüggésben, hogy „nem lehet ám a világot visszacsinálni, mint a világ klerikusai és buta konzervatívjai hiszik.”¹ Ady persze szabadgondolkodó kálvinista volt, ami akkor nem volt ritkaság.²

Vajon mi csak azért olvassunk Spencert, szervezzünk róla konferenciát, mert Ady lelkesedett érte? Pál Eszter föl is teszi a kérdést Parsons nyomán „Ki olvas ma már Spencert?” Senki. hangzik a válasz. Tanulmányát vigasztalóan azzal zárja, hogy „elméletörténeti jelentősége vitathatatlan.”³ Sajó András az „elméletörténeti nélkülözhetetlenek” közé sorolja.⁴ Pokol Béla szintén Parsonsra hivatkozva írja, hogy „az

---

1 Ady Endre összes prózai művei III. kötet. Akadémiai kiadó 1964. 75. old.

2 Erről bővebben: Zsidai Ágnes Der „freidenkende Christ”. In Annamária Kónyova – Peter Kónya (eds.) Reformácia v strednej Európe / Reformáció Közép- Európában Reformation in Mittel-Europa 258-275. továbbá uő A „szabadgondolkodó keresztény” In Jura 2019. évi 1. sz. 172-185.

3 „Ki olvas ma már Spencert?” Kérdezte évekkel ezelőtt Talcott Parsons.... Spencert már senki sem olvas. Éppen az teszi érdekessé, hogy kevesen olvassák, de annál többen hivatkoznak rá. ... Elméletörténeti jelentősége vitathatatlan. Pál Eszter Herbert Spencer In: A szociológia kialakulása (szerk Felkai Gábor) Új Mandátum, Budapest, 1999 149-179., 179. old.

4 Sajó András Társadalmi – jogi változás Akadémiai, Budapest 1988 65-66.

általános rendszerelmélet központi jelentőségűvé válása ...revideálta Spencer szociológiaelméletét.⁵ Ez talán valamivel erősebb vigasz, de érdeklődést nem kelt Spencer iránt.

Spencert azért nem érdemes olvasni, hogy átvegyük valamely megállapítását vagy leleplezzük ellentmondásait. Meglepően előremutató meglátásainak kimutatása is inkább érdekesség, mint tanulság. De amíg evolúció van, addig Spencer tanulságos marad. Tévedéseinek elemzése pontosíthatja a jog- és állambölcselet, a fejlődéselmélet és a politológia kérdésföltevéseit. Spencer nem múzeum, de nem is tudásközpont, hanem szellemi edzőterem.

Tanulmányomban Spencernak a XIX. század jog- és állambölcseletében elfoglalt helyét szeretném bemutatni majd evolúcióelméletének tanulságait tárgyalni, ezek megéréséhez előtte ill. közben szükségesnek tartom a jogbölcselet fő irányzatainak és a történeti háttérnek a fölvezetését.

2. A jog- és állambölcselet a XIX. században

Azokat az elméleti kereteket vázolom föl, amelyek közé Spencer munkásságának jogbölcseleti relevanciájú megállapításai illetőleg hatásai értelmezhetőek. Ezeket a kereteket természetesen többféleképpen föl lehet vázolni, számunkra itt a döntő szempontot a jog- és állambölcselet fő irányzatai képezik.

Közhelyszerű megállapítás, hogy a 19. század a jogbölcseletben a jogpozitivizmus évszázada volt. A jogpozitivizmus dominanciája 1830 körüli évektől (1830-tól jelennek meg Comte művei, 1831 Hegel halála, 1827-32 Austin egyetemi működése) a második világháborúig tartott. Hitler akkor egy időre leváltotta a jogpozitivizmust.

Társadalmi-politikai háttérét „a polgárság világméretű helyzetváltozása” (Kulcsár Kálmán) képezte.

A jogpozitivizmus dominánssá válása viszonylag hosszú folyamat volt, ugyanakkor paradigmaváltást jelentett. Ennek lényege: a természetjogi felfogásra jellemző mi a helyes, minek kell lennie kérdésföltevés dominanciáját, elsődlegességét a mi van kérdésföltevés dominanciájára váltotta föl.

---

5 Pokol Béla Az evolúció eltérő tematizálásai. Jelen kötetben

A hosszú folyamat azt is jelentette, hogy átmeneti jellegű felfogások, „előpozitivizmusok” jöttek létre. Ilyen volt egyes elemeiben a kanti filozófia, Hegel jogfilozófiája, a német történeti jogi iskola és az angol utilitarizmus. Ezekben egymás mellett voltak jelen a természetjogi felfogásnak és a jogpozitivizmusnak az elemei.

Ennek a jogbölcséleti paradigmaváltásnak a szellemi hátterét a tudományok fejlődése, a társadalomtudományi szaktudományok kialakulása és fejlődése, a tudományosság eszményének a természettudomány minta felé fordulása, mindenekelőtt azonban a pozitivistá filozófia kialakulása és térnyerése képezte. Ebbe a körbe említendő még az államfölfogás változása – ez utóbbi a paradigmaváltásnak következménye is volt.

Ez a paradigmaváltás számos következménnyel járt:

- A jogbölcséletben a tételes jog és ezzel a nemzeti jogrendszerek problémái kerültek előtérbe; ezzel összefüggésben a jogelmélet művelői általában valamely tételes jogtudománynak a művelői is;
- markánsná vált az angolszász és kontinentális (elsősorban német) politikai és jogi gondolkodás különbsége;
- a természetjogi szemléletmód háttérbeszorulása egyrészt az értékesség, helyesség kérdésének a mellőzését eredményezte, másrészt viszont ez a jogbölcsélet problémakörének a gazdagodásával járt, illetőleg azt készítette elő (strukturális kérdések differenciált vizsgálata, kauzális kérdések, módszertan, jogpolitika);
- egyre erősödik a diszciplináris differenciálódás tendenciája, a jogfilozófia és a jogelmélet megkülönböztetése, elválásuk kezdete; az államelmélet és jogbölcsélet elkülönülése, illetőleg ezzel együtt az államra és a jogra vonatkozó fölfogások pluralizálódása; ez az egyes nemzeti társadalmakban eltérő módon és formában;
- megszűnik az állam és a jog általános jellegű bölcséleti vizsgálatának az értékelő szemlélettel (helyes állam – helyes jog) adódó szükségszerű összekapcsolása, az államelmélet és a jogelmélet közötti kapcsolat lazul; a szűkebb értelemben vett jogbölcsélet és állambölcsélet kapcsolata irányzat-specifikussá válik;
- a természetjogi felfogás örökségként a helyes állam és jog problémája a politikai eszmekörök terrénumává válik.

A pozitívizmusnak mint sajátos felfogásnak különböző változatai vannak, néhány közös és néhány eltérő vonással.

Ez a felfogás vagy szemléletmód a tudomány több területén hatott, néhol irányzattá szerveződött. Ebben a vonatkozásban a filozófiai, a társadalomtudományi (szociológiai, történettudományi, közgazdaságtudományi,⁶ pszichológiai,⁷ sőt irodalomtudományi) és a jogtudományi pozitívizmus említendőek meg.

A pozitívizmusnak a közgondolkodásban és a publicisztikában antiklerikális és szabadgondolkodó jelleget adott az a körülmény, hogy a katolikus egyház és a vallásos tanok képviselői támadták a pozitívizmust. Ady publicisztikája kiváló példa erre.

A pozitívizmus nagy hatása a jelzett társadalmi hátérnek, a tudományok nagymértékű fejlődésének, mind egzaktabbá válásának, és közvetlenül Comte munkásságának tudható be.

„A pozitívizmus a „pozitív filozófia” összevonásából keletkezett. A fogalmat Comte alkotta meg”⁸ a „pozitív filozófia” rövid megjelölésére. Comte munkásságának a filozófiai pozitívizmus és a szociológiai pozitívizmus megalapozása köszönhető.

A pozitívizmus elnevezés e filozófiának arra az alapelvére utal, hogy a tudományos megismerésnek a „pozitív”, „kézzelfogható”, azaz a közvetlen érzéki tapasztalás számára adott tényekre kell szorítkoznia.⁹

Itt térünk ki arra, hogy a „pozitív” szó a latin pono, ponere, posui, positus igéből származik, amelynek több jelentése van – a latin szótárban másfél hasáb. A fontosabbak: odatesz, odaállít; tesz vmivé; felállít, fölépít, alkot; Ebből a választékből a filozófiában az „adott” jelentés vált általánossá, (kb: odatett → ott van → adott → kézzelfogható) valószínűleg Bacon óta; a jogbölcséletben viszont a „tételezett”, „alkotott”, aztán „változtatható” sőt „csinálható” (machbar) jelentés.

---

6 Ehhez Coing: A jogfilozófia alapjai Osiris Kiadó, Budapest, 1996 42-43.

7 A pszichológiai pozitívizmushoz Pléh Csaba Pszichológiatörténet. A modern pszichológia kialakulása. Gondolat, Budapest, 1992 86-88. és 125-139.

8 Politikai filozófiák enciklopédiája Kossuth, 1995 388.

9 A filozófia története Jegyzet A MSZMP Marxizmus-Leninizmus esti Egyetemek szakosító tagozatának tananyaga Kossuth Könyvkiadó 1970-71 221.

Filozófiai pozitivizmusnak szűkebb értelemben azt a tant és filozófiai irányzatot nevezzük, amelyet a 19. században Comte hozott létre, tágabb értelemben pedig azt az általános filozófiai nézetet, amelynek Comte pozitivizmusa csak egy példája.¹⁰ Ennek a tágabb értelemben vett pozitivizmusnak is két értelmezése van: az egyik csak a Comte utáni és vele többé-kevésbé rokon fölfogásokat sorolja ebbe a körbe (én ezt tartom a leginkább célszerű terminológiának), a másik értelmezés az előfutárokat is, általában Hume-ig,¹¹ de esetenként akár Ockhamig visszamenően.¹² „A pozitivizmus általános filozófiai értelemben az a tanítás, amely szerint tudományos ismeret csak a „tények” megfigyelése alapján (vagyis érzékszervi tapasztalások, különösen kísérletek alapján) és csak a matematika és a logika segítségével szerezhetünk. Minden olyan kérdést, amit ezen az alapon nem lehet megoldani, „metafizikusnak” és „ideológikusnak” kell tekinteni, s mint ilyent el kell utasítani.”¹³

A pozitivizmus alapelve tehát az, hogy az adottból, a tényszerűből kell kiindulnunk, és haszontalannak kell tekintenünk minden olyan okfejtést és kérdésföltevést, amely ezen túl akarna lépni.¹⁴ Ebben benne rejlik egy agnoszticizmusra való hajlam.¹⁵ A tág értelemben pozitivizmus

---

10 Filozófiai kisenciklopédia. A nyugat filozófiája és filozófusai. Kossuth könyvkiadó, 1993. 269. Hasonlóan különbséget tesz a Comte értelmében és az általánosabb értelemben vett pozitivizmus között a Lexikon zur Soziologie. A pozitivizmus mint általános filozófiai beállítódás (Haltung) az a meggyőződés, hogy az adott (a pozitív tények) az emberi megismerés forrása, amelyek érzéki benyomások által válik ismertté, amelynek során bizonyos szabályszerűségeket konstatálhatunk. Lexikon zur Soziologie Westdeutscher Verlag Opladen 1973 567. old.

11 Politikai filozófiák enciklopédiája Kossuth, 1995 388.

12 Staatslexikon in 5 Bänden : Recht - Wirtschaft - Gesellschaft / Hrsg. von der Görres-Gesellschaft 7. völlig neu bearb. Aufl Freiburg ; Basel ; Wien : Herder & Herder GmbH, Bd. IV. 511.

13 Coing i. m. 61-62.

14 Störig, Hans Joachim A filozófia világtörténete Helikon 2005 276.

15 E felfogás lényegét tekintve agnosztikus jellegű, ami az irányzat első képviselőinél még egy következtelen, hallgatólagos materializmust takar, („szégyenlős materializmus”), később azonban inkább szubjektív idealistává válik. Filozófiatörténet i. m. 221.

napjainkban is jelentős filozófiai irányzat.¹⁶

„Comte pozitívizmusában az empirizmus tétele három másikkal kapcsolódik össze. (1) Az emberi társadalom fejlődését három – a teológiai, a metafizikai és a pozitív stádiummal ragadhatjuk meg, Comte úgy látta, hogy a tudományok fejlődése is a három stádiumnak megfelelően megy végbe, minden tudomány átmegy e három fejlődési szakaszon. (2) Ennek megfelelően a tudomány egységes, vagyis minden tudományág a tudás egyetlen rendszerévé integrálható és végül integrálódni fog, a minta a fejlettebb természettudomány. (3) A tudományos ismeretek nyújtják a szükségszerű alapot mind a természet, mind a társadalom fölötti ellenőrzéshez.¹⁷

Comte filozófiája ebben maga sem felel meg maradéktalanul a szigorú empirizmus általa is hangoztatott követelményének, a három stádium törvénye nem a tények megfigyeléséből levont következtetés.

Noha Comte munkásságában összeolvad a filozófiai és a szociológiai pozitívizmus, a későbbi fejlődésre is kitekintve röviden a kettő különbségét is vázolnunk kell. A filozófiai pozitívizmus elvont ismeretelméleti-módszertani álláspont marad, az ontológiai konzekvenciáktól

---

16 A pozitívizmus a polgári filozófia egyik legjelentősebb formája. Kialakulásától, a XIX. század közepétől napjainkig ismételten megújult, miközben alapelveiben megőrizte folytonosságát. Filozófiatörténet i. m. 221. XX. századi és mai formáira (empiriokriticizmus, neopozitívizmus, analitikai filozófia, nyelvfizológia) azonban itt nem térhetünk ki, noha e két utóbbi hatása napjaink jogbölcseletében is jelentős.

17 Vö. Némedi Dénes August Comte: A szociológia megalapítója? In A szociológia kialakulása (szerk. Felkai Gábor) Új Mandátum, Budapest, 1999 225-247. 231-232.; Politikai filozófiák enciklopédiája Kossuth, 1995 388. „A pozitívizmus első korszakában azt hirdette, hogy a tudományok fejlődése megoldja az emberiség minden problémáját.” Filozófiatörténet i. m. 221. Ezt az igényt a pozitívizmus képviselői hamarosan földták, az azonban a XX. század közepén egy időre visszatért mint a társadalmi vagy politikai tervezés vagy mint a tudományos társadalomirányítás jelszava, méghozzá mind az államszocializmusokban, mind kapitalizmus megjavítására, megreformálására irányuló törekvésekben . (vö. Afanaszjev, V. A társadalom tudományos irányítása Kossuth, 1969.; várnai szociológus kongresszus, a korai Luhmann.)

mint metafizikától elzárkózik; a szociológiai pozitívizmusok pedig rákényszerülnek a konkretizálásra és nem zárkozhatnak el a valóság mibenlétére vonatkozó kérdések elől. (vö. Durkheim, Weber)

A jogbölcseleti pozitívizmus problematikájának a bemutatása előtt föl kell vázolnunk a jogbölcselet fő irányzatainak a rendszerét.

A jogi pozitívizmus kifejezés négy szinten is használatos. Legtágabb értelemben átfogó és nem föltétlenül tudatosodott szemléletmód, mindenfajta realizmus és pozitívizmus a jogászai gondolkodásban, amelyik a jog fogalmát a hatályos pozitív joggal azonosítja. Eszerint jogpozitívizmus azóta van, amióta jogról való világi gondolkodás. A tágan és pontatlanul értelmezett pozitívizmus mint reális, "józan" gyakorlati szemlélet ősrégi.

Az általunk pozitívista jogbölcselet terminussal jelölt, az előzőnél valamivel szűkebb értelmezés szerint a jogpozitívizmus tudatosodott és irányzattá kristályosodott, szilárdult jogbölcseleti fölfogás, amelyik a természetjogi fölfogással állítható szembe. Ennek két változatát normativista és a szociológiai jogpozitívizmus képezi.

A harmadik, általunk röviden jogpozitívizmusnak (ha a félreértések elkerülése miatt szükségesnek látszik, szűkebb értelemben vett jogpozitívizmusnak) jelölt terminus az ún. etatista pozitívizmusokat öleli föl. Ezen szóhasználat szerint a pozitív, tételes jogot előtérbe állító elméleteket jelöli a kifejezés, tehát az újkanti és az analitikai elméleteket is, de nem tartoznak ebbe a körbe a szociológiai és a pszichológiai jogbölcseletek.

Végül megjegyezzük, hogy a jogászai diskurzusokban gyakran találkozunk a kifejezés túlzottan leszűkítő használatával, amelyik a jogpozitívizmust az etatista-normativista fölfogások leginkább bírálható változatával, az ún. törvénypozitívizmussal azonosítja.

Mi az itt említett második és harmadik az értelmezést tartjuk a leginkább célravezetőnek, azaz a jogbölcseleti gondolkodás leginkább gyümölcsöző rendszerezésének, ezért azt részletesebben tárgyaljuk.

A jogbölcseleti irányzatoknak az ún. háromosztatú rendszerezését fogadjuk el, az időnként föllelhető két- vagy négyosztatú rendszerezésekkel szemben. Eszerint a jogbölcseleti irányzatok tagoltságát három kategóriával fejezhetjük ki. Ezek: természetjogtanok, etatista-normativista jogelméletek és a szociológiai jogbölcseletek. A kétosztatú rendszerezés szerint a jogbölcseleti fölfogásoknak két alapvető tábora van, a természet-

jogtanoké és az azokkal szembeállítható pozitívizmusoké. A négyosztatú fölfogas a pszichológiai jogelméleteket külön kategóriaként kezeli.¹⁸

A jog- és állambölcseletet e három átfogó irányzatának az elhatárolása azon alapul, hogy a jog fogalmának meghatározásánál a különböző jogi jelenségek (a jogi alapelvek, jogi ideológia, a jogi norma, a jogviszony, a jog érvényesülése, a jogi döntés) közül melyiket tartják „a” jognak, vagy legalábbis a jog döntő, meghatározó mozzanatának és ennek a sajátos szemléletmódnak is megfelelően hogyan közelítik meg az államot, az állami jelenségeket. Az egyes fölfogások axiológiai és jogpolitikai állásfoglalásait következményeknek tekintjük, ezért nem értünk egyet az ezekre alapozó rendszerezésekkel.

A természetjogi irányzatra a jogi követelések, a jogelvek formájában megfogalmazott jogi ideológia előtérbe állítása és ezeknek a jogelveknek a természetjog fogalmában való összefoglalása, a pozitív jogtól független jogelvek jogként való tételezése a jellemző. Eszerint van egy olyan magasabb rendű értékrendszer, jogrendszer, amely alapján a tételes jogot vizsgálni lehet. Ennek következménye a jog megkettőzése

---

18 Ott szerint a jogpozitívizmus különböző változatainak fölosztási alapja az, hogy azok miben látják a jog tényleges létezését, a jog fakticitását, tág értelemben vett pozitivitását. A pozitivitás ismérve egyben az adott elmélet értelmében vett jogfogalom döntő ismérve is. E kritérium alapján a jogpozitívizmusnak 3 fő csoportját lehet megkülönböztetni, úgymint az etatista, a pszichológiai és a szociológiai pozitívizmust. Sajátos helyet foglal el Hart elmélete, amelyik e 3 csoport elemeit egyesíti. A jogfogalmat vagy fizikai valóságokra, azaz a térbeli-időbeli külvilág tényeire, vagy pedig pszichikai valóságokra, a belső lelki világ tényeire való hivatkozással határozzák meg. Ott, Walter Der Rechtspositivismus, Duncker & Humblot Berlin 1976. 25-27. Otnak ez a megkülönböztetése a skandináv realizmusból ered. A pszichológiai megközelítés jelentőségét nem tagadom, de azt az egyes elemzések és a jogbölcselet egyes problémái kapcsán kell érvényesíteni. A pszichológiai pozitívizmus mint a jogpozitívizmus harmadik változata erősen megkérdőjelezhető, tekintettel arra, hogy a pszichikai tények közvetlenül nem figyelhetőek meg. A pszichológiai fölfogásokat én a szociológiai pozitívizmusok egyik változatának tekintem, mert a jelzett megfigyelhetetlenség következtében valahogyan visszakanyarodnak a szociológiához. A pszichológiai fölfogások problematikusságát a legszembetűnőbben Petrazsickij elmélete mutatja.

egyrészt a természetjogra másrészt pedig a tételes vagy pozitív jogra. E fölfogás jellemző vonása, hogy összekapcsolja jog fogalmát annak helyességével, igazságosságával: jog az, ami igazságos vagy legalábbis nem igazságtalan. (Grotius)

A pozitivista jogbölcsleteket mindkét változatukban alapvetően két elem jellemzi, az ún. elválasztási tétel és a tényekhez kötöttség elve. Az előbbi azt jelenti, hogy el kell választani két kérdést, a jog fogalmának (mi a jog?) és a jog helyességének (milyennek kell lennie a jognak?) kérdését. E tétel megfogalmazása John Austin nevéhez fűződik. Hangsúlyozni kell, hogy két kérdés elválasztásáról van szó, és nem két jelenség, nevezetesen a jog és az erkölcs kapcsolatának a tagadásáról, mint amivé azt természetjogász bírálói gyakran átértelmezik.¹⁹

Gyökereiket tekintve a jogbölcséleti pozitívizmusok különböznek a filozófiai és a társadalomtudományi pozitívizmusoktól: azok a jogfogalom és következésképpen a jog érvényessége, azaz kötelező ereje körüli problémákból eredtek, és csak a XIX. század második felétől kapcsolódtak össze a filozófiai és a szociológiai pozitívizmus meglátásaival. Kiindulópontjuk egy gyakorlati probléma volt, a filozófiai pozitívizmusé pedig ismeretelméleti.

A tényekhez kötöttség elve a „mi van” kérdés dominanciájából következik. Hogy mi az a tény, amiből a jogi minőség, következésképpen a jog kötelező ereje származik, arra többféle választ lehet adni. Az etatista-normativista jogpozitívizmusok²⁰ szerint az állami tételezés, az

---

19 Erről bővebben Szilágyi Péter *Az elválasztási tétel Austin, Hart és a naiv Radbruch jogbölcséletében* In: Herbert L. A. Hart jogtudománya kritikai kontextusban ELTE- Eötvös kiadó Budapest, 2014 457-472.

20 Ez nem túl szerencsés kifejezés, de nincs jobb. Az etatizmus legáltalánosabban az állam hatalmának kiterjesztésére irányuló törekvés. Az 1880-as években Franciaországban keletkezett kifejezés, a liberálisok használták negatív értékeléssel, hogy nem mondjam szitokszóként a kibontakozó állami beavatkozással szemben. A kifejezés negatív jellege miatt tartalma eltér attól függően, hogy használója szerint hol húzódnak a nem kívánatos, túlzott állami beavatkozás határai. Az etatizmus magva, lényege az a fölfogás, hogy minden társadalmi problémát állami és jogi eszközökkel kell megoldani. Jogpolitikai következménye a represszív és kogens szabályozás dominanciája a diszpozitív - reszponzív és autonóm szabályozással szemben. A totalitárius

állami aktus ez a tény, beleértve ebbe a szokásjogi és a bírói jogképződést valamint a nemzetközi jogi normák keletkeztetését is. Legfontosabb változatai a törvénypozitivizmus, az analitikai jogelmélet, az újkanti jogbölcselet és a Tiszta jogtan. Az etatista jogpozitivizmusok erénye a fogalmi tisztázás, hátrányuk, hogy érzéketlenek a jog tényleges érvényesülése és annak következményei iránt (ún. papírjog, illetve „a törvény az törvény”), a jog társadalmi kötöttségeit minimalizálják. Lényeges különbség még ebben a körben, hogy az elválasztási tételből milyen következtetést vonnak le. Radikális képviselői (tipikus Kelsen) a helyes vagy igazságos jog kérdését tudományosan nem tartják tárgyalhatónak, azt kirekesztik a jogelméletből. Mérsékelt képviselői (Stammler, Moór Gyula, Hart) az elválasztási tételt fönntartják, de a helyes jog kérdését tudományosan tárgyalhatónak és tárgyalandónak tartják.

A szociológiai jogelméletek a tényszerűség követelményét emberi magatartások meghatározott csoportjaira vonatkoztatják. Szerintük a jogfogalom és a jogi minőség a normák tényleges érvényesülésének a függvénye, ami viszont meghatározott emberi magatartásokhoz (a jogalkalmazók, tipikusan a bírák vagy a jogi normák címzettjeinek, az ún. jogtársaknak a magatartásához) kötődik. Ezen elméletek a jog tényleges érvényesülését és társadalmi kötöttségét állítják előtérbe. E szemlélet szerint jog az, ami ténylegesen jogként érvényesül. Nem jog az, ami benne van ugyan a törvénykönyvekben, de ténylegesen nem valósul meg. Ezzel szemben viszont a ténylegesen megvalósuló normák jogi minősége független attól, hogy azt a törvénykönyvek elismerik,

---

elméletek és politikai gyakorlatok jellemző vonása az etatizmus; a diktatúrákra nem föltétlenül (pl. Pinochet). Itt az etatizmus a jogi normák állami keletkezésére utal. A normativizmus kifejezés annak jogi gondolkodási és jogtudományi iránynak a jellemzésére szolgál, amelyik a jogot kizárólag mint érvényes normáknak a tényekkel szemben zárt komplexusát ragadja meg, és a jogtudomány feladatát csupán abban látja, hogy ezt a normakomplexust a logika eszközeivel elemezze, kijelentéstartalmában rögzítse és általánosabb joglogikai fogalmakra és gondolati alakzatokra (Denkfigur) visszavezesse. Böckenförde: Normativismus In: Historisches Wörterbuch der Philosophie Bd 6. Mo-O Jogbölcseleti irányzatokra vonatkoztatva az etatista jelző a jogi normák állami jellegére, eredetére, a normatív pedig a jognak e felfogások szerinti legfontosabb tulajdonságára utal.

illetőleg tartalmazzák-e azokat vagy sem. Az egyik tipikus meghatározás szerint jog az, amit hivatalosan tesznek (Pound). Erénye e fölfogásnak a jog valóságos viszonyainak a figyelembevétele, problematikus bár kezelhető eleme a jogfogalom esetenként bizonytalansága. Hivatalosan teszik-e a rendőrök, amikor szétverik a tüntetőket?

A szociológiai jogelméletek két forrásból táplálkoztak: az etatis-ta-normativista fölfogások kritikájából és szociológia kialakulásából majd fejlődéséből. Ezért vannak a jogfogalomra koncentrááló jogászai változatai (szabadjogi irányzat, amerikai pragmatizmus, amerikai és skandináv realizmus), vannak átfogó szociológiai elméletek keretében kifejtett változatai (Weber, Luhmann) és vannak szakszociológiának tekinthető változatai.

Egy lényeges szempontra hívjuk még itt föl a figyelmet. Mint említettük, az etatis-ta-normativista fölfogások a jog tartalmát különböző mértékben, de tetszés szerintinek tekintik. A természetjogtanok és a szociológiai jogelméletek közös vonása, hogy elismerik a jog kötöttségeit, de másként. A természetjogtanok számára a kötöttség közvetlenül normatív, az valamilyen magasabb rendű normarendszerből adódik; a szociológiai jogelméletek számára kauzális, az emberi magatartások tényleges vagy várható alakulásából adódik. Közvetve azonban lehetséges kapcsolat a kötöttségek e két megközelítése között: a szekularizált természetjogtanok számára a legitimitás, a szociológiai elméletek számára pedig a társadalomban uralkodó normák normativitása lehet a közvetítő. (A vallásos természetjogtanokban ilyen közvetítésnek nincs helye, az Isten dolga és a teológia tárgya.)

Elemzésünk végén más oldalról emeljük ki a filozófiai és a jogbölcséleti pozitívizmus különbségét: a filozófiai pozitívizmus ismeretelméleti, tudományelméleti és módszertani álláspont, a jogbölcséleti pozitívizmus a jog fogalmára, a mi a jog kérdésére és a jog társadalmi funkciójára vonatkozó ontológiai álláspont.

3. A történeti háttér

A jelen tanulmányban (sőt talán a jelen kötetben) tárgyalt elméleti kérdések jobb megértéséhez azok történeti háttere két vonatkozásban

is jelentős. Az egyik a XIX. századi európa-atlanti történelem mint a pozitívizmus diadalának a háttere, a másik pedig Spencer működésének a háttere, a viktoriánus Anglia.

A „hosszú XIX. század” (1776/1789-1914) vitathatatlanul a „polgárság évszázada”, ugyanakkor erősen tagolt. Csak Európát szem előtt tartva 1789-1850 között tartott a „forradalmak kora”, benne a kettős forradalommal,²¹ a francia politikai és az angol ipari forradalommal. 1815-re a kapitalista fejlődés visszafordíthatatlanná, a feudális ellenforradalom – néhány pillanatnyi látszatsiker ellenére – lehetetlenné vált. Reális alternatíva már csak a kapitalizmus különböző gazdasági (agrárgazdaság, iparszerkezet, világpiacba való beilleszkedés módja) és különböző politikai formái (a volt feudális uralkodó osztályok számára elfogadható vagy elfogadhatatlan formák) között volt. A kapitalizmus mint társadalmi gazdasági formáció fejlődésében a kialakulás korát fölvaltotta - mint ma már tudjuk – a hosszú perspektívát nyújtó, saját alapon történő fejlődés. Közép- Európában is megtörtént a jobbágyfelszabadítás és az alkotmányos monarchiák is egyre szaporodtak, a természetjogban megfogalmazott politikai és jogi elvek pozitív joggá váltak, beépültek az alkotmányokba és a nagy kódexekbe. A nagy polgári forradalmak (1640-1688, 1789-1815, 1776-1789) részleteikben különböző osztálykompromisszumokkal fejeződtek be. A polgári be rendezkedés győzött, de a polgárság (és annak legbefolyásosabb része, a vagyonos nagyburzsoázia) nem vált „az” uralkodó osztállyá. Ez a nagy forradalmak ígérete és megbízása volt. A XIX. század első felének politikai forradalmi (1830, 1848-1866/71) illetőleg Angliában az ezekhez mérhető reformok voltak ennek a megbízásnak a végrendeleti végrehajtói. Ezt jelentette „a polgárság világméretű helyzetváltozása”

---

21 A „kettős forradalom” Hobsbawm széles körben elfogadott kifejezése. (A forradalmak kora. Budapest, 1964, Kossuth kiadó. 7-10.) A kor bemutatása számára alapvető jelentőségűek Hobsbawm munkái, így még Hobsbawm, E. J. (1978) A tőke kora (1848-1875). Budapest, Kossuth kiadó, angol kiadás 1975. és Hobsbawm, E. J. (2004) A birodalmak kora (1875-1914). Budapest (?), Pannonica kiadó, angol kiadás 1987. Munkáira nagymértékben támaszkodom, a pontos forrásmegjelölést esetében mellőzöm, a forrásmegjelölés nélküli idézetek tőle származnak.

(Kulcsár) és ebből fakadt a „rend és haladás” összeegyeztetésének igénye Comte-tól a brazil zászlóig, határozottan szakítva a nagy forradalmak radikális – plebejus törekvéseivel (levellerek, jakobinusok)²².

Ez a saját alapon (tőkefelhalmozás) történő fellendülés soha nem látott gazdasági fellendüléshez vezetett. Az 1850-kb. 1875-ig tartó időszak „a tőke kora” és a liberalizmus virágkora. A korábban meghatározó agrárciklusok hatása erősen csökkent, a tőkés gazdaság (kezdetben „kereskedelmi”-nek nevezett) ciklusai váltak meghatározóvá, kezdetben mint nyári zivatarok, később mint viharok. A tőke béklyóitól megszabadult és feltűntek korlátai. Először erre mások kerítéseinek a rombolásával válaszoltak (ópiumháború, Japán,), ami sikeres volt ugyan, de megoldást nem hozott. Az 1870-es évek közepének gazdasági válsága nyomán a kapitalizmus modellváltásra kényszerült²³: a szabadversenyes kapitalizmust fölváltotta a szervezett kapitalizmus.²⁴ Ez a szabadversenyes modell válsága következtében jött létre. Egyes elemei nemzetállamokként eltérő ütemben, időbeli eltolódással jöttek létre, kifejlett formája csak a XX. században. Legfontosabb két eleme az anticiklikus gazdaságpolitika és a jóléti állam vagy szociális jogállam kiépítése. A XIX. század végén legszembetűnőbb megnyilvánulásai a tőkekoncentráció és centralizáció, a fokozódó állami beavatkozás és gyarmatosítás voltak. Spencer ezt a két utóbbit határozottan elítélte.²⁵

---

22 Gondolom, amellet nem kell érvelnem, hogy az amerikai függetlenségi háború egyben polgári forradalom is volt. A jakobinusokhoz hasonló radikális mozgalmak azonban a rabszolgaság miatt nem születhettek. Tom Paine sorsa példázza a radikális demokratikus felfogások kudarcát. Erről Johnson, Paul *Az amerikai nép története*, Akadémiai, Budapest, 2016. 162-165.

23 „Ez a fordulópont jelzi a könyvünk által tárgyalt korszak végét. Ellentétben a kezdetét jelentő 1848-as forradalommal, végét nem jelöli pontosan semmiféle egyetemes jelentőségű dráma. Ha mégis ilyen évszámot kellene választani, 1873 lenne az, az 1929 évi Wall Street-i tőzsdekrach viktoriánus megfelelője. Ekkor kezdődött ugyanis – egy kortárs szavaival- „az a különös és sok tekintetben példátlan zűrzavar és válság”, amelyet a szemtanúk „nagy gazdasági válságnak” neveztek, és amelyről 1896-ig szokás beszélni.”

24 Nevezik még imperializmusnak vagy monopolkapitalizmusnak is. Én a szervezett kapitalizmus kifejezést tartom a legtalálóbbnak. Erről bővebben lásd Szigeti Péter *Szervezett kapitalizmus*, Mediant kft. Budapest 1991

25 Tőle eltérően Churchill egy időben éppen a birodalom érdekében tartotta

Az angol XIX. század jelentős részét viktoriánus kornak szokás jellemezni. Az nem alaptalan, különösen ami a társadalmi szokásokat és a mentalitástörténetet illeti. A gazdasági folyamatokat ugyanazok a vonások jellemezték, mint amelyeket Európa egészét. Sajátos vonásokkal, amelyek közül azt kell kiemelnünk, hogy az 1870-1880-as évekig Anglia volt a világpiacon legfontosabb szereplője, a kor legnagyobb gazdasági hatalma, az „éllovas”, a fejletlenebb országok számára a minta (Széchenyi). A gazdasági válságot azonban Anglia sem kerülhette el és annak következményeit sem.²⁶

Az angol politikai fejlődés kereteit az 1668-ban létrejött alkotmányos monarchia szabta meg. Ebben a hatalommegosztás a parlamenten belül érvényesült, a King/Queen in the Parliament formulában fogalmazódott meg, annak részleteit és gyakorlását a politikai gyakorlat és a kikristályosodó szokásjog szabályozta. Ez politikai kérdés volt, a kontinensen pedig elsősorban a népképviselő és az uralkodó közjogi viszonya állt az előtérben. Angliában a politikai viták legfontosabb kérdése ezért a választójog volt (a felekezeti egyenjogúság, az ír önkormányzat és a gabonavámok mellett) – úgy is mint a polgári forradalom örökségének nemszeretem eleme. De hát az örökséget csak egyben lehet visszautasítani.

A választójogi reform döntő küzdelmei 1830-32-ben zajlottak²⁷, de bélyegüket Spencer felnőtt korára is rányomták. Ő az általános választójogot határozottan elutasította, a női választójog kérdésében sokkal megértőbb, számos kortársához képest már majdnem szüfrazsett.²⁸ Nagy-Britannia a parlamentarizmus felé történő fejlődésnek is élhar-

---

indokoltnak a szociálpolitikát. Surányi Róbert Churchill In Andor László / Surányi Róbert: Roosevelt – Churchill, [Budapest]: Pannonica Kiadó, 1999. különösen 136-142.

26 Balla Antal A legújabb kor gazdaságtörténete A legújabb kor gazdaságtörténete Kír. Magy. Egyetemi Nyomda, é. n. 135-138., 165-172., Hobsbawm A birodalmak kora 39-51.

27 Részletesen és élvezetesen Churchill, Winston S. Az angolajkú népek története Európa Könyvkiadó, Budapest, 2004. 765-771. IV. György szerepe kapcsán az is látszik, hogy az uralkodónak a brit alkotmányos monarchiában tényleges politikai súlya volt, ha nem is élt vele naponta.

28 Vö. Collins i. m. 582-583.

cosa volt.²⁹ Ettől sem függetlenül a liberálisok kormányzati túlsúlyát a konzervatívoké váltotta föl.

A szellemi háttér kapcsán a pozitívizmus már bemutatott dominanciáján túl természettudományok fejlődését³⁰ és a tudományfölfogásra gyakorolt hatásukat valamint a társadalomtudományi szaktudományok kialakulását és fejlődését³¹ emeljük ki elsőként. Külön is meg kell említenünk Darwin könyvének a megjelenését³², nemcsak a tudományok és az evolucionalizmus, hanem a szellemi élet egészére gyakorolt hatása miatt is. A katolikus egyház és a protestáns fundamentalisták támadásai következtében Darwin a szabadgondolkodók frontjának első vonalába került és a haladás jelképévé vált. Spencer magyarországi hatása is ebben a kontextusban értelmezhető.

A történeti háttér jelentőségének egy összefüggésére hívjuk föl itt a figyelmet. Spencer átélte és munkássága átfogta a liberalizmus virágkorát és a szervezet kapitalizmus első évtizedeit. Tudjuk, hogy ezekből a változásokból mit vett észre és hogyan vélekedett azokról. Nem tudjuk viszont, hogy mit nem vett észre, mit vett észre a mélyebben zajló folyamatokból, és az sem egyértelmű (legalábbis számomra), hogy felfogása ezek hatására változott-e, és ha igen mennyiben. Evolucionalizmusa kapcsán (fejlődés és /vagy haladás) erre még visszatérek. Itt most csak arra utalok, hogy Pál Eszter tartalmas tanulmányában³³ Spencer különböző időben született írásait mint egy végből szőtt anyagot mutatja be, ami számomra problematikus és további vizsgálódást igényel.

---

29 Az angol parlamentáris monarchiáról bővebben és aktuálisan Szilágyi Péter Westminsterben a helyzet fokozódik In Dezső Márta ünnepi kötet 2020 ELTE Eötvös kiadó.

30 XVIII. második harmadától a XIX. sz. végéig tartó fejlődést a klasszikus fizika kiteljesedése jellemezte; a matematika új, ígéretesnek látszó eszközöket bocsátott a tudományos vizsgálódások számára. Ekkor vált modern értelemben vett tudománnyá a biológia, Lamarck, majd Darwin nyomán; a fizikán kívüli tudományos világ XIX. századi kulcsszava a fejlődés, az evolúció volt, amit a fizika még akkor nem fogadott el. Simonyi Károly A fizika kultúrtörténete a kezdetektől 1990-ig. Budapest, 1998, Akadémiai kiadó. 273., 388. és 480.

31 Erről elsősorban a jogbölcselet kapcsán Coing i.m. 42. s köv.

32 A fajok eredete 1859.

33 Pál Eszter Herbert Spencer In: A szociológia kialakulása (szerk Felkai Gábor) Új Mandátum, Budapest, 1999 149-179. 154-159.

4. Spencer pozitivizmusa

Herbert Spencer (1820-1903) univerzális gondolkodó volt, igazán enciklopédikus koponyája korának. Életéről magyarul Will Durantnál, Horváth Barnánál, Szczebinskinál és Pál Eszternél olvashatunk.³⁴ Életművének szerkezete³⁵:

Terjedelmes életművének a magyát a System of Synthetic Philosophy címmel összefoglalt munkái képezik, amelyek 10 kötetben jelentek meg 1862 és 1896 között.³⁶

További, témánk szempontjából fontos művei³⁷:

1857 Progress. Its law and cause. A haladás, 1919

1873 The Study of Sociology

1884 The Man Versus the State

1889 Collins összefoglalásához írt előszava

1904 An Autobiography

Collins elkészítette Spencer szintetikus filozófiájának a kivonatát, (An epitome of the Synthetic philosophy, London: Williams and Norgate, 1889. With a preface by Herbert Spencer) amelyet Spencer átnézett és

---

34 Durant, Will A gondolat hősei Göncöl kiadó 1990. Budapest. 363-375., Horváth Barna Angol jogelmélet Pallas Stúdió – Attraktor Kft. Budapest, 2001, 229-230., Szczebinski, Jan A szociológia története Kossuth, 1973. 135-138., Pál i.m. 149-151. Önéletírása és egyik ábrázolója, Durant szerint kevés tudományos könyvet olvasott, tudását az Athenaeum klubban kora tudósaival folytatott beszélgetésekből szerezte. (Durant, 368-369.) Noha ez nyilvánvalón túlzás, annyiban van jelentősége elméletének földolgozása során, hogy műveiben nagyon mostohán bánik a hivatkozásokkal, tehát sokszor csak következtetések útján lehet megállapítani, hogy ki hatott rá.

35 Ennek az életnek alig vannak fontosabb adatai, mint éppen művei keletkezésének kronológiája (Horváth i.m. 229.)

36 First Principles (1862); Principles of Biology (1864, 1867; revised and enlarged: 1898), in two volumes; Principles of Psychology (1870, 1880), in two volumes; Principles of Sociology, in three volumes (1874-1885); Principles of Ethics, in two volumes. https://en.wikipedia.org/wiki/Herbert_Spencer

37 A magyar nyelvű szakirodalomban Spencer műveinek legbővebb listája Szczebinskinál található.

jóváhagyott³⁸. Ezért az hitelesnek tekintendő. Ez 1907-ben magyarul is megjelent³⁹, Jászi Oszkár, Pekár Károly, Somló Bódog és Vámbéry Rusztem fordításban. Ez az összefoglalás öt részre tagoltan mutatja be Spencer gondolatait: I. Végső alapelvek (First Principles) II. A biológia alapelvei, III. A Lélektan alapelvei IV. A szociológia alapelvei V. Az erkölcsan alapelvei. Collins az egyes részekben belül folyamatosan számított pontokban foglalta össze Spencer műveit, amelyek megfelelnek Spencer paragrafusainak. (A hivatkozások során az összehasonlíthatóság végett ezért adtam meg ezeket a pontokat.)

Jelen tanulmányban nagymértékben támaszkodom Collins összefoglalására. Collins a tömörítés során kénytelen volt elhagyni Spencer magyarázó példáit, aminek következtében – tetézve mindez a fordítás nehézségeivel – Spencer megállapításainak az egyértelműsége kérdésessé vált. Ezért Collinsra alapozott következtetéseimet hipotetikusnak tekintem, az az eredeti angol szövegek alapján ellenőrzésre szorul. Úgy vélem azonban, hogy az még ilyen formában is hozzájárulhat Spencer jog és állambölcseletének jobb megértéséhez.

4.1. Spencer pozitívizmusa mint filozófiai pozitívizmus

Spencer elsősorban legalábbis filozófusnak tartotta magát, ezért adódik a kérdés, hogy pozitívista filozófusnak tekintendő-e. Ha Comte a pozitívizmus etalonja, akkor ennek a kérdésnek a megválaszolásához a döntő Spencernek Comte-hoz való viszonya lesz. Ezt Pál Eszter alaposan tárgyalta⁴⁰. Mi itt csak arra térünk ki, ami jelen tanulmány témájára tekintettel

---

38 „A rendszerező gondolatokat feltüntető, kisebb terjedelmű s a részletes kidolgozástól ment, bevezető áttekintés csakis megkönnyíti az egésznek megértését. A kivonat, amelyet Collins úr öt év alatt készített, megfelel e célnak. (...) A tömör állítások ép oly szabatosak, mint világosak.” Collins XIV. old. Ehhez tegyük hozzá, hogy Collins összefoglalásának újabb és újabb kiadásait hozzáigazította Spencer kiegészítéseihez és módosításaihoz. A magyar kiadás az 1901-es 5. kiadás után készült, így az a Szintetikus filozófia végső változata autentikus összefoglalásának tekinthető.

39 F. Howard Collins Spencer Herbert szintetikus filozófiájának kivonata. Az 5. angol kiadásból Grill Károly 1907. Bpest

40 Pál i. m. 152-154. Ott írja, amire a főszövegben utalok: „Spencer határozott

elkerülhetetlen. Pozitivistá volt-e Spencer annak ellenére, hogy ő maga tiltakozott ezen besorolás ellen?

Saját filozófiai álláspontja közvetlenül a *First Principles*-ben és a *Principles of Psychology* egyes fejezeteiben fejtette ki (ott szokásától eltérően több filozófust idéz) továbbá számos filozófiai vonatkozású megállapításai, megjegyzései találhatóak szétszórta műveiben.

A kérdés az, hogy a filozófiai pozitivizmus korábban tárgyalt tág fogalmának megfelel-e Spencer filozófiája. Az empirizmus tekintetében erre igennel kell válaszolnunk.⁴¹ „Melyik az a tény, vagy inkább, melyek azok a tények, amelyek nélkül a filozófia el nem lehet? Az, hogy megegyezések léteznek és általunk felismerhetőek.”⁴² Ez idáig tökéletes empirizmus és pozitívizmus: az észlelhető tényekből való kiindulás.⁴³ Munkáiban számtalan alkalommal hivatkozik a tényekre és indul ki a tényekből.⁴⁴ Az empirizmus hagyományától azonban eltávolítja, hogy ezek a tények sokszor „induktív okoskodással” megállapított tények. Okoskodása azonban valójában nem induktív, hanem elvont tételek példákkal történő magyarázatáról és /vagy igazolásáról van szó. Pozitívizmusa „axiomatizált pozitívizmus”.

Spencer több ponton nem ért egyet Comte-tal,⁴⁵ így a tudományos alapú társadalomszervezés vagy társadalomirányítás gondolatával, és köztudott, hogy elutasította a három stádium elméletét. Ezek mögött Spencer liberalizmusa és individualizmusa húzódik meg. Liberalizmusa

---

tiltakozása ellenére számos értelmezés pozitivistaként tartja számon elméletét. Azzal a kérdéssel, hogy ez mennyire megalapozott, itt most nem foglalkozom.” A számos értelmezés egyike: „Az angol pozitívizmus legkiemelkedőbb képviselője Spencer volt. Fő műve a pozitívizmus legelterjedtebb és legtípikusabb összefoglalása lett.” (Filozófiatörténet i. m. 221.) Ugyanígy Störig i. m. 382-386., Szcsepanski: „Műve a pozitív tudomány Comte által főlvázolt programjának telje kidolgozása.” i.m. 137.

41 Szintetikus filozófiája első kötetében a filozófiai pozitívizmust Comte-hoz hasonló módon értelmezi. Störig, Hans Joachim A filozófia világtörténete Helikon 2005 386-387.

42 Collins i.m. 17-18.

43 Hasonlóképpen a pozitívizmushoz kapcsolják filozófiájának agnoszticizmusra utaló jeleit. Erre itt nem térünk ki. Erről Horváth i.m. 244.

44 Vö. Collins i.m. 24-26., 66-71/b pontok; 44. 152. pont

45 A további eltérésekről Pál i.m. 152-154.

szabadgondolkodó és szabadságpárti, individualizmusa ontológiai és módszertani. („A módszertani individualizmus a liberálisok királyi útja.”)⁴⁶

Általános filozófiája tételei közül a legfontosabbak: az anyag megsemmisíthetlensége és az erő megmaradása; a mozgás folytonossága, iránya, ritmusa; az egyszerű és összetett fejlődés, a fejlődés törvénye és magyarázata; a hatások sokszorosodása; az elkülönülés azaz a differenciálódás; az egyensúly. Ebből jól látható, hogy megalapozottak azok az értékelések, amelyek szerint filozófiájának (minimum egyik) központi eleme az evolúció.⁴⁷

Ha - most leegyszerűsítve - a filozófia a „legáltalánosabb tudomány”, akkor annak választ kell adnia az univerzum szerkezetére. Spencernél kiforrott ontológiát nem találunk, de ekként értelmezhető megállapításai vannak. Eszerint az univerzumnak, a valóságnak három alapvető légrétege van: szervetlen természet,⁴⁸ szerves természet és a szuperorganikus lét.⁴⁹ A pszichológia kérdéseit ugyan külön könyvekben tárgyalja, azokat a szerves lét körbe sorolja.

Az érzelmek képezik azt a mozzanatot, amelyik az organikus létből átvezet a szuperorganikus létbe: az érzelmeket a lélektan alapelveinek a végén, a különös pszichológiában tárgyalja, majd a szociológia alapelveinek első fejezetében a szociológia tényei között sorolja fel azokat – immáron részletező elemzés nélkül.

---

46 Ludassy Mária 1688-1789: Az angol morálfilozófia száz éve In Brit moralisták a XVIII. században Gondolat kiadó, Budapest 1977 776-851. 831.

47 Horváth i.m. B, Verdross Alfred Abendländische Rechtsphilosophie Wien Springer Verlag, 1958, Kon, Igor Szemjonovics A szociológiai pozitívizmus. Kossuth Könyvkiadó 1967 Budapest, 31., Pál i.m. 159-162.

48 A biológia alapelveinek kifejtése előtt szerepel a következő megjegyzés: „Logikai sorrendben ezen alapelvek alkalmazásának a szervetlen természetre kellene itt következni. De ezen nagy területet mellőzni szándékozunk: részben azért, mert nélküle is a munka terve túlságosan terjedelmes; részben pedig azért, mert a szerves természetnek értelmezése nagyobb közvetlen jelentőséggel bír.” (Collins i. m. 59.)

49 A szociológia alapelveinek első mondata: A fejlődés három élesen megkülönböztetett faja közül, melyeket a végső alapelvekben körvonalaztunk – a szervetlen, szerves és szuper-organikus – most a harmadikhoz érünk. (Collins 328.old., 1. pont.)

A szuperorganikus lét körébe tartoznak szerinte bizonyos állati együttesek is, részletesen azonban csak az emberi társadalom jelenségeit tárgyalja⁵⁰, méghozzá részben a szociológia, részben az etika alapelvei körében.

Spencer filozófiája materialista – realista.⁵¹

4.2. Spencer pozitívizmusa mint szociológiai pozitívizmus

A szakirodalomban Spencert Comte-tal együtt a szociológia megalapítóinak tekintik, hol szűkebb, hol tágabb társaságban. Ez annak ellenére indokolt, hogy Spencer magát elsősorban filozófusnak tekintette, bár átvette Comte-tól a szociológia kifejezést és fő művében a szociológia elveinek a kifejtése három vaskos kötetet tesz ki. Bemutatását mellőzőm⁵², csak néhány, a jogbölcselet, államelmélet és a fejlődéstudomány szemponyjából releváns kérdésre térek ki.

Szociológiáját különböző elnevezésekkel címkézik: pozitívista, evolu-

---

50 „A szuper-organikus fejlődés kezdetleges alakjait csak néhány magasabb rendű gerinces, mint a vetési varjú, a hód és több emberszabású majom tünteti föl. Innen kezdve a szuper-organikus fejlődés ama formájára fogunk szorítkozni, melyet az emberi társadalmak mutatnak, ... vagyis a szociológia jelenségeire.” (Collins 327-328., 4.-5. pont.)

51 Horváth Barna erről: Spencer „agnoszticizmusával” és „átalakított realizmusával” nincs okunk behatóbban foglalkozni. (...) Spencer ismeretelméletének Hume és Kant után nincs különösebb jelentősége, de típusa azoknak a megoldásoknak, amelyek segítségével a realizmus és az empirizmus leszámolhatni vél Hume szkepszisével és Kant transzcendentalizmusával. Ezt követően mégis többször visszatér nála ez az „átalakított realizmus”. „Az „átalakított realizmus” pedig abból következik, hogy Spencer szerint az igazság végső kritériuma az ellenkezőnek elgondolhatatlansága, ez a kritérium az „egyetemes posztulátum”. Minél kevesebbszer kell ehhez folyamodnunk valamely okoskodás során, annál jobb, mert nagy a veszély, hogy tévesen alkalmazzuk. Minthogy pedig a realizmus csupán egyszer, az idealizmus ellenben többször folyomodik hozzá, a realizmus a megbízhatóbb.” Horváth B i.m. 244. Vizsgálódásaim szerint ez a terminus (transfigured realism) a First Principles-ben egyszer fordul elő, az 50. § végén.

52 Erről részletesen Szczepanski és Pál Eszter.

cionista, organikus vagy organicista, utilitarista.⁵³ A jogbölcsélettel való kapcsolatra is tekintettel a pozitivistá besorolást tartom itt a leginkább célravezetőnek.⁵⁴

Spencer „A szociológia alapelvei”-ben számos olyan kérdést tárgyal részletesen, amelyek a mai felfogás szerint a jogbölcsélet és /vagy a politológia körébe tartoznak. Spencer tudományelméletében a szociológiát ugyan nevesítette a konkrét tudományok körében, a politológiát viszont érthetően nem, és ismereteim szerint a jogbölcséletet sem említette.

Spencer utilitarizmusa vitathatatlan, ő a saját felfogását ésszerű utilitarizmusnak nevezi, éppen egy jogelméleti kérdés, a rövidlátó törvényhozás kritikája kapcsán. A boldogság utáni törekvés jelentőségét elfogadja, azt azonban a társadalmi feltételekre tekintettel „ésszerűsíti”. „A boldogság utáni törekvés tekintet nélkül a feltételekre, melyek mellett elérhető társadalmilag ép oly oktan, sőt tényleg még oktanabb mint egyénileg, minthogy a feltételek figyelmen kívül hagyásából eredő bajokat az egyén nem ritkán kikerüli, míg a társadalom a hatóságok átlagos eloszlása folytán nem kerülheti el. A politikai tapasztalati elmélet módszerének magyarázatául csak arra kell utalni, hogy az eredményes törvények azok, melyek az alapvető elveknek megfelelnek és a melyeket a „gyakorlati” politikusok figyelmen kívül hagynak. Ezek oly törvények, melyek elismerik és megerősítik az igazságosság szabályának különböző következményeit. Mert mint láttuk a társadalmi fejlődést, ezeknek az erkölcsileg előirt törvényeknek fokozatos felállítására kísérte. A tények döntően bizonyítják a politikai empiricismus módszerének sikertelenségét és az ésszerű utilitarizmus módszerének sikerét.”⁵⁵

Utilitarizmusának jogbölcséleti szempontból legfontosabb eleme a jog helyességének és igazságosságának a hasznosság alapján történő igazolása.⁵⁶

---

53 Kon i.m., Pál i. m., Horváth mindkét idézett művében – elérően, Barna, Szczipanszki i. m.

54 Kétségtelenül meghatározó eleme szociológiájának is az evolucionizmus, de az szerintem irányzati besorolásra nem alkalmas, azt külön kell tárgyalni. Az organikus jelző ugyan elfogadott irányzatjelölő, annak tárgyalását mégis Spencer államelmélete kapcsán látom indokoltnak.

55 Collins 588. old., 375-376. pont.

56 „Az utolsó elmélet szerint majd a jognak nem lesz egyéb igazoltsága, mint

Spencer munkássága mint jogbölcseleti pozitivizmus a szociológiai jogelméletek közé tartozik. Nem volt jogász, összefüggő jogbölcseletet nem dolgozott ki. Ennek ellenére számos jogbölcseleti relevanciájú megállapítást találunk életművében, nem véletlen, hogy számos átfogó és rendszerező elmélettörténet külön fejezetet szentel Spencernek.⁵⁷

Ettől a minősítéstől némiképpen eltér Horváth Barna Spencer ábrázolása, aki Spencer jogelméletét mint utilitaristát jellemzi. Ez a megjelölés nincs ellentétben a pozitivista megjelöléssel, azonban az a XIX. század jogbölcseletéhez való viszony szempontjából másodlagos kérdést állít előtérbe (a tulajdonképpeni kérdés a szociológia és a pozitivista jogbölcselet viszonya) és részleteit illetően sem problémamentes.

Horváth Barna Angol jogelméletében Spencert Az utilitarizmus jogelmélete fejezetben tárgyalja. A műnek ez a legterjedelmesebb fejezete, 211 oldal, az érdemi 530-ból. Az itt tárgyalt szerzők Bentham, James Mill, J.St. Mill, Austin, William Godwin és Spencer. Helyenként másokra is kitér. Egyedül itt bontja föl a szerzők szerinti bemutatást és elemzést tematikus szempontok szerint, mint az utilitarizmus története, a jog változása, a jog helyessége és a jog fogalma. A tárgyalásnak ezt a módját, az említett szerzők összekapcsolását azzal indokolja, hogy az utilitarizmus szorosan összefüggő, de messze szétágazó irányzat. „A tantörténet nem sok példát mutat az etikai, lélektani, gazdasági, jogtudományi és filozófiai kutatásnak olyan tervszerű összeműködésére, az elsőrangú kutatóknak olyan termékeny személyes kapcsolataira és olyan kidolgozott és kikristályosodott iskolahagyományra, mint az utilitarizmus. A klasszikus közgazdaságtan Ricardóval, az asszociációs lélektan James Mill-lel, a logika John Stuart Mill-lel, az analitikus jogelmélet John Austin-nal, az etika és jogpolitika Benthammal van

---

az, hogy fenntartja azokat a feltételeket, amelyek a társas állapotban az életet teljessé teszik.” Legáltalánosabb szempontból az állam kötelességei, hogy a polgároknak testületileg szervezett tömege fenntartsa a feltételeket, melyek mellett minden egyes a legteljesebb életet nyerje el, mely polgártársainak legteljesebb életével összefér.” „Kívánatos annak bebizonyítása, hogy a cselekmények, melyek igazságtalanok az elméletben, a gyakorlatban sem politikusok.” Collins 452.old. 534., 586. old 361., 588.old. 3. pont.

⁵⁷ Verdross i. m. 174-175.

képviselve a legszűkebben vett utilitarizmusban, a tágabb értelemben vett utilitarizmusba pedig bekapcsolódik az evolucionizmus Spencerrel, az elméleti anarchizmus Godwinnal: és ez elég annak szemléltetésére, hogy micsoda szellemi energiák működnek össze abban az utilitarista doktrínában, amelynek Bentham, a „törvényalkotás Newtonja” a kiindulópontja. (...) Az utilitarizmus nagy eszmeáramlatából a jogelméletet [azaz Horváth Barnát Sz.P.] elsősorban Bentham, azután Godwin és végül Austin érdekli legközelebről.”⁵⁸ Spencer jogelméletét el nem hanyagolható, de kisebb jelentőségű teljesítménynek nevezi, aki jó háttérrel szolgált az eredeti utilitarista jogelmélet tanulmányozásához. „Spencer filozófiáját mintegy háttérként használhatjuk az utilitarizmus jogelméletének jellemzésénél. Spencer kétségkívül beledolgozta elméletébe az utilitarizmus fő tételeit. Sőt a teljes filozófiává való kiszélesedést az utilitarizmus voltaképpen csak Spencerrel éri el. Tagadhatatlan, hogy Spencer lényegesen túlment az utilitarizmuson, amikor főképpen a fejlődélméletével végre kiegészítette annak hiányos tanításait a létről és a változásról. Az is kétségtelen azonban, hogy az utilitarizmus értékelméletén Spencer vagy egyáltalában, nem vagy legfeljebb ugyanabban az irányban ment túl, mint Godwin. Épp a jogpolitikai következtetések terén tehát Spencer és Godwin az utilitarizmussal szemben sok rokonságot mutatnak, anélkül, hogy e közös töről végkép leszakadnának. Tanaik a szabadság és a fejlődés eszméit oltják az öröm utilitarista gondolattövébe. Az így továbbépített elmélet jó háttérrel szolgált az eredeti utilitarista jogelmélet tanulmányozásához.”⁵⁹

A tárgyalásnak ez a sorrendje sokkal inkább Horváth Barna jogelméletéből⁶⁰ következik, mint magából az anyagból. Természetesen

---

58 Horváth i.m. 220-221.

59 I.m. 228-230.

60 Horváth Barna A jogelmélet vázlata Attraktor Máriabesnyő – Gödöllő 2004. Ezt az először 1937-ben, tehát jóval az Angol jogelmélet előtt megjelent munkát Horváth négy könyvre tagolja, ebben a sorrendben: A jog változása, A jog helyessége, A jog fogalma és a Jogtudomány. A jogelmélet története. Horváth gondolatmenetéről részletesen Zsidai Ágnes Horváth Barna szinoptikus jogbölcselete. [Budapest] 2008, Szent István Társulat, 183 p. A jog helyességére vonatkozó elméletek körében Horváth elhatárolja az evoluci-

minden szerző saját elgondolása szerint építi föl műveit. Amit itt mégis meg kell jegyezni, nem szemrehányásként, hogy a jogpozitivizmusnak ezt a változatát Horváth saját paradigmája szerint mutatja be. Ezzel Austin gondolatmenete éppen ellentétes: előbb az elválasztási tétel, aztán a jogfogalom, abban a szuverenitás, aztán majdnem a végén a jog helyessége.

Horváth idézett ábrázolása egyfelől hat szerzőt fog össze az utilitarizmus besorolás alá, ezen elméletek szoros összefüggést állítja, aztán Spencer mégis csak háttér, hogy ne mondjam, díszlet. Szerintem Spencer egyértelműen belül van az utilitarizmuson, annyiban van kívül, hogy túlmegy rajta, mint azt éppen Horváth emeli ki. De másként van kívül az, aki túlmutat, mint aki pusztán háttér. Vagy Bentham (és Austin) képezi az utilitarizmus mércéjét, és akkor jogos ez a kívül tartás, de nem jogos az egy kalap alá vétel, vagy indokolt az említett szerzők egy csoportba sorolása, és akkor mindenki belül van.

Az utilitarizmusnak és a jogpozitivizmusnak a kapcsolata ennél összetettebb. Horváth az utilitarizmus történetét Benthammal indítja, mint Anti-Blackstone-nal, ami teljesen helyénvaló. Ezzel Horváth Benthamtól kezdődően az utilitarizmust mint anti-természetjogot, mint jogpozitivizmust határozza meg. Az utilitarizmus korábbi időszakáról (Hutcheson, Hume, Godwin) ez nem mondható el, ezeknek a szerzőknek az elméletei az említett átmenet jellegű előpozitivizmusok példái, amennyiben azok még valamelyes őrzik a természetjogi felfogás elemeit. Hutchesonnál ilyen a teológiai biztosítékok eleme, Hume-nál az igazságosság erkölcsi kötelezettségének nem egészen világos helye elméletében, „a természeti célszerűség rejtett premisszájának a becsúsztatása”,⁶¹ Godwinnál pedig a Horváth által is kiválóan jellemzett negatív

---

onizmust és az utilitarizmust, szerinte „Spencer evolucionista jogpolitikája ma már gyermekes utópiaként hat” (i. m. 118-119.); műve utolsó részében viszont – az Angol jogelmélettől eltérően - a jogelmélet fő irányaiaként a szociológiai, a szabadjogi, az analitikus jogelméleteket, Stammler elméletét és a Tiszta jogtant sorolja föl, Spencert a szociológiai jogelméletek körében, Austint pedig az analitikai jogelméletek körében említi. (I.m. 216-220.)

61 Ludassy i.m. 830., ill. Filozófiai kisenciklopédia. A nyugat filozófiája és filozófusai. Kossuth könyvkiadó, 1993. 146-148.),

természetjog. Amikor a jogelméleti irányzatok kérdése áll az előtérben, akkor ezt a kétségtelenül finom distinkciót nem téveszthetjük szem elől.

A XIX. századi angol jogpozitivizmus meghatározó alakja John Austin, ezért Spencer elméletét vele célszerű összevetni. A korábban fölvezetett elméleti kereteket alapul véve Austin imperatív-analitikai jogelmélete etatista-normativista elmélet, Spenceré szociológiai pozitivizmus, annak is átfogó szociológiai elméletek keretében kifejtett változata. Austin gondolatmenete az elválasztási tételtől vezet a jogfogalom kérdéséhez, abban tárgyalja a szuverenitást, azt követi a jog keletkezése és fejlődése, aztán majdnem a végén a jog helyessége. Spencer elmélete a mozgásból indul ki, ami sokkal inkább Horváth Barna kifejtéséhez áll közel.

Az elválasztási tétel Austinnál határozott, ami Spencernél hiányzik, annak gondolata időnként elmosódott. A jogfogalom meghatározása Austinnál kidolgozott, Spencernél hiányzik. A jog állami jellege Austinnál határozott, Spencernél nem, de arra utal, hogy a jog kérdéseit zömében az államnál tárgyalja. A pozitív jog és a pozitív erkölcs megkülönböztetése Austinnál világos és egyértelmű, Spencernél elmosódott, amit az is mutat, hogy az állam kérdéseit az etika alapelveiben tárgyalja, a jogi relevanciájú elemzések pedig megoszlanak a szociológiai és az etikai rész között.

A releváns tények mibenléte inkább Spencernél egyértelmű, Austinnál – különösen a szuverenitás vizsgálata során – elmosódottabb. Közös gyengéjük, hogy elméletükből hiányzik a normativitás megalapozása, a jog tényleges és normatív mozzanatainak a megkülönböztetése illetőleg az, hogy a Legyen és a Van kategóriája két relációra is érvényes: az egyik esetben a Sollent a pozitív jog fölötti normák (természetjog, vallás, erkölcs) képezik, a Sein pedig akkor a pozitív jog; a másik esetben a pozitív jog a Sollen, és a Sein az emberi magatartások megfelelő halmaza.

A jog részleteinek az elemzése tekintetében Austin részletező és logikus (végighatoló fogalmak elemzése), Horváth Barna szerint felülmúlhatatlan műgond és pedantéria jellemzi.⁶² Spencer ilyen részleteket szociológiájának Politikai intézmények valamint az erkölcsstani rész Igazságosság fejezetében tárgyal, de – és ez nem meglepő – dogmatikai kontextusok nélkül.

---

62 Horváth Angol jogelmélet 363.

Mindkét elmélet az mérsékelt pozitívizmusok körébe tartozik, mivel nem utasítják el a jog helyességének a vizsgálatát. Austin ezt az utilitarizmus alapján végzi el, Spencernél az utilitarizmushoz és a fejlődéshez kapcsolódik.

Ez utóbbi miatt érte Spencert a természetjog vádja. A katolikus jogfilozófus és nemzetközi jogász Alfred Verdross Természetjogtan a biológia és a szociológia köntösében fejezetcím alatt írja, hogy a biológiai és szociológiai elméletek köntösében különböző természetjogtanok lépnek föl. Ezek egyik csoportja (és ide sorolja Spencert) a biológiából és a szociológiából az emberi cselekvés meghatározott normáit akarja levezetni. Jogi alapelve - a mindenki szabadon teheti, amit akar, amennyiben az nem sérti valaki másnak az egyenlő szabadságát - nem kauzális törvény, hanem semmi egyéb, mint a liberális ideál megfogalmazása.”⁶³

Én ezt a minősítést tévesnek tartom azért, mert Spencernél hiányzik a természetjogi fölfogások két lényeges vonása, a pozitív jog fölötti kötelező normarendszer föltételezése illetőleg az elválasztási tétel elutasítása, a jog és az igazságos jog azonosítása. Bizonyos természetjogias vagy annak tűnő elemek azonban föllelhetők nála. Ezek három szálon kerülnek bele elméletébe. A liberális politikai eszmekör (természetes jogok), fejlődéselméletében rejlő (ritka) teleologikus mozzanatok és az utilitarizmushoz való kapcsolódása révén.

A teljesség igénye nélkül, de valamivel bővebben itt az igazságosság kérdésköréről.

Az igazságosság fejezetnek⁶⁴ tartalmilag 3 nagy blokkja van: maga az igazságosság (246.-280. pontok, eredetiben Justice §-ok); mai kifejezést használva az alapjogok (281.-344.) és az állam (345.-386.) Az igazságosság szabálya a következő: „Minden ember azt teheti, amit akar, feléve, hogy nem csorbítja bármely más embernek ugyanily szabadságát.”⁶⁵ Ez nagyon hasonlít Kant híres jogfogalmára, Kantnál azonban ott van a természetjogi mankó: a szabadság általános törvénye szerint. Ez Spencernél nincs, valamivel viszont pótolni kell. Ezt empirikus úton kísérli meg a szabály tekintélyét tárgyálva. Ennek folyományai az egyes ember szabadságjogai.

---

63 Verdross i.m. 174-175.

64 Collins 570-590. old.

65 Collins 574. old. 272. pont.

Az „alapjogi rész” jogbölcseleti kiinduló tétele: „Úgy fogjuk találni, hogy e folyományok mind egyeznek a rendes erkölcsi fogalmakkal, a törvényes rendelkezésekkel és hogy a törvény érvényét belőlük származtatja.” Ez a tétel kétélű: az erkölcsnek való megfelelés értelmezhető normatív, akkor egy természetjogias mozzanat, értelmezhető a szokás-szerű megfelelésként, akkor szociológiai pozitivistá elem.

Ez után következnek a jogok nevesítve egyenként. Ezeket Spencer -logikailag korrekt módon – az igazságosság szabályára vezeti vissza, azok ábrázolása azonban a kapitalizmusban betöltött szerepüket is mutatja.

Spencer eszméinek jellemző vonása kapitalizmus melletti elkötelezettsége, ami jogbölcseletében domborodik ki. Fölfogásának ez az eleme a Man versus nyomán széles körben ismert. Ehhez először is annyit fűznék itt hozzá, hogy Spencer polgári elkötelezettsége letagadhatatlan, ezt (mai kifejezést használva) az alapjogok tárgyalása nyilvánvalóvá teszi, de nem olyan vakon az, mint némelyek látni vélik: „Okunk van azt gyanítani, hogy míg a munka által létrehozott dolgok magántulajdona még határozottabbá és szentebbé fog válni mint jelenleg: addig a lakatlan földterület, mely nem munka terméke, olyasminek fog tekintetni, melyet nem lehet magántulajdonban tartani.”⁶⁶

Spencer jogbölcselete kapcsán az államelméletről. Felfogásom szerint az államelmélet a jog és állambölcselet relatíve elkülönült része. Ezért Spencer államelméleti tárgyú vagy vonatkozású megállapításait sem hagyhatjuk itt figyelmen teljesen kívül. Tervezett behatóbb elemzéséről azonban le kell mondanom. Néhány megjegyzést azonban feltétlenül szükségesnek tartok. Barnes szerint⁶⁷ a szociológiai államelmélet egyik kiemelkedő képviselője. Ez irányú munkásságából az állami tevékenység és szervezet szociológiai megalapozását az állami tevékenység határainak a kérdését kell kiemelnünk. Államelméletének az ábrázolása tekintetében egyik lényeges kérdés annak organikus jellege (viszonya az organikus államelmélet hagyományához és a szuperorganikus szerveződéshez) valamint az államelméleti és a politikaelméleti mozzanatok viszonya.

---

66 Collins 453- old. 540. pont.

67 Barnes, Harry Elmer *Soziologie und Staatstheorie*. 1927 Universitäts-Verlag Wagner Innsbruck.

5. Spencer evolucionizmusa

Spencer fejlődésméletével Pokol Béla is foglalkozik jelen kötetben megjelent tanulmányában. Ebben számos figyelemreméltó megállapítást és a fejlődésmélet néhány alapvető kérdését is fölvetette. Tanulmányomnak ez a része ennyiben Pokol tanulmányára való reflexió illetőleg annak kiegészítése.⁶⁸

Az első, általam örökölt⁶⁹ kérdésfeltevés: haladás és /vagy evolúció.

Spencer fejlődésméletét A haladás törvénye és oka c. 1857-ben megjelent tanulmányában fejtette ki először. Eredeti címe Progress. Its law and cause. Ez két évvel előzte meg Darwin A fajok eredete című munkáját. Magyarul 1919-ben jelent meg.

A magyar kiadás bevezető tanulmánya szerint „ebben a tanulmányban már benne van az egész Spencer: roppant széleskörű tudása, módszerének tökéletes biztossága, sőt élete művének leglényegesebb alkotása: a fejlődés törvényének világos fölismerése”. Kétségtelen, hogy a „progress” teleológiát sugall, az „evolution” és a „development” viszont kevésbé. Pokol Béla úgy látja, hogy Spencer felfogása ebben a tekintetben megváltozott, a „haladást” „fejlődésre” cserélte.⁷⁰ Spencer önéletírása nem

---

68 Pokol Béla i. m. Tanulmányát nagyon előzékenyen már a konferencia előtt a résztvevők számára hozzáférhetővé tette. Létretegekre vonatkozó fejtegetéseivel itt nem kívánok foglalkozni, azzal szemben fenntartásaim vannak, erről bővebben lásd Szilágyi Péter A jog rétegeinek elmélete mint a jog strukturális elmélete – és mi következhet abból In Tóth J. Zoltán (szerk.) A jog többretegűsége, Budapest 2020, KGREÁJK Mivel nem vagyok sem auspex, sem haruspex, „közepesen komor társadalomevolúciós kilátásainkról” sem kívánok elmélkedni. Ehhez vö. még: „Az evolúcióelmélet megismerési célja. Az nem világítja meg a jövőt, nem tesz lehetővé prognózisokat. Nem előfeltételezi a történelem teleológiáját, a történelemnek sem egy jó, sem egy rossz vége tekintetében.” Luhmann, Niklas Die Gesellschaft der Gesellschaft Suhrkamp, Fr a M 1998 429.

69 A konferencia szervezői erre a bevezető előadásra Somlai Pétert kérték föl, aki azt elvállalta, majd mégis arról lemondani kényszerült. Így én „ugrottam be”, mint Bóni gróf a nagybögőbe. A kérdés ilyen megfogalmazása Somlai Pétertől származik, amit én is nagyon találónak tartok.

70 „Csak a szisztematikus történelmi ismeretek felhalmozása - melyben saját

perdöntő. Ha önábrázolásait vesszük alapul, akkor pozitivista sem volt. Alapvető ellenérv ezzel az ábrázolással szemben, hogy *The Principles of Sociology* 1898-as kiadásának az interneten is hozzáférhető köteteiben az említett terminusok előfordulása a kereső szerint az előbbi sorrendben a következő: az I. kötetben a kereső szerint a „progress” 127-szer fordul elő, és ebből csak 10 a „progressiv”, az „evolution” 212-ször, a „development” 153-szor; a II. kötetben ugyanez 81 (8), 99, 86, a III. kötetben pedig 81 (9), 113, 126.

Szerintem Spencer mindvégig szinonimaként használta ezek a kifejezéseket. A Haladás c. tanulmánya vonatkozásában ez könnyedén bizonyítható. Más művei tekintetében a bizonyításához e terminusok valamennyi előfordulását meg kellene vizsgálni, amit mellőzök. A döntő azonban nem a terminológia, hanem a fejlődés tisztán kauzális vagy teleologikus felfogása. Erre Pokol Béla is föl hívja a figyelmet és a modernizálódás ide kapcsolódó és itt nem tárgyalható kérdésére: mintakövető vagy immanens folyamat a modernizálódás?

Spencer fejlődéstudományának egyértelműen kauzális, és nem teleologikus⁷¹ – esetleges félreérthető megfogalmazásai ellenére sem.

---

kutatásain túl még az általa kutatási titkárként alkalmazott segítői s részt vettek -, vetette el a progresszió kifejezést, és kezdte el e helyett az evolúció kifejezést alkalmazni egyre határozottabban, hogy megszabaduljon a meghatározott jövőbeli célra irányuló történelemfelfogás implikációitól.” Ebben Pokol Carneiro tanulmányára támaszkodik. Pál Eszter is változásokat lát Spencer fejlődéstudományában, de más összefüggésben. („Az evolúciónak itt a későbbi műveiben vizsgálttól némileg eltérő oldalát írja le. ...Az evolúciós mechanizmus itt kevésbé kibontott.” Pál i. m. 156.) És ő az eredeti Spencer művek elemzése alapján mondja ezt, és nem csak Spencer önábrázolásai vagy a szekunder irodalom hivatkozásaira támaszkodva.

71 Evolution is commonly conceived to imply in everything an intrinsic tendency to become something higher. This is an erroneous conception of it. In all cases it is determined by the co-operation of inner and outer factors. This co-operation works changes until there is reached an equilibrium between the environing actions and the actions which the aggregate opposes to them—a complete equilibrium if the aggregate is without life, and a moving equilibrium if the aggregate is living. Thereupon evolution, continuing to show itself only in the progressing integration that ends in

Ami itt a pontatlanságokat és a félreértéseket okozhatja, az az egyensúly szerepe. Ez ugyanis valóban pre-determinálnak, hogy ne mondjam, predestinálnak tűnik. Collins magyar kiadásában szerepel Spencernek egy korábbi, kb. 1870-ből származó saját összefoglalása és abban a következő szöveg: „Egyensúlyhelyzetbe jutás a végeredménye az átalakulásoknak, amiken a fejlődő halmazat átmegegy. A változások addig folynak, míg az egyensúly előáll ama erők között, amiknek a halmazat összes részei alávetvők és ama erők között, amiket a részek azokkal szemben kifejtjenek. A végleges egyensúly felé vivő úton az egyensúlykeresés az egy mással egyensúlyt tartó mozgások vagy az egymással egyensúlyt tartó működések átmeneti fokán haladhat át; ám a nyugalom állapota (...) a szükségképp való határa a fejlődést tevő változásoknak.”⁷² Pál Eszter azt írja, hogy Spencer evolúció fogalma erőteljesen értéktelített⁷³. Van amikor igen, van amikor nem. Az értéktelítettségnek két értelmezése lehetséges: mint a kauzális folyamatokba beépült mozzanat és mint teleológia. Pál az utóbbi felé hajlik. Az értéktelítettség összegegyeztetetlen a szervetlen természet fejlődésével, amit viszont Spencer fontosnak tart.

Ide tartozik, hogy szerinte a fejlődésnek /haladásnak szükségszerű⁷⁴, általános törvényszerűségei vannak („its law”), amiből logikailag

---

rigidity, practically ceases. If, in the case of the living aggregates forming a species, the enviroing actions remain constant, the species remains constant. If the enviroing actions change, the species changes until it re-equilibrates itself with them. (The Principles of Sociology I. kötet, 1998-as kiadás, 95. old., 50. § Hasolóan mentes minden teleológiától (és értéktelítettségétől) az Alapvető elvekben adott meghatározása is: „Evolúción legáltalánosabban az anyag integrációját és a mozgásnak a vele járó szétszóródását értjük, melynek során az anyag a meghatározatlan inkohereus homogenitás állapotából jut a meghatározott kohereus heterogenitás állapotába.” vö. First Principles 360. old. 127.§. „Our conception, then, must unite these characters. As we now understand it, Evolution is definable as a change from an incoherent homogeneity to a coherent heterogeneity, accompanying the dissipation of motion and integration of matter.”

72 Collins i. m. XV- XVI. old.

73 Pál i. m. 161.

74 „A haladás nem véletlen, nem az emberi ellenőrzés alatt álló dolog, hanem jótékony szükségszerűség” (Alapvető elvek)

unilinearitás következik, noha azt szövegszerűen elutasítja. Pokol ezt korrekten idézi, de az szerintem nem annyira egyértelmű, főleg ha a folytatást is figyelembe vesszük.⁷⁵ Nem a lehetőségek nyitottságáról, kontingenciájáról van szó, hanem a többféle lehetőség determináltságáról, ami a hatások sokszorosodásának a következménye: a sok hatásnak értelemszerűen még több további hatása lesz.

Az a tanulságos, hogy mindebből milyen további kérdések adódnak. Így a fejlődés törvényszerűségeinek versus mechanizmusainak a vizsgálata, a fejlődés általánosságából⁷⁶, egyetemességéből következik-e egy általános fejlődéselmélet, ebben benne rejlik a biológiai analógiák sokat tárgyalt, mégsem csontig rágott⁷⁷ kérdése és Darwinnak a fejlődéselméletekre gyakorolt hatása⁷⁸ a szociáldarwinizmustól Luhmannig, valamint az a

---

75 While spreading over the Earth mankind have found environments of various characters, and in each case the social life fallen into, partly determined by the social life previously led, has been partly determined by the influences of the new environment; so that the multiplying groups have tended ever to acquire differences, now major and now minor: there have arisen genera and species of societies.

76 A kérdés ma „élesebb”, mint Spencer idejében. Addig a keletkezést, tehát a fejlődést csak a Naprendszerre és így a Földre tartották értelmezhetőnek, az univerzumra nem. A tudomány mai állása szerint a szervetlen természetben is szélesebb körben van fejlődés, mint azt korábban gondolták. Jól mutatja ezt az „ősrobbanás” elmélete. (vö. Simonyi 480. és 536-537.) Spencer még csak a Naprendszer keletkezését említi példaként, eléggé óvatosan, a Kant-Laplace elmélet alapján. (A haladás 61.)

77 Ide tartozik még többek között az analogikus következtetések implikációinak valamint az ontogenezis és a filogenezis viszonyának a kérdése. Ez utóbbról a szovjet Filozófiai Kislexikon 212.

78 Szerintem Darwin társadalomtudományokra gyakorolt hatásának három változata van: a túlélésért folytatott harc kiemelésén alapul a szociáldarwinizmus, amíg azonban az Darwinnál az egyedek küzdelme, a szociáldarwinizmusban populációk (fajok vagy kultúrák) harca; az alkalmazkodás elemét hangsúlyozza jobb terminológia híján ortodox darwinizmusnak nevezhető felfogás; a fejlődési mechanizmusokra alapozott a neodarwinizmus. Ezt példázza Luhmann. Spencer fejlődéselmélete az „ortodox” változatba sorolandó, noha Darwinnal való kapcsolatát a szakirodalomban eltérően látják. Luhmann a hasonlóságokat emeli ki, Durant szerint viszont inkább a lamarckizmus

kérdés, mi az, ami fejlődik, másként: mi az „alanya” a fejlődésnek. Parsons és az általános rendszerelmélet válasza erre: a Rendszer. Ez a válasz a reális vagy analitikai rendszer kérdéséhez vezet.

Fontosnak tartom ezeknek a kérdéseknek a megvilágítása szempontjából viszont Luhmann elméletét, ezért befejezésül arról szólnék. Utolsó megjegyzésem Pokol Bélához (mármint itt és most): erénye Luhmann bekapcsolása, gyengéje viszont, hogy nem hozza ki Luhmannból, ami benne van, mellőzi a legfontosabb kérdést és különösen annak tanulságait, nevezetesen a szociológiai fejlődéelméletek és a történettudomány, a fejlődéelméletek és a történeti ábrázolás viszonyát; továbbá hogy Luhmann Spencer-képét a „félretolás” motívummal tévesen ábrázolja. Elméletileg ugyan az elsőnek van jelentősége, de mivel itt Spencerről van szó, nem hagyhatom szó nélkül a második hibát sem. Szerinte Luhmann „Spencert teljesen félretolva” fejtette ki evolúciós elméletét. Szerintem Luhmann nem „félretolta”, hanem – Hamletre emlékeztető módon – ha az időt nem is, de Spencert „helyretolta”. Luhmann főműve *Evolution* fejezetének az első szakaszában négyszer hivatkozik Spencerre, idézi és kommentálja. Ízelítőül ezekből kettő és még egy a korábbiakból, ahol éppen a „félretolásokat” bírálja.⁷⁹

---

mint a darwinizmus filozófusa. (I. m. 405.) Hasonlóan Pál i.m. 161-162. Ami kétségtelen: a „Survival of the fittest” kifejezés tőle ered, azt a *Principles of Biology*-ban (1864) fogalmazta meg először. Szociológiájában viszont az alkalmazkodás kap jelentős szerepet. Vö. *The Principles of Sociology*, vol. 1. különösen 254., 256., 268. §-ok vol. 2. 579. § és vol. 3. 853.§. Másrészt a szerzett tulajdonságok átörökíthetőségét vallotta. A fajelméletet szolgáló antropológia és biológia nem a XIX. század tudományához, hanem a XX. század politikájához tartozik.

79 „Ez [a komplexitás morfogenezise] végül is Spencerre megy vissza – auf die berührte Form des „change from a state of indefinite, incoherent homogeneity to state of definite, coherent heterogeneity”. zit. nach *What is Social Evolution* (1898). Die ausführliche Behandlung findet man in den Kapiteln über Law of Evolution in den First Principles.” Luhmann i.m. 415. Luhmann azt is leszögezi, hogy induktive nyert szakaszfogalmak számtalan kontroverziára adtak alkalmat. „Spencer, aki ezeknek a kontroverziáknak a középpontjában állt, ebben a vonatkozásban egyszerre volt óvatos és óvatlan. Ehhez pl. az ilyen feltevések kritikáját, *Principles of Sociology* Bd. 1 és azután *First*

Spencer és Luhmann fejlődéelméletében hasonló a differenciálódás eleme, alapvető különbség közöttük, hogy Spencer a fejlődés /haladás materiális törvényszerűségeit kereste, Luhmann pedig az evolúció mechanizmusait, három evolúciós mechanizmus egymásra épülését. Ezek a következők: a) variációk kialakulása, új lehetőségek megteremtődése b) a variációk szelekciója, c) a szelekció során fennmaradt variációk stabilizálódása, azaz a re-stabilizáció.⁸⁰

Ennek következtében Luhmann elmélete mentes a beépített teleológiától, Spenceré viszont nem eléggé. Spencernél a haladás és a fejlődés azonos, Luhmannnál nem. Ennek következtében a történetfilozófiához való viszonyuk is különböző.

Luhmann fejlődéelméletének a fölvyillantását kezdjük a végéről. Halála előtt fél évvel megjelent *Die Gesellschaft der Gesellschaft* című, az életmű lezárulása után joggal főművének tekintett munkájában az összesen öt fejezet egyikét az evolúció témájának szenteli.⁸¹ Ez az idevágó korábbi feldolgozásoktól eltérően már ún. autopoétikus fordulata után

---

principles. „that Evolution can end only in the establishment of the greatest perfection and the most complete happiness.” 517. old. 176.§. Hundert Jahre später kann man das immer noch akzeptieren – allerdings mit dem Zusatz. dann endet sie eben nicht!” (I.m. 423.) Továbbá: „Evolution kann, auch diese Einsicht deutet sich bei Spencer bereits an, nicht als Entfaltung inhärenter Qualitäten begriffen werden, sondern nur als Veränderung in Beziehungen zwischen System und Umwelt.” Ehhez a jegyzetekben hozzáfűzi: „Die heute übliche Distanzierung von älteren Evolutionstheorien, besonders von Spencer, arbeitet freilich mit Unterstellungen, die näherer Nachprüfung nicht standhalten. Es genügt nicht, biologische und kulturelle Evolution zu unterscheiden oder einen unlinearen, notwendigen, kontinuierlichen, irreversiblen Fortschritt zu bestreiten. Solche Thesen sind im 19. Jahrhundert kaum und allenfalls von drittrangigen Autoren vertreten worden. Richtig ist allerdings, daß weder die älteren noch die neueren Evolutionstheorien über theoretisch nicht begründbare „Konzessionen“ im Hinblick auf gegenläufige Entwicklungen hinausgelangt sind.” (*Die Weltgesellschaft, Soziologische Aufklärung 2.* 1975. Westdeutscher Verlag, Opladen. 61.)

80 Erről bővebben: Luhmann *Die Gesellschaft*, 451-456., Neo-Darwinistische Theorie der Evolution.

81 Luhmann i. m. Kapitel 3. Evolution, 413-594. A könyv 1998. április 27-én jelent meg, a szerző november 6-án hunyt el.

készült. Ennek az első szakaszából idézek néhány, e fejezet témájához kapcsolódó gondolatot, és utalok a fejezet II., III. és VIII. szakaszára.

Luhmann számára a fejlődéstudomány kiindulópontja valószínűtlen valószínűsége paradoxijának a föloldása. „Az evolúció a kisebb keletkezési valószínűséget nagyobb fennmaradási valószínűséggé transzformálja. Itt a komplexitás morfogenezisééről van szó. Ezt a neodarwinista sémára (variáció, szelekció, restabilizálás) támaszkodva próbáljuk magyarázni.” A valószínűségi paradoxon gondolatát a következő megállapítása világítja meg: „Az evolúció átmeneti, nem tartós feltételek használata révén jön létre.” Magyarul: pillanatnyi, véletlenszerű helyzetek hoznak létre új variációkat és teremtik meg a sikeres szelektálódás feltételeit.” Luhmann nem annyira a variety pool érdekli, hanem a mechanizmus. A „véletlen” problémájának a megoldására ugyanis az első lépés két megkülönböztetésnek (variáció / szelekció illetve szelekció / restabilizálás) a tisztázása. Az első lépés a „véletlen” problémájának a megoldására. „Csak e két megkülönböztetésnek a szelekció fogalmára központosított összekapcsolása (zentrierte Kopplung) teszi lehetővé, hogy az evolúció mint egy irreverzibilis időben lévő végtelen folyamatot gondoljuk el, amelynek során minden elért stabilitás ismét variációk kiindulópontja.”

Az idézetekben két további lényeges gondolat, a fejlődéstudomány két tradicionális problémájának az újrafogalmazása rejlik. Az első: „Az evolúcióelmélet kauzális feltevésekkel dolgozik, de lemond arról, hogy az evolúciót kauzális törvényekkel magyarázza.”

A másik a fejlődés végtelenségére vonatkozik. Ha „minden elért stabilitás ismét variációk kiindulópontja”, akkor a restabilizálás egy szekvencia végének tűnhet. Ugyanakkor a stabilitás mint kezdet a további variációk előfeltétele. Az evolúció harmadik tényezője kezdet is, vég is egyben. Egy időtől elvonatkoztató modellben az evolúcióelmélet egy cirkuláris viszonyt ír le.

Ehhez hozzáfűzi: „Ezek után a megvilágítások után alig kell már hangsúlyozni, hogy az evolúcióelmélet nem haladáselmélet. Ugyanolyan egykedvűséggel veszi tudomásul a rendszerek emergenciáját és destrukcióját /tündöklését és bukását.” Luhmann itt rámutat arra, hogy az az – általam ortodox darwinizmusnak nevezett - elképzelés, miszerint „az evolúció a rendszerek jobb alkalmazkodása, nem fogható

föl haladásként, mert a környezet folyamatosan változik, ami mindig új alkalmazkodásokat vált ki.” Éppígy kérdéses a specializáció mint haladás.

Luhmann gondolatainak fényében fölvetődik a kérdés, vajon a koronavírus-járvány nem a globalizáló kapitalizmus jelenlegi modelljének a destrukcióját jelenti-e. Fölvetődik az az általánosabb kérdés is, hogy a restabilizáció mikor a régi rekonstrukciója, (pl. 1956-1957) mikor megújulás és mikor valami gyökeresen újnak, másnak a kezdete. Ilyen új kezdetek a világtörténelemben a forradalmak és a modellváltások és ilyen volt 1990 is.⁸²

„Az evolúcióelmélet számára azonban csak a keretek vannak rögzítve, amelyben a megoldást keresni kell /lehet (ist zu).”⁸³ Ebből viszont az következik, hogy részletek már a történettudományra tartoznak.

Az evolúcióelmélet rendszerelméleti alapjainak kifejtése során messze eltávolodott már Parsonstól, egyszer hivatkozik rá, akár a „félretolt” Spencerre. A rendszerelméletnek a korábbi ábrázolásokkal szemben azt az előnyt emeli ki, hogy „a fogalomképzésben élesebb absztrakciókat, ugyanakkor nagyobb pontosságot kényszerít ki. (...) Csak a rendszer és környezet különbsége teszi lehetővé az evolúciót.”⁸⁴ Ebben a rendszerelméletben azonban a döntő mozzanat az autopoézis: „Az autopoézissal kompatibilis struktúra-szelekció alapozza meg a differenciált evolúciót, ami egyben ugyanannak a tényállásnak a másik oldala (die Kehrseite desselben Sachverhalts).” Az egyik legfontosabb érve: „Az evolúcióelmélet talán legfontosabb, de mindenképpen legbotrányosabb fogalma igényel rendszerelméleti reintegrációt: a véletlen fogalma.” Véletlen nélkül nincs evolúció.⁸⁵

Az evolúcióelmélet és a történelem viszonyát legrészletesebben (és véleményem szerint a legtöbb tanulsággal) Evolution und Geschichte c. tanulmányában⁸⁶ elemzi.

---

82 A nagy betűvel írt Restaurációnak (1815) is csak rekonstrukcióra futotta, arra se sokáig, 1830-an jött az új.

83 I. m. 416.

84 I.m. 432-433.

85 i.m. 438. és 448.

86 Luhmann, Niklas Evolution und Geschichte In Soziologische Aufklärung 2. 1975. Westdeutscher Verlag, Opladen.150-169.

„El kell (muß) tekinteni attól, hogy a fejlődést törvényszerűen lefutó kauzális folyamatok egyik fajaként fogjuk föl, és a mozgás vagy folyamat (Prozess) metaforáival szemléltessük. Az evolúciót nem egységes kauzális folyamatként fogjuk föl, hanem a rendszerek megváltozásának (Veränderung) formájaként. Ez a variáció, szelekció és stabilizálás funkcióinak a differenciálódását jelenti, különböző mechanizmusok és azok újra kombinálódása által. Az evolúció akkor a stuktúraváltozások evolúciójaként jelölhető /jellemzhető (ist zu bezeichnen).”⁸⁷

„Az evolúcióelmélet kijelentései elsősorban az időviszonyokra vonatkoznak, kettős értelemben: a tempót és az időhorizontot illetően. A múlt és a jövő időhorizontjai élesebben kerülnek szembe egymással, ha a jelen számára eljártszuk a lehetőségeket, amelyek a jövőben mindenképpen megvalósíthatóak.”⁸⁸

A társadalmi fejlődésének a szakaszainak (archaikus társadalmak, a magaskultúrák és az európai újkor polgári társadalma) a megkülönböztetését itt még elméleti előrelépésnek tekinti, amihez hozzáteszi: „a társadalmi fejlődés vonatkozásában az elsődleges /primér típusképző és típuskorlátozó folyamat az evolúciós funkciók intézményesülés által történő szétválása a különböző fajtájú hordozó mechanizmusokban. (durch ihre Institutionalisierung in verschiedenartiger Trägermechanismen).”⁸⁹ Szerintem ez Luhmann elemzésének az egyik kulcsmondata.

További finomítások az evolúcióelméletből nem vezethetőek le, jöjjön a történelem, amelyről „eddig nem volt szó. Most megkíséreljük, hogy bemutassuk az absztrakt szociológiai elmélet konkretizálásának lehetőségeit. Az evolúcióelmélet absztrahál attól, hogy a fejlődő rendszer történetének minden pillanatában /mozzanatában tényleges, a fejlődés azonban mindig csak a tényleges-konkrét rendszerállapotokhoz kapcsolódva mehet végbe. Hogyan lehetséges ez a faktikus valóságokhoz való kapcsolódás? Az evolúcióelmélet és a történettudomány viszonyában ez a kérdés, amelyet mindkét oldalról meg kell válaszolni. A probléma tárgyalásának premisszája: a kontinuitásnak és a diszkontinuitásnak

---

87 Luhmann i. m. 150.

88 I.m. 152.

89 I.m. 153. Főművében az ilyen szakaszolásokat viszont már elutasítja. ehhez csak annyit jegyzek itt meg, hogy a történésznek viszont szakaszolnia kell.

ugyanabban a rendszerben egyszerre kell lehetővé válnia. Az oksági tényezők egységének elképzelését a differencia elképzelésével kell fölcserélni, ehhez a kontingencia fogalmát kell alapul venni.”⁹⁰

Luhmann főműve *Evolutionstheorie* fejezetének *Evolution und Geschichte* című szakaszában visszatér a témára, ebből egy gondolatsort idézek. „A struktúraváltozásokról alkotott elképzelés nélkül egyetlen történetírás sem boldogul (keine wird auskommen), neki tehát az evolúcióelmélettel konzultálnia kell (muss), és a kérdés csak az lehet, hogy az evolúcióelmélet felbontóképessége a történeti kutatás forrásszükségletét tekintve meddig használható.” Ezzel szemben „a társadalomtörténet szociológiája számára más a probléma, az, hogy a társadalmi rendszerek idődimenzióját ne kapcsolhassák ki vagy hanyagolhassák el”, ami a „memory function”-hoz, az emlékezet problémájához vezet.”⁹¹ Ezt az Emlékezet című szakasz követi. Emlékezetpolitikák idején ez fölöttébb aktuális.

---

90 I.m. 155.

91 Luhmann *Die Gesellschaft* 573. és 576.

Pál Eszter

HERBERT SPENCER ÉS A VIKTORIÁNUS TUDOMÁNY

Tudománytörténeti szempontból a 19. század mérföldkő: míg a század elején még a 'tudós' (*scientist*) kifejezés sem létezett, addig a század végére nemcsak a hivatásából élő tudós alakja jelent meg, de az intézményesített, autonómiára törekvő tudomány eszméje is egyre fontosabb és egyúttal magától értetődőbb lett. E változásnak az egyik legfontosabb színhelye Anglia, egyik főszereplője pedig Herbert Spencer volt, a népszerű filozófus. Születésének kétszázadik évfordulója apropóján az alábbiakban azt vizsgálom, milyen szerepet játszott Spencer a modern nyugati tudományosság szempontjából kiemelkedő jelentőségű folyamatban.

A viktoriánus Anglia tudományos életének fő színterei¹

Az 1660-ban alapított *Royal Society of London* a nyugati tudomány úttörő intézménye volt. Tagjai terjesztették az empiristák által képviselt ideákat, megfogalmazták a tudományos módszerek, sőt még a megfelelőnek tekintett nyelvezet szempontjait is², röviden: igyekeztek rendszerezni és érvényre juttatni a tudomány mint tevékenység sajátos szempontrendszerét.

A gyakorlatban ez természetesen korántsem érvényesülhetett teljes mértékben, hiszen sem a módszer, sem a tudományos nyelvezet nem lehetett tökéletesen tiszta. Idővel azonban ennél sokkal inkább szemet

---

1 Az alábbiakhoz bővebben lásd Pál 2011, 2014, 2015.

2 A *Royal Society* alapítói fontosnak tartották a lényegre törő, irodalmias stílusjegyeket mellőző, „tudományos” nyelvezet használatát a közleményekben és felszólalásokban. Ehhez lásd Moessner 2009.

szúrta, hogy a tagság elnyeréséhez nemhogy az elveknek megfelelő, de sok esetben voltaképpen semmiféle tudósi tevékenység nem volt szükséges; a kellő társadalmi rang és kapcsolatháló még ennek hiányában is elegendőnek bizonyulhatott a felvételhez (Morrell – Thackray 1981, Bord 2009). A 19. század beköszöntekor a valaha legmodernebb tudományos testület az elégedetlenkedők egyre hangosabb kritikáival találta szemben magát.³

A vádak szerint a *Royal Society* belterjes társaságként működött, egyfajta arisztokratikus klubként, ahol a tagság nem annyira a tudományos eredményeken, mint inkább a kapcsolatokon múlik. Való igaz, hogy a 19. század első felében a tagság összetétele az arisztokrácia és az anglikán egyház túlsúlyát tükrözte (Morrell – Thackray 1981), ami megfelelt a gazdasági, politikai és kulturális elit pozícióit ekkor még szinte kizárólagosan birtokló csoport általános társadalmi helyzetének. A *Royal Society*, csakúgy, mint az elit egyetemek, az *establishment* egyik fontos intézményeként működött. A tagság presztízst jelentett, így sokan kérték és megfelelő kapcsolataik segítségével el is nyerték a felvételt, még akkor is, ha egyébként semmiféle tényleges tudományos tevékenységet nem ambicionáltak. Az állami támogatás nélkül működő társaság számára pedig elengedhetetlenül fontos volt az arisztokráciával ápolt szoros kapcsolat, a támogatói hálózat életben tartása. Ám, mint ismert, a felvilágosodást követően újabb és újabb tudományos elméletek kezdtek terjedni, újabb és újabb felfedezések láttak napvilágot, újabb és újabb tudományterületek kristályosodtak ki, az ipari forradalom és az ahhoz kapcsolódó gazdasági és társadalmi átalakulásoknak köszönhetően pedig ezzel párhuzamosan egyre nagyobb figyelem fordult a tudománnyal kapcsolatos minden kérdésre, nem véletlen tehát, hogy a régimódi, exkluzív klubként működő társaságot egyre több és hangosabb bírálat érte.

Ebben a kontextusban alakult meg 1831-ben a *British Association for the Advancement of Science* nevű, számos újdonságot felmutató társaság.⁴ Az újítások némelyike nagyobb horderejű – társadalmi és

---

3 Ennek legekleatásabb példája és egyúttal leghatásosabb megfogalmazása Charles Babbage matematikusnak köszönhető (Babbage 1830).

4 A BAAS megalakulásáról és korai korszakáról a mai napig is a legteljesebb

a tudományos mező egészét érintő – változásokat tükrözött. A BAAS a másutt – főképp a gyakran példaként emlegetett Franciaország tudományos életében – gyorsabb tempóban zajló átalakulásokra reagálva modernizálta a tagfelvétel és a működés szabályait: előtérbe került a tudományos teljesítmény és csökkent a társadalmi presztízs és a kapcsolatok szerepe. A tudományos mező átalakulásának megfelelően a társaságot tudományterületi szakosztályokra osztották, ami a század folyamán zajló diszciplináris elkülönülés és az ehhez kapcsolódó tudományos intézményesedési és professzionalizálódási folyamatok viszonylag korai felismerésén alapult. Érdeemes megemlíteni a rendszeres időközönként megrendezett vándorgyűlés innovatív jellegét is: a napokig tartó rendezvény és az ahhoz kapcsolódó társasági események óriási figyelmet kaptak a tágabb nyilvánosságban is. Ez nemcsak a potenciális patrónusok körét szélesítette, hanem sokakat megnyert a tudomány ügye számára abból az egyre bővülő társadalmi rétegből is, amelyből a tudományos elméletek népszerűsített változatainak lelkes fogyasztói rekrutálódtak. A BAAS által bevezetett innovatív elemek világosan mutatták azt az utat, amelyre lassan minden tudományos társaságnak lépnie kellett, s nem véletlen, hogy 1847-ben végül a *Royal Society* is ilyen irányú reformokon ment keresztül (Boas Hall 1984).

A *Royal Society* és újdonsült riválisa, a BAAS a tudományos mező modernizálódásának, intézményesedésének egy-egy állomását fémjelzi. Paradox módon épp egy informális csoport, egy igazi angol klub mutatja ugyanennek a folyamatnak még későbbi stádiumát. Az X Klubot 1864-ben hozta létre kilenc tudós. A klubtagok között találjuk Herbert Spencert, az ekkor még szerényebb ismertségnek örvendő, ám lassan egyre nagyobb, végül óriási hírnévre szert tevő evolucionista filozófust is. Az X Klub tagjait, akik csaknem harminc éven át találkoztak rendszeresen és alkottak zárt és rendkívül befolyásos csoportot, egyikük, Thomas A. Hirst matematikus visszaemlékezése szerint a „személyes barátságon kívül a tiszta és szabad, vallásos dogmáktól mentes tudomány iránti odaadás kötötte össze.” (idézi Jensen 1970:1).

áttekintést nyújtja Morrell és Thackray kiváló munkája (1981).

Érdemes itt a „tisza és szabad” kitételre figyelni, hiszen ez az, ami az X Klub jelentőségét mutatja. Az evolúciós elmélet, melynek elkötelezett híveivé a klub minden tagja szegődött, bizonyos verzióiban fenyegetni látszott a vallási dogmákat. Az evolucionizmus és a keresztény tanok konfliktusa a tudománytörténet jól ismert epizódja, amely voltaképpen még ma sem oldódott fel teljesen (Turner 1978). Ám azt már kevesebben tudják, hogy az a konfliktus, amelynek gyűjtőpontjába néhány nagyobb port kavaró esemény került⁵, valójában egy átfogóbb problémáról szólt. A hosszan elnyúló, és olykor kiélesedő vita voltaképpeni tétje a korábbiakhoz mérten nagyfokú autonómiával rendelkező tudományos mező létrehozása és védelme volt⁶, számos elemében pedig éppen az evolúciós elmélet kínálta a legkiválóbb küzdőteret e vita kibontakozásához.

Mint ismeretes, az első evolúciós tanok *A fajok eredet*-nek (Darwin 2000) 1859-es megjelenésénél évtizedekkel korábban láttak napvilágot. A Jean-Baptiste Lamarck által a 18. század végén konceptualizált gondolat évtizedekig az úgynevezett „természetteológia” keretébe illeszkedett a francia és a brit szerzők műveiben egyaránt. Lamarck, Charles Lyell, Robert Chambers és mások is olyan koncepciót fogalmaztak meg, amelyben a természet változásainak törvényszerűsége és ennek minden egyes megnyilvánulása az isteni gondviselést, egyfajta eredendő tervet tükröz. A természettudományos vizsgálódás ezért nem egyéb, mint az isteni bölcsesség jeleinek vizsgálata és felmutatása, végső soron pedig igazolása. Ehhez a kerethez képest hozott valami radikálisan újszerűt Darwin elmélete, hiszen ott a folyamat végső motorja a véletlen, az egymástól független tényezők random változása

---

5 Ezek között is a legismertebb a BAAS 1860-as, oxfordi vándorgyűlésén az új, darwini evolúciós tanokról folytatott éles hangú vita, melynek csúcspontján Thomas H. Huxley, az X Klub egyik prominens alakja és Wilberforce püspök került éles hangú, később sokat idézett vitába, amelyre a későbbiekben röviden még visszatérek. A keresztény tanok és az evolúciós elmélet képviselői között sokféleképp manifesztálódó, mai napig tartó konfliktusról jó összefoglalót ad Bowler 2007.

6 Itt olyan jellegű törekvésekről beszélünk, amelyeket a tudányszociológia az úgynevezett „határmunkálatok” körében tárgyal. Vö. Gieryn 1983.

(Pál 2012). Ám e kérdés nem pusztán teoretikus szinteket érintett: az újfajta megközelítésben a tudományos vizsgálódásokhoz többé nem volt szükség a keresztény tanokra, a tudományos igazságok fölötti ítélkezés már nem tartozhatott az egyházi méltóságok kompetenciájába. Vagyis nem egyszerűen arról volt szó, hogy kinek van igaza, hanem jóval inkább arról, hogy ki hivatott eldönteni az igazságot – végső soron befolyás, hatalom, sőt intézményi pozíciók elosztása is a vita tétjei közt szerepelt.

Amikor tehát a „tisztá és szabad” tudomány jegyében szerveződtek, az X Klub tagjai a tudományos mező autonómiája modern gondolatának érvényre juttatását tűzték ki célul. Ha nem is tudták ezt maradéktalanul megvalósítani, vitán felül áll, hogy e kilenc neves tudós informális szövetsége jókora szerepet játszott a tudományos autonómia megteremtésében. Az X Klub tagjai több mint két évtizeden át rendszeresen találkoztak, s beszélgetéseik alkalmával különböző cselekvési stratégiákat egyeztettek. A kilenc tag a brit tudományos élet hivatalos intézményeinek is megannyi vezető pozícióját betöltötte; a *Royal Society* és a BAAS vezető tisztségei mellett még számos diszciplináris társaság tagságát és vezetői megbízatását is birtokolták.⁷ Az évek múltával egyre több kitüntetést és elismerést gyűjtöttek össze, népszerűbbnél népszerűbb tudományos munkáikat pedig egyre többen olvasták. Tudománynépszerűsítő stratégiájuk mellett a *Royal Society* fontos üléseit megelőzően, például tagválasztások előtt egyeztettek az elképzeléseiket, magán az ülésen pedig koordinált felszólalásokkal és szavazatokkal, s persze a színpalak mögött zajló beszélgetések során kifejtett lobbitevékenységgel befolyásolták a tudományos élet menetét. Jóllehet informális társaságként aposztrofálták magukat, s a közvetlen, baráti kapcsolatok ápolását minden bizonnyal valóban elősegítették a rendszeres vacsorák és az alkalmi kirándulások, kétségtelen az is, hogy érdekérvényesítő csoportként is kiválóan működtek, és nem alaptalanul nevezték őket a korszak legbefolyásosabb tudós társaságának.

Bár Spencer volt a klubtagok közül a legszélesebb körben is-

---

⁷ Az X Klubról bővebben lásd Barton 1990, 1998, Boas Hall 1984, Jensen, 1970, MacLoad 1970.

mert⁸, bizonyos tekintetben éppen ő lógott ki a társaságból. Ahogy önéletrajzában is megfogalmazza: „túl sok helyet foglalna el, ha föl kívánnánk sorolni az összes címet, kitüntetést és tisztséget, amelyet [az X Klub tagjai] elnyertek és betöltöttek. A kilenc tag közül én voltam az egyedüli, aki semmilyen társaságnak nem voltam tagja, s nem elnököltem semmi felett.” (Spencer 1904: II. 134). Ez egyfelől Spencer bizonyos személyiségjegyeit is tükrözi: az őt érdeklő tudást gyerekkorától autodidaktaként elsajátító, nonkonformista családban felcseperedő fiatalember felnőttként is ódzkodott mindenfajta intézményi köteléktől. Az intézményen kívüliség másfelől azt a kettősséget is mutatja, amely Spencernek a tudományos mező itt vizsgált modernizálásában magára vállalt szerepét jellemzi, hiszen ennek a folyamatnak egy kulcsfontosságú mozzanata volt az intézményi modernizálás, amelyben Spencer ilyen módon – bár jelentős hatást kifejtve – csupán közvetve tudott részt venni. Mielőtt azonban mindezt közelebbről értékelni tudnánk, egy rövid pillantást szükséges vetnünk tudomány és vallás viszonyára, hiszen a tudományos mező autonómiájának kérdése legközvetlenebbül az egyház pozícióját érintette.

Vallás és tudomány a viktoriánus Angliában

A *British Association* 1860-ban, Oxfordban rendezett vándorgyűlésén zajlott le a tudománytörténet egyik leghíresebb pengeváltása Samuel Wilberforce oxfordi püspök és a többek között éppen e vita miatt „Darwin bulldogja”-ként aposztrofált Thomas Henry Huxley között. Míg a felek (és a közönség néhány tagja) belemerültek az evolúciós tanok bizonyos részleteinek megvitatásába, látszólag mellékesen megfogalmazódott egy valójában fajsúlyosabb felvetés: vajon hozzászólhat-e tudományos kérdésekhez valaki, aki nem „szakértő”. A kérdés az intézményesedési folyamatok előrehaladására utal, hiszen a szakértő tudósok megkülönböztetése az amatőr, műkedvelő természetbúvárok, és egyszerű érdeklődők körétől, s ez utóbbiak kompetenciájának megkérdőjele-

---

8 Spencer nemcsak hazájában, hanem Amerikában is óriási népszerűsége tett szert a korszakban, ahol írásai jelentős hatással voltak a korai társadalomtudományi diskurzusra. Ehhez lásd Pál 2009.

zése a hivatásos tudós szerepének és fogalmának megjelenését mutatja. Az „amatőr” és a „professzionális” kategóriáinak megkülönböztetése, a kettő közötti határ egyértelmű meghúzása a tudományterületek professzionalizálódási folyamatának egyik feltétele és egyúttal következménye is. E jelentős mozzanatot itt még a folyamat viszonylag korai szakaszában érhetjük tetten, éppen ezért van különös súlya annak, hogy az egyházi méltóság szakértelmét Huxley ennek alapján kérdőjelezte meg. Fontos tehát észrevennünk ezen általánosabb érvényű distinkció felbukkanását a látszólag csupán a keresztény tanok és az evolucionisták újabb megállapításai között feszülő nézeteltérés mögött.

A tudományos tevékenység, a tudománytermelés intézményi, tudományos módszertani, tartalmi és személyes kritériumainak kikristályosodása, a szabályok világosabbá és általánossá válása és a tudományos mező határainak láthatóbbá tétele a professzionalizálódás fontos dimenziói. Az X Klub és a professzionalizálódó tudományos testületek ebben a folyamatban vettek részt katalizátorként, a vallási dogmák egyes védelmezői, az anglikán egyház főbb képviselői pedig ezt a folyamatot igyekeztek lassítani illetve akadályozni, hiszen az ő számukra mindez tekintély- és pozícióvesztéssel járt.

A 19. századot megelőzően az anglikán egyház az ország tudományos intézményeinek működésére is komoly befolyással bírt. Ezt nemcsak a *Royal Society* összetétele és működése tükrözte, hanem az elit egyetemek is, ahova a század végéig még hallgatóként is kizárólag anglikánok kerülhettek be. Franciaországtól és az Egyesült Államoktól eltérően Nagy-Britanniában nem zajlott le radikális átalakulás és expanzió a felsőoktatási szférában, így jellemző módon az egyetemek későn és nehezen reagáltak az újabb tudományos elméletek, sőt újabb diszciplínák megjelenésére (MacLeod – Moseley 1980). Ez negatívan hatott az új természettudományos koncepciók – elsősorban az evolúciós tanok – egyetemi befogadására és az új tudományok, például a szociológia helyzetére is.

Az anglikán egyház képviselői számos támadást intéztek az evolúciós tanok és azok szószólói ellen. A hevesnek mondható reakciót több tényező magyarázza. Az evolúciós elméletek a 19. század közepén már távolról sem számítottak radikálisan újnak, s a bibliai tanításokat is

kevesen gondolták szó szerint értelmezhetőnek. Ám az evolúciós elméletek terjedése, amelyek sorában a darwini megközelítés sokak szemében maga is felért egy újabb támadással, rossz pillanatban érte az anglikán egyházat, melyet erősödő belső megosztottság és konfliktusok gyengítették belülről, miközben egyre több hívet is veszített. Hidegzuhanyként hatott az 1851-es vallási census eredménye: a válaszadó híveknek csupán fele volt anglikán, és közülük is a vártnál jóval kevesebben vallották magukat aktív vallásgyakorlónak (Census 1854). Ezzel párhuzamosan erősödtek az evangéliumi mozgalmak, például John Wesley gyülekezete, ami azt jelzi, hogy nem egyszerű szekularizációs folyamatról beszélhetünk, hanem inkább egyfajta vallási pluralizmus fokozatos térnyeréséről – mindez pedig éppen az eladdig lényegében államegyházi pozícióban lévő anglikán egyház kárára történt.

Ám az anglikán egyház szempontjából sem tekinthető a korszak egyszerű hanyatlásnak: a vallási megújulás az anglikánok körében is megkezdődött, amiről nemcsak a meginduló belső reform, de az intenzívebb missziós és karitatív tevékenység és az újonnan épülő templomok sokasága is árulkodik (Larsen 2006, 2011, Turner 1978, Wolffe 1994). Ezzel együtt is elmondható azonban, hogy az industrializációs, urbanizációs folyamatok, a polgárosodás, a középosztályi rétegek kiszélesedése és még számos egyéb tényező miatt az anglikán egyház hagyományos államegyházi szerepét egyre többen és hangsúlyosabban kérdőjelezték meg. Ebben a bizonytalanabbá váló helyzetben fogalmazódtak meg tehát az evolúciós tanok radikálisabb verziói és a tudományos autonómia implicit és explicit követelése.

Az anglikán egyház képviselői így nem pusztán az evolúciós koncepciók egyes elemeit támadták, hanem korábbi tekintélyüket igyekeztek visszaszerezni illetve megvédeni – egy olyan természettudományos gondolkodást próbáltak fenntartani, mely a tudományos kérdéseket vallási keretben konceptualizálja, s amely éppen ezért az egyházi autoritást ezekben a kérdésekben is a tudományos fölé helyezi. Nem pusztán akadémikus vita volt mindez, hiszen a tudományos tekintély egyúttal intézményi – egyetemi és tudományos társaságokban betöltött – pozíciókkal, vagyis formális és informális befolyással ugyancsak együtt járt. Arról sem feledkezhetünk meg, hogy a szűk tudományos

szférán immár messzebbre mutató problémaköréről beszélünk: e vitákra mind nagyobb figyelem irányult, mind szélesebb közönség követte a friss elméletek újabb és újabb populáris megfogalmazásait valamint az azokhoz kapcsolódó vitákat. Így tehát távolról sem túlzás, ha a vita legfontosabb tétjeként a szélesebb társadalmi presztízs, tekintély és hatalom megőrzését nevezzük meg.

Mindez talán érthetőbbé teszi, hogy noha a tudománytörténeti emlékezetben harccá nemesedő küzdelem tömegeket érintő konfliktusokat valójában nem generált, mégis miért élesedett ki a 19. század második felében ténylegesen az ekkor már bő fél évszázados múltra visszatekintő evolúciós elméletek körüli vita.

Herbert Spencer és a társadalmi evolúció

A jelen tanulmány szempontjából Spencer életművének legrelevánsabb sajátossága az a kettősség, hogy egyszerre viseli magán a modern, autonóm tudományos gondolkodás jellegzetességeit, és az egyre idejétmúltabb, univerzalizisztikus igényű, deduktív, spekulatív, karosszék-tudósi megközelítés bizonyos elemeit.

Részletes bemutatás helyett itt az életműnek csupán néhány releváns aspektusát emelem ki.⁹ Viszonylag hosszú élete során Spencer meglehetősen nagy terjedelemben, számos vastkos kötetben és hosszabb-rövidebb esszéiben vetette papírra elképzelését. Az először 1857-ben megfogalmazott koncepció (Spencer 1881[1857]) kevésbé változott az évtizedek során. Mint ismert, korának fontos közéleti kérdéseiben, amilyen például a kötelező oktatás vagy a szegénység kezelésének ügye volt, sorra határozott és következetes – későbbi terminológiával „szociáldarwinista” – álláspontot fejtett ki. Az aktualitások vonatkozásában megfogalmazott nézetei szervesen illeszkedtek tudományos koncepciójának keretébe, melyet monumentális főművében bontott ki. A *Szintetikus filozófia* címmel, eredetileg 1862 és 1892 között tíz kötetben kiadott¹⁰ grandiózus evolúciós elmélet a világmindenség keletkezésétől kiindul-

---

9 Másutt (Pál 1997, 1999) bővebben foglalkoztam Spencer munkásságával.

10 E hatalmas munka hamarosan teljes egészében elérhető lesz online is: <http://praxeology.net/HS-SP.htm>

va az emberi társadalmak, a természet változásai, a psziché és az etika vonatkozásában taglalta az evolúció folyamatának kérdéseit. Univerzalisztikus igényű teóriája voltaképpen ugyanazt a – homogén állapottól a heterogenitásig vezető – folyamatot mutatta be az egyes vizsgált területeken. Mivel (e tekintetben redukcionista) megközelítésében úgy vélte, mindezekben a területeken azonos természettörvények fejtik ki hatásukat, a párhuzamosságoknak egyfajta kauzális magyarázatát is felmutatta. A végső okokként megnevezett törvények fizikaiak – a homogén állapot instabilitása, a hatás sokszorozódása –, így újszerű (evolúciós) elmélete a korábbi (fizikai redukcionista) világszemlélet maradványait tükrözi. S bár gondolatainak kifejtése során végig hangsúlyozza, hogy induktív alapon építkezik, rengeteg példája valójában nem több a deduktív módon felvázolt modell színes, ám mégiscsak egyszerű illusztrációjánál. A spenceri evolúciós koncepció maga ugyancsak kevésbé radikális, legalábbis Darwinéhoz képest: Spencer megmarad a népszerű lamarckiánus megközelítésnél, amely végső soron egy unilineáris, teleologikus haladáselmélethez vezet (Pál 2012).

Ám legalább egy – igen fontos – elem mégis a születőben lévő új tudományosmennyhez kapcsolja elméleti építkezését: az úgynevezett „végső okok” és a vallási kérdések viszonyának világos megfogalmazása, vagyis a kettő egyértelmű elválasztása, ami nem más, mint a tudományos gondolkodás autonómiája melletti kiállítás. Spencer úgy véli, a tudomány képes egyértelmű, bizonyítható magyarázatokat adni a világmindenség összes jelenségére a feltárt természettörvények segítségével: okok láncolatán át egészen az úgynevezett „ősköd” homogén állapotáig vissza tud jutni tisztán tudományos okfejtéssel. E homogén anyag, amelyből a korabeli tudomány szerint a világegyetem keletkezett, az egyéb homogén állapotokhoz – például a korai, „horda” jellegű társadalmi egységekhez – hasonlóan instabil, vagyis alkotóelemei előbb-utóbb kombinálódni kezdenek, újraalakulnak, az evolúció törvényszerűségének megfelelően pedig egyre komplexebb formákat hoznak létre. Spencer szerint mindazok a jelenségek, amelyek az ősköd átalakulását követik, tökéletesen megmagyarázhatók tudományos eszközökkel: a tudományos kérdések tehát voltaképpen kiválóan megválaszolhatók a vallási tanítások segítségével, sőt – és ebben szintén határozott álláspontot foglalt el – csakis

így válaszolhatók meg. Ám arra a kérdésre, hogy maga az ősköd – vagyis az anyag és az erő – miként keletkezett, a tudomány nem tud válaszolni: innentől a vallás illetékes. Tudomány és vallás terebélyes tehát Spencer szerint szigorúan el kell választani egymástól, ami azonos irányba mutat a tudományos mező körüli határok meghúzására irányuló egyéb törekvésekkel: amiként az elméleti problémákat, úgy az azokat megválaszolni hivatott intézményeket és pozíciókat is külön kell választani. E határmeghúzás közvetlen implikációjaként kétségesé válik, hogy az egyház és annak képviselői hivatottak volnának a tudomány kérdéseiben ítélni, s ennek megfelelően a tudományos társaságok, egyetemek működésére gyakorolt befolyásuk is elfogadhatatlannak minősül. A tudományos autonómia eszméje ez, mely a 19. század második felében mind nagyobb körben vált elfogadottá, s amelyhez lassacskán a gyakorlat is igazodni kezdett, nem utolsósorban éppen Spencernek és klubtársainak köszönhetően.

Spencer szerepe a tudomány modernizálásában

Miként értékelhetjük tehát Spencer közreműködését ebben a fontos tudománytörténeti fejezetben? Mennyiben járult hozzá a viktoriánus tudomány küzdelmeinek sikerre viteléhez? Láttuk, hogy egyfelől egy régi vágású, amatőr karosszék-tudóssal állunk szemben, aki számos elemében kissé avított, grandiózus, univerzális igényű, deduktív, végső soron a fizikai világszemlélethez visszanyúló modellt épített. Ám másrészről vitán felül áll az is, hogy maximálisan elköteleződött a tudományos mező autonómiája mellett, s ennek az eszménynek intézményi és tartalmi megvalósulásához egyaránt hozzájárult.

A modern tudományos intézmények autonómiája iránti elköteleződése különösen tiszteletre méltó annak fényében, hogy ő maga soha semmilyen tagsággal nem bírt (eltekintve persze az X Klubtól), egyetemhez és tudományos társasághoz nem kötődött, egész életében – tanítást is ideértve – intézményeken kívüli, afféle laikus tudósként tevékenykedett. Úgy vélem, Spencer nem ismerte fel teljes egészében a tudományos intézmények modernizálásának jelentőségét; életpályája világos tanúbizonysága abbéli meggyőződésének, hogy a tudomány

voltaképpen egy széknél, íróasztalnál, tollnál és papírnál nem igényel többet. A szociológia máig fontos klasszikusának tekinti, holott e tudományág nagy szervezőivel ellentétben, mint amilyen Albion Small vagy Émile Durkheim volt, Spencer semmiféle erőfeszítést nem tett annak érdekében, hogy az új, diszciplinárisan fokozatosan elkülönülő tudományterületek mellett a szociológia (vagy más terület) intézményi hátterét megteremtse. Ugyancsak régebbi szemléletet tükröző tudományelméleti felfogása sem tette ezt szükségessé, mely szerint a tudományterületek mindegyikén felhalmozott tudás voltaképpen egyetlen nagy, integrált tudományban, a filozófiában oldódik fel.

Mindezek ellenére Spencer nagyban hozzájárult a modern tudományos intézmények kialakulásához és működésük autonómiájának kivívásához. Rendkívüli népszerűségnek örvendett: több könyve is felkerült a brit és amerikai bestsellerlistákra, és a művelt olvasóközönség jelentős része az ő írásaiból tájékozódott az új tanok felől. Márpedig a 19. század második felében a tudományos viták többé nem néhány maroknyi tudós elefántcsonttornyában zajlottak, hanem a nagyközönség előtt¹¹. Így a tudomány hasznosságáról, a tudományfinanszírozási kérdésekről, a tudomány társadalmi tekintélyéről és függetlenségéről folytatott viták sikeres megvívásához népszerűsége nagyban hozzájárult. S persze azt se feledjük, hogy oszlopos tagként ő is lelkesen részt vett az X Klub ülésein, ahol ugyan informális keretek között, ám nagyon is hathatósan egyeztettek azokat a stratégiákat, melyek révén befolyásolták a hivatalos intézmények működését. Bár nem volt ez utóbbiak tagja, Spencer mégis bele tudott szólni az ügyeikbe.

Spencer tehát sok tekintetben tipikus figurája annak az átmeneti közegnek, amelyben alkotott: egyfelől régi fajta amatőr szobatudós, másfelől pedig az új tudományos koncepciók és a vallási dogmáktól független tudományos elméletalkotás egyik leginkább elkötelezett híve és legsikeresebb terjesztője volt. Egy konfliktusokkal teli, átmeneti korszak ellentmondásos figurája.

---

¹¹ Ehhez lásd Lightman 2007.

Hivatkozott irodalom

- Babbage, Ch. (1830): *Reflections on the Decline of Science in England and on Some of Its Causes*. London: B. Fellowes.
- Barton, R. (1990): 'An Influential Set of Chaps': The X-Club and Royal Society Politics. *The British Journal for the History of Science*, 23, 53-81.
- Barton, R. (1998): 'Huxley, Lubbock, and Half a Dozen Others': Professionals and Gentlemen in the Formation of the X-Club, 1851-1864. *Isis*, 89, 410-444.
- Boas Hall, M. (1984): The Royal Society in Thomas Henry Huxley's Time. *Notes and Records of the Royal Society of London*, 38, 153-158.
- Bord, J. (2009): *Science and Whig Manners. Science and Political Style in Britain, c. 1790-1850*. Basingstoke and New York: Palgrave Macmillan.
- Bowler, P. S. (2007): *Monkey Trials and Gorilla Sermons. Evolution and Christianity from Darwin to Intelligent Design*. Cambridge (Mass.), London: Harvard University Press.
- Census (1854): *Census of Great Britain, 1851. Religious Worship in England and Wales*. (made by Horace Mann). London: Routledge.
- Darwin, Ch. (2000 [1859]): *A fajok eredete*. Budapest: Typotex.
- Gieryn, Th. (1983): Boundary Work and the Demarcation of Science from Non-Science: Strains and Interests in Professional Ideologies of Scientists. *American Sociological Review*, 48, 781-95.
- Jensen, V. (1970): The X-Club: Fraternity of Victorian Scientists. *The British Journal for the History of Science*, 5, 63-72.
- Larsen, T. (2006): *Crisis of Doubt. Honest Faith in Nineteenth-Century England*. Oxford: Oxford University Press.
- Larsen, T. (2011): *A People of One Book. The Bible and the Victorians*. Oxford: Oxford University Press.
- Lightman, B. (2007): *Victorian Popularizers of Science. Designing Nature for New Audiences*. Chicago and London: The University of Chicago Press.

- MacLeod, R. M. (1970): The X-Club: A Social Network of Science in Late Victorian England. *Notes and Records of the Royal Society of London*, 24, 305-322.
- MacLeod, R. – Moseley R. (1980): The 'Naturals' and Victorian Cambridge: Reflections on the Anatomy of an Elite, 1850-1914. *Oxford Review of Education*, 6, 177-195.
- Morrell, J. – A. Thackray (1981): *Gentlemen of Science. Early Years of the British Association for the Advancement of Science*. Oxford: Clarendon Press.
- Moessner, L. (2009): The influence of the Royal Society on 17th-century scientific writing. *ICAME Journal* (33): 65–87.
- Pál E. (1997): Herbert Spencer és a társadalomtudományi evolúcionizmus. *Szociológiai Szemle* 7(1): 143-163.
- Pál E. (1999): Herbert Spencer. In Felkai G. (szerk.): *A szociológia kialakulása*. Budapest: Új Mandátum.
- Pál E. (2009): Vallás, reform és tudomány. Az amerikai szociológia kezdetei. *Szociológiai Szemle* 19(3): 3–25.
- Pál E. (2011): Tudomány a viktoriánus Angliában. *Szociológiai Szemle* 21(1): 107–125.
- Pál E. (2012): Fejlődéelmélet és evolúcionizmus. *Replika* 78(1): 145–152.
- Pál E. (2014): Science and Society. Scientific Societies in Victorian England. *Hungarian Review of Sociology* 24(4): 85–110.
- Pál E. (2015): *A viktoriánus Anglia. Tudomány és társadalom*. Budapest: Eötvös Kiadó.
- Spencer, H. (1881[1857]): *Progress: Its Law and Cause, With Other Disquisitions*. New York: J. Fitzgerald.
- Spencer, H. (1904): *An Autobiography*. I-II. London: Williams and Norgate.
- Turner, F. M. (1978): The Victorian Conflict between Science and Religion: A Professional Dimension. *Isis*, 69, 356-376.
- Wolffe, J. (1994): *God and Greater Britain. Religion and National Life in Britain and Ireland 1843-1945*. London and New York: Routledge.

Pongrácz Alex¹

AZ EGYÉN AZ ÁLLAM ELLEN (?) AKTUÁLISAK-E SPENCER NÉZETEI A 21. SZÁZADBAN?

„Elég az hozzá, hogy közeledik az idő, amikor a politika mást jelent majd.” (Friedrich Nietzsche)²

„Állam, nemzetköziség, egyén és köz viszonya, tulajdon, szabadság: e kérdések ma minden egyéb érdeklődést leszorító erővel követelik tőlünk a feleletet.” (Nagy Dénes)³

Az emberi gondolkodás történetének képzeletbeli panoptikumában számos-számtalan bölcselő figurája található meg; közöttük olyanok is, akiknek a megítélése a legnagyobb jóindulattal is Janus-arcúnak, kétesnek mondható. Nem számít ez alól kivételnek a kétszáz esztendővel ezelőtt, 1820. április 27-én az Egyesült Királyság-béli Derby-ben született filozófus, Herbert Spencer sem. Spencer változékony megítélésének bizonyítékaként most mindössze két, egymással gyökeresen szemben álló véleményt említünk. A mérleg egyik serpenyőjébe Pikler Gyula álláspontja helyezhető el, aki szerint „e nagy és nemes bölcselő igen nagy befolyást gyakorol korunk gondolkodására, és befolyása még

---

1 Adjunktus, Nemzeti Közszolgálati Egyetem Államtudományi és Nemzetközi Tanulmányok Kar, Kormányzástani és Közpolitikai Tanszék

2 Nietzsche, Friedrich (1887): *A hatalom akarása. Minden érték átértékelésének kísérlete*. Ford.: Romhányi Török Gábor. Cartaphilus Kiadó, Budapest, 2002, 403. o.

3 Nagy Dénes: Bevezetés. In Spencer, Herbert: *A katonai és iparos társadalmak szociológiája*. Ford.: Nagy Dénes. Új Magyarország Részvénytársaság, Budapest, 1919, 3. o.

növekvőben van”, s feltétlenül igaz rá Goethe ama megállapítása, hogy „Hatással van Önre is, habár sohasem olvasta”.⁴ E hízelgő vélemény ellentételezéseként a másik serpenyőbe Horváth Barna kissé pikírt meglátása kerül: ti. Spencer „Jogelméleti dilettantizmusának rovására kell írni, hogy nem tudott előrehatolni olyan jelentőségű tanításig, amely igazán mély hatást gyakorol. Bármily sikere is volt könyveinek, etikai és jogelméleti tanítása epizód maradt.”⁵ E sorok írója szerint az igazság – ha nem is odaát –, de legalábbis valahol félúton helyezkedik el; s miközben vállaltan kritika tárgyává teszi Spencer korunkra ugyancsak megfakult „radikális liberális”⁶ nézeteit, a gondolkodó erényeit sem kívánja elhallgatni. Spencer államelméleti és politikai gazdaságtani nézeteinek ismertetését követően elemezni kívánjuk az egyén, a társadalom, valamint az állam relációinak 21. században várható változásait is, nem kerülve meg azt a kérdést sem, hogy üzenhet-e még egyáltalán valamit Spencer „elszabadult világunk”⁷ számára?

1. Gazdasági pacifizmus versus katonai szellem, avagy a katonai és az ipari társadalmak szociológiája

Az államelmélet fejlődéstörténetének nagyobb csomópontjait szemlélve talán minden különösebb nehézség nélkül megállapítható, hogy az egyes szerzők között nagyfokú konszenzus mutatkozik abban a tekintetben, miszerint az állam léte – közvetlen vagy közvetett módon – összefüggésbe hozható az erőszak tényével. Trockij sommás meglátása szerint

---

4 Pikler Gyula: *Az állam ellen. Első közlemény.* In *Budapesti Szemle*, 45. kötet, 109. sz. (1886), 43. o.

5 Horváth Barna (1943): *Angol jogelmélet.* Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest, 2001, 351. o.

6 Spencert egyik korai fordítója, Nagy Dénes aposztrofálta a „radikális liberális” irányzatának képviselőjeként. Amint azt a későbbiekben látni fogjuk, Nagy „nem lőtt mellé” nagyon eme értékítélet papírra vetésekor. Lásd Nagy: *i. m.*, 4. o.

7 Utalás a napi politika boszorkánykonyháján tett látogatásai miatt nemkülönben Janus-arcúnak vélt brit szociológus, Anthony Giddens munkájára. Bővebben lásd Giddens, Anthony: *Elszabadult világ. Hogyan alakítja át életünket a globalizáció?* Ford.: Gárdos János. Napvilág Kiadó, Budapest, 2005. o.

„minden állam erőszakon alapul”, s Oliver Wendell Holmes blikkfangos észrevétele sem kevesebbet állít, mint hogy minden állam léteért – valamilyen szinten – a polgárok vérével kellett fizetni.⁸ S bár a háború az „erőszak kaszárnyákba zárását”⁹ követően sem iktatódott ki az államok közötti „vitarendezés” módozatai közül – e ponton említjük Schmitt ismert aforizmáját, miszerint „a »háború« ünnepélyes »kiközösítése« sem szünteti meg a barát/ellenség-megkülönböztetést”¹⁰ –, a „gazdasági pacifizmus” égisze alatt a gazdasági liberalizmus egyes képviselői teljes offenzívát indítottak a szerintük avított katonai szellemmel szemben. Ők már nem csupán azt posztulálták, hogy a lövedékek helyét ismételten a diplomáciai jegyzékeknek kell(ene) átvenniük az államok egymás közötti relációjában, de a militarizmus mellett általában véve a katonákkal szemben is komoly kritikát fejtettek ki. Példaképük talán az állandó hadsereg létjogosultságával szemben aggályokat kifejtő Elbridge Gerry lehetett volna, aki 1784-ben elhangzott nyilatkozatában annak a meggyőződésének adott hangot, miszerint „békeidőben az állandó hadseregek összeegyeztetetlenek a köztársasági kormányok elveivel, veszélyeztetik egy szabad nép szabadságjogait, és általában a zsarnokság létrehozására szolgáló romboló gépezetekké alakítják őket”.¹¹

E véleményben foglaltakhoz kísértetiesen konvergált Spencer meggyőződése is; nem véletlen, hogy a gazdasági vagy „üzleti szellemű” pacifizmus kútforrásai között a protestáns etika puritán változatával

---

8 Trocki szavait idézi: Weber, Max: *A racionális állam s a modern politikai pártok és parlamentek. (Államszociológia)*. In Weber, Max: *Állam. Politika. Tudomány*. Ford.: Józsa Péter. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1970, 380-381. o. Holmes verdiktjét idézi: Falk, Richard A.: *Lam, Morality, and War in the Contemporary World*. Published for the Center of International Studies. Frederick A. Praeger, Publisher, New York – London, 1963, 126. o.

9 Ennek folyamatára nézve lásd Elias, Norbert (1939): *A civilizáció folyamata. Szociogenetikus és pszichogenetikus vizsgálódások*. Ford.: Berényi Gábor. Gondolat Kiadó, Budapest, 1987.

10 Schmitt, Carl (1932): *A politikai fogalma*. In Schmitt, Carl: *A politikai fogalma. Válogatott politika- és államelméleti tanulmányok*. Ford.: Cs. Kiss Lajos. Osiris Kiadó – Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest, 2002, 34-35. o.

11 Idézi Huntington, Samuel P. (1957): *A Katona és az Állam*. Ford.: Félix Pál. Zrínyi Kiadó – Atlanti Kutató és Kiadó, Budapest, 1994, 141. o.

összefüggő vallási moralizmus mellett a klasszikus gazdasági liberalizmust és az utilitarizmust, valamint a szociáldarwinizmust is megtalálhatjuk¹² – márpedig az utóbbi három felfogás/irányzat kisebb vagy nagyobb mértékben Spencer gondolkodására is rányomta a bélyegét.

Spencer a társadalmi fejlődés cezúráját a harcos (militarista), illetőleg az ipari-gazdasági (pacifista) típusú társadalmak között húzta meg. A katonai társadalom specifikumai közé tartozik, hogy a polgárok elvesztik egyéniségüket, a „tömeg” részévé degradálódnak, cselekvéseiket pedig korlátok közé szorítják, a „katonai típus kifejlődése” tehát „a polgár alárendelését éri el”. Az emberek nem rendelkezhetnek szabadon a saját életvitelük és magáncéljaik felett, hiszen a fegyverviselési képességük fennállása alatt folyamatos rendelkezésre állási kötelezettségük tételeződik a társadalommal szemben. E szervezeti formában a liberálisok által központi jelentőségűnek tartott tulajdonhoz való jog is csorbát szenved: „a magántulajdont képező tárgyak csupán tűrés alapján vannak a polgár birtokában”, mi több, a katonai társadalomban az egyén maga is az állam tulajdonát képezi. A locke-i jogosultságtriász egyike sem érvényesülhet tehát egy ilyen társadalmi formában: az egyén életét, szabadságát és javait egyaránt az állam birtokolja.¹³ E típus kényszerű velejárója a kiterjedt szabályozó tevékenység, azaz a központosítás, a centralizáció is – Spencer szerint „az állandó háborúskodás a despotizmus kialakulásának kedvez”.¹⁴ Henry Sumner Maine tipizálására emlékeztetve¹⁵ Spencer megemlíti, hogy erre a társadalmi formára a „státus”,

---

12 Durant, Will: *A gondolat hősei*. Ford.: Benedek Marcell. Harmadik kiadás. Dante Kiadás, Budapest, 1931, 333-334. o.

13 Spencer: *i. m.* (1919), 47. o.

14 Spencer: *i. m.* (1919), 13-14. o.

15 *Az ősi jogról* szóló munkájában Maine amellelt érvelt, hogy a társadalmak fejlődésre képesek, a „haladó társadalmak mozgása” pedig a „státustól a szerződés [kontraktus] felé tartó mozgás volt”. „Elindulva, mintegy a történelem egyik határától, a társadalom olyan állapotából, amelyben a személyek minden kapcsolata a családi viszonylatokban összegeződött, láthatólag szakadatlanul a társadalmi rend olyan szakasza felé haladtunk, amelyben mindezek a kapcsolatok az egyének szabad megegyezésével keletkeznek.” Maine, Henry Sumner (1861): *Az ősi jog összefüggése a társadalom korai történetével és kapcsolata a modern eszmékkel*. Ford.: Sárkány Mihály. Gondolat, Budapest, 1988, 126-127. o.

az „egyének helyzetének rendi meghatározottsága” jellemző, „melynek tagjai egymással szemben fokozatos alárendeltségi viszonyban állnak. A despotától kezdve le a rabszolgáig mindenki ura az alatta levőknek és szolgálja a fölötte állóknak.”¹⁶ Amellett, hogy a felfelé ívelő társadalmi mobilitás lehetősége az alacsonyabb rendűek számára teljességgel kizárt,¹⁷ a háborúban szervezkedő „katonai főnök” végül „polgári főnökké” avanzsál, és a „katonai kormányforma” keretei között igyekszik a szabályozó politikát, valamint az alárendeltség elvét a társadalom teljes szövedékére kiterjeszteni. Szabályozó tevékenysége a tiltó és előíró karakterjegyeket egyaránt magán viseli: „úgy pozitíve, mint negatíve szabályozó. Nem csupán korlátoz, hanem bizonyos cselekvésekre rákényszerít.” A Spencer által szolgáltatott leírás valóban drámai – mondhatni, hatásvadász –; a teljes uniformizáltság világában ugyanis kényszerrel kötelezik munkára az egyént, és a felügyelet már-már foucault-i magaslatokat öltve „mindenre kiterjed”, a szabad mozgás és helyváltoztatás joga nem érvényesül, a rabszolgát és a jobbágyokat röghöz kötik, de még az urak is csak engedéllyel távozhatnak a helységeikből. A központi közigazgatás az onnipotencia biztosítása érdekében az egyesüléshez való jogot is teljességgel keretek közé szorítja, és hatósági úton részletesen szabályozza. A kereskedelmi célokra, vallási felfogások terjesztésére és filantróp célok elérésére alakult egyesülések a „katonai típusban” a fehér holló előfordulásához hasonlatosak – panasolja Spencer. S egy gazdasági liberális szemszögéből mi más lehetne e társadalom legnagyobb bűne, mint a gazdaságba való beavatkozás és az autarkia intézményesítése? Spencer a katonai típus jellemzésének lezárásaként jelzi, hogy „a militarizmus és a vámvédelem között kézzelfogható összefüggés áll fenn”.¹⁸

---

16 Spencer: *i. m.* (1919), 14. o.

17 „... minden kísérlet, hogy valaki alacsonyabb rendből magasabbra lépjen át, ellenállásra talál. (...) A rabszolga-osztályok és kézműves-osztályok emberei nem csupán társadalmi rangban követik egymást, hanem az utódok az elődök sajátos foglalkozását is öröklik. Ez a tény (...) a merev katonai rend megteremtésére, »regimentálásra« való törekvés eredménye.” Spencer: *i. m.* (1919), 16-17. o.

18 Spencer: *i. m.* (1919), 15., 17-20. o.

A fejlődés kereke azonban lassan, de biztosan az „iparos társadalom”, a maine-i elmélet szerinti „kontraktus” világa felé mozdul el, amelyet gazdasági szempontból a liberális állam egyik – ha nem a legnagyobb – kritikusa szerint az jellemez, hogy „a szociális és gazdasági erők szabad játékában a szerződés- és gazdasági szabadság uralkodik, ami által biztosítottnak tűnik a legmagasabb mértékű gazdasági prosperitás, mivel a szabad gazdaság és szabad piac automatikus mechanizmusai gazdasági törvényekhez igazodva (...) önmagukat kormányozzák és szabályozzák”.¹⁹ De adjuk vissza a szót Spencernek! Az ipari társadalomban a társadalom reprodukciója a tagok „önfenntartása és szaporodása” révén valósul meg, a testületi – értsd: kormányzati – tevékenység feltűnő mértékben csökken, minden ember képes magát a munka révén eltartani, virágzik a cserekereskedelem, az egyesüléshez és a vállalkozáshoz való jog pedig igazán szárba szökken. A közhatalomra immáron egyetlen kötelezettség hárul: nevezetesen, hogy „a magántevékenységet kellő korlátok között tartsa”, azaz az emberi természet kriminogén viselkedési hajlamait kezelje – bár ezek a hajlamok Spencer szerint a „tartós békés élet” keretei közepette úgyis csökkenésnek fognak indulni.²⁰ (Zárójelben jegyezzük meg, hogy a bűnözés a liberális-semleges állam keretei közepette sem vált marginális jelenséggé – amint az a magukat népi demokratikusnak maszkírozó „szocialista blokknak” is az egyik jellemzője maradt, megcáfolva azt a „klasszikus” marxista tanítást, amely szerint a bűnözés alapvető okait a kapitalista-tőkés társadalomban kell keresni, így a kizsákmányolás megszűnését követően a bűnözés pusztán az egykori társadalmi rend reziduumaként fog fennmaradni, majd meg is szűnik.²¹) Spencer tézise szerint az ipari társadalom legfőbb feladata

---

19 Schmitt, Carl (1931): Fordulat a totális állam felé. Ford.: Cs. Kiss Lajos. In Schmitt: *i. m.*, 214. o.

20 Spencer: *i. m.* (1919), 53. o.

21 Lenin okfejtése szerint a kommunista társadalomban „a kapitalista rabszolgaságtól, a kapitalista kizsákmányolás megszámlálhatatlan borzalmaitól, brutalitásaitól, esztelenségeitől és aljasságaitól megszabadult emberek fokozatosan *hozzászoknak* majd ahhoz, hogy megtartsák a társadalmi együttélés legelemibb, ősidők óta ismert és évezredek óta minden intelemben ismert szabályait, erőszak nélkül, kényszer nélkül, alárendeltség nélkül, *anélkül a külön*

az egyéniség védelme, s az állam tiszteletben tartja a jogosultságok korábban említett locke-i triászát – az életet, a szabadságot, valamint a tulajdont. Az állam e konstrukcióban egyenesen „szentnek” tartja az egyéni jogokat, következésképpen csak a legszükségesebb esetben avatkozik be a polgárok életébe: ti. azok megvédése, illetve az egymással kollízióba kerülő jogok közötti döntés – azaz az igazságszolgáltatás – eseteiben, s kizárólag negatív szabályoz, azaz arra helyezi a hangsúlyt, hogy a jog szempontjából mi számít tiltott magatartásnak (tipikusan ilyen szabályozást valósít meg a büntetőjog). Egy ilyen formációban szükségtelenné válik a „despotikus” ellenőrző szervek léte, a közigazgatás decentralizálttá válik, és a hatásköri terjedelme drasztikus mértékben le is szűkül. Az ellenőrzést pusztán az „általános akarat megállapítására és végrehajtására szolgáló szervezet” kompetens gyakorolni, erre pedig a képviseleti szerv bizonyul a legalkalmasabbnak.²² (Amint látni fogjuk, a későbbi munkáiban Spencer a képviseleti demokráciával szembeni markáns ellenérzéseit is kifejezésre fogja juttatni.) Végül az „indusztrializmus fejlődésével” nemcsak a „tekintély hatalma és hatásköre” fog csökkenni, de ezzel párhuzamosan a szerződéses viszony is általánossá válik, mígnem „a teljesen kifejlett iparos típusban egészen egyetemessé lesz”. Az egyesüléshez való jog elismerésének köszönhetően megszapordik a magánszervezetek száma és tevékenysége, s a békés nemzetközi viszonyok létrejöttének köszönhetően fokozódó jelentőségre tesznek szert az egyes nemzetek közötti gazdasági és kereskedelmi kapcsolatok. Spencer e ponton nyíltan deklarálja is „a nemzetek közötti korlátok lebontásának” szükségességét, és az univerzális(abb) együttműködés felé való elmozdulás lehetőségét: az ipari típus erősödésével ugyanis együtt jár az a törekvés, hogy valamennyi nemzetet „közös szervezetbe foglalják: ha nem is egy kormány, de a kormányok szövetsége alá”.²³

---

kényszerítő *apparátus nélkül*, amelyet államnak neveznek.” Lenin, Vlagyimir Iljics (1917): Állam és forradalom. A marxizmus tanítása az államról és a proletariátus feladatai a forradalomban. In *V. I. Lenin művei. 25. kötet. 1917 június – szeptember*. Szikra Kiadás, Budapest, 1952, 495-496. o.

22 Spencer: *i. m.* (1919), 54-55., 58-59.

23 Spencer: *i. m.* (1919), 60-62.

A katonai társadalmakhoz képest az ipari társadalmakban bekövetkező változás tehát abban manifesztálódik a leginkább, hogy felhagynak az „egyén van az államért” elvének kifejezésre juttatásával, és helyette azt tűzik a zászlóshajójukra, hogy az „állam van az egyénekért”. Nagy Dénes szavaival élve: a radikális liberálisok mindenkor féltékenyen védik „az egyéniséget az állammal, e mindent elnyeléssel fenyegető szörnyeteggel szemben”.²⁴ Spencer, az eminens liberális pedig világeletemben hű maradt az általa képviselt antietatista állásponhoz: az 1842-ben megjelent *The Propher Sphere of Government* lapjain ugyanolyan vehemenciával támadta az állam kiterjedt szabályozó tevékenységét,²⁵ mint az 1884-ben debütált *The Man versus the State* hasábjain.

2. Az egyén az állam ellen (?)

Spencer az állami hatalommal való örökös hadakozásai során mindig oda konkludált, hogy meg kell akadályozni egy új rabszolgaság (*the coming slavery*) – azaz „a jó és a rossz, a rest és szorgalmas életét [egyaránt] egyenlősíteni igyekvő” kommunizmus²⁶ – kialakulását, ennek pedig az egyetlen zálogja, ha minél több szabadságot biztosítunk az egyén, az individuum számára. Szmodis ugyanakkor teljes joggal jegyzi meg, hogy miközben Spencer az egyéni kezdeményezés szabadságát preferálja és védi az állam intervenciójával szemben, figyelmen kívül hagyja „az alávétettség azon új formáit, amelyeket a gazdasági szféra a gazdasági kényszerek eszközeivel épít ki”.²⁷

Spencer politikai alapelvei tulajdonképpen könnyen összefoglalhatóak: a korlátlan egyéni tulajdonba, a korlátlan szabad versenybe, valamint az „állami be nem avatkozásba” vetett hit jelentik nézetrendszere alappilléreit.²⁸ A Spencer által eszményített társadalom tehát a korlátlan magántulajdonon alapuló verseny nyaklító nélküli érvényesítését tekinti

---

24 Nagy: *i. m.* (1919), 4.

25 Horváth: *i. m.* (2001), 229.

26 Spencer: *i. m.* (1919), 57. o.

27 Szmodis Jenő: Adalékok Herbert Spencer államfelfogásához. In *Jogelméleti Szemle*, 2020/2. szám, 113. o.

28 Pikler: *i. m.* (1886), 43. o.

optimumnak, s összeférhetetlennek tartja, ha az állam a gyengék, a kiszolgáltatottak megsegítésére törekszik az erősekkel szemben. Az államnak mindössze három kötelezettsége adódik polgáraival szemben: (1) a polgárok személyének megóvása, (2) a polgárok tulajdonának bíróság általi megóvása, (3) illetve a szerződések betartatásának kikényszerítése.²⁹ Spencer e meglátásai tökéletesen idomulnak az individualizmus többi szószólójának meglátásaihoz, akik szerint „csak három dolog: béke, enyhe adók és tűrhető igazságszolgáltatás szükséges ahhoz, hogy egy államot a barbárság legmélyebb fokáról a virágzás legmagasabb fokára emeljünk, és hogy minden egyebet a dolgok természetes folyása hoz magával.”³⁰ Véleményem szerint a liberálisok érvelhetnek ugyan akként, hogy az önszabályozó piac hihetetlen anyagi gazdaság létrehozására képes, azonban ez az eszme „jórészt merő utópiának” bizonyult. Polányi figyelmeztetésére, miszerint ilyen piac egy pillanatig sem létezhet a társadalom emberi és természeti szubsztanciájának megsemmisítése nélkül, mert az embert fizikailag teszi tönkre, a környezetét pedig pusztasággá változtatja,³¹ a 21. század klímaválságtól (is) terhes évtizedeiben különös hangsúlyt kell fektetnünk.

Említettük, hogy e spenceri világnézet a szegények megsegítésére és a lakosság jólétét szolgáló szociális reformokra tett bárminemű kísérlet esetén szocializmust kiáltott. A „szociáldarwinista állammodell”³² kifejtése során még a Bibliára sem átalott hivatkozni, jócskán kifacsarva annak mondanivalóját és szellemiségét: „Véleményem szerint a közvélemény és a tudomány által egyaránt elismert mondás: »aki nem dolgozik, az ne is egyék« érvénye vitathatatlan. Ez egyszerűen annak a természeti törvénynek a keresztény megfogalmazása, amelynek köszönhetjük, hogy az élet a jelenlegi szintre emelkedett, ez az a törvény, amelynek értelmében annak a teremtménynek, amelynek nincs elég energiája

---

29 Uo., 44. o.

30 Somló Bódog: *Állami beavatkozás és individualizmus*. Második kiadás. Grill Károly Könyvkiadóvállalata, Budapest, 1907, 180. o.

31 Polányi Károly (1944): *A nagy átalakulás. Korunk gazdasági és politikai gyökerei*. Ford.: Pap Mária. Napvilág Kiadó, Budapest, 2004, 25-26. o.

32 Szmodis: *i. m.*, 116. o.

ahhoz, hogy fenntartsa magát, pusztulnia kell.”³³ E London utcáin kószáló „dologtalanokat” Spencer olyan semmirekellőknek tartotta, akik a „valamire valók rovására élnek”: csavargóknak és iszákosoknak, bűnözőknek, a „nehezen dolgozó szülők terhére eső” ifjaknak, a nejeik munkabérért eltulajdonító férjeknek, az örömlányok nyereségein osztozó legényeknek,³⁴ és így tovább. Spencer teljességgel feleslegesnek titulálta azt, hogy az állam törvények útján szabályozza a munka világát, a lakhatást, az egészségügyet, a higiénéiát, az oktatást, a tudományos kutatást vagy a múzeumok és a könyvtárak fenntartását.³⁵ Hosszasan elemzi, hogy a „tudatlan törvényhozók” (uninstructed legislators) XV. Lajostól kezdve a múltban mekkora tévedéseket és baklövéseket követtek el, amikor az uzsora elleni törvényekkel, az élelmiszerek árának hatósági szabályozásával vagy a munkabérek megállapításával a polgárok szenvedéseit nemhogy nem csökkentették, de éppenséggel még növelték is.³⁶ Spencer az állami törvényhozással szemben arra is hivatkozik, hogy az állam valójában csak formálhatja, alakíthatja azt, ami már a szervezett közhatalom létrejöttét megelőzően is létezett: ti. a primitív, törzsi társadalmakban élő emberek – például a dél-afrikai becsuánok, hottentották, a dél-amerikai araukán indiánok vagy a közép-ázsiai kirgizek – közötti szokások, „hallgatólagos megállapodások” időben jócskán megelőzték a pozitív jogot, és szavatolták az egymás közötti együttműködés paramétereit.³⁷

Egy hamisítatlan liberálistól talán azt várná az ember, hogy teljes meggyőződéssel hitet tesz a parlamentáris demokrácia értékei mellett. Nos, Spencer ebből a szempontból (is) kissé extravagáns álláspontot képviselt: ti. valósággal idegenkedett a képviseleti demokráciától. A spenceri jogpolitika „egyik jellemző vonása, hogy a többségi uralomtól még Millnél is jobban irtózik. (...) Nem egyének, hanem érdekek képviseletére van szükség. A demokratikus népképviseletben való kételkedés tehát Spencernél már nem lappangó, mint Millnél, hanem nyílt tagadásá

---

33 Spencer, Herbert (1884): *The Man versus the State*. Mitchell Kennerley, New York, 1916, 37. o.

34 *Uo.*, 36-37. o.

35 *Uo.*, 23., 217. o.

36 *Uo.*, 249-251. o.

37 *Uo.*, 197-199. o.

fejlődik.”³⁸ Spencer úgy találta, hogy „a múlt nagy politikai babonája a királyok isteni joga volt. A jelené a parlamentek isteni joga.”³⁹ Hobbes és Austin lényegében e jogfolytonosság platformjára helyezkedtek, amikor az isteni jog alapján igyekeztek legitimálni a szuverént. A korlátlan parlamenti szuverenitás felfogásából, valamint az *Act of Parliament*ből fakadóan tulajdonképpen bármi a törvénykezés tárgyává tehető,⁴⁰ azaz a parlamenti szuverenitásból fakadóan „a parlament bármit megtehet, csak nőből nem csinálhat férfit, s férfiból nő”.⁴¹ S a 21. század globális erőterében ugyan tisztában vagyunk azzal, hogy egyetlen parlament hatalma sem lehet omnipotens – még a kétharmados kormánypárti többségből rekrutálódóé sem! –, Spencer szentül meg volt győződve arról, hogy az „igazi liberalizmus” feladatává kell tenni, hogy korlátozza a parlamentek hatalmát.⁴²

Amint láthattuk, Spencer az egyén és az állam „küzdelmében” egyértelműen az egyén mellett teszi le a voksát. Az állami beavatkozás növekedése felfogása szerint csak a szocialista rabszolgaságot intézményesítheti, mellyel szemben minden erővel küzdeni szükséges. Spencer kritikusa, Ritchie ugyanakkor másként vélekedik az ember/egyén és az állam közötti relációról. Szerinte ugyanis „a népszuverenitás egyértelmű elismerése egyben »az Ember« és »az Állam« közötti ellentétet látszik megszüntetni. (...) A nagyobb állami tevékenység iránti igény elsődleges célja, hogy az egyén szélesebb körű lehetőségekkel rendelkezék egészséges kibontakozásának folyamatában. Az állam és az egyén tehát nem egymás ellenpólusai, melyek közül választanunk kell; és lehetségesnek tűnik a demokrácia számára, hogy egy erős és élénk államot hozzon létre, támogatva ezáltal az önzetlen és nem elszigetelt, hanem inkább erős és élénk egyéniségek kifejlődését, amelyek a tényleges jólétet a közösségi jólétben találják meg.”⁴³ Spencer felfogásával szemben az állami beavat-

---

38 Horváth: *i. m.*, 350. o.

39 Spencer: *i. m.* (1916), 181. o.

40 *Uo.*, 182., 183-186. o.

41 Jean Louis de Lolme 1771-ben kelt blikkfangos meglátását idézi: Erdős Csaba: *Parlamenti autonómia*. Gondolat Kiadó, Budapest, 13. o.

42 Spencer: *i. m.* (1916), 218. o.

43 Ritchie, David G.: *The Principles of State Interference*. Swan Sonnenschein & Co.,

kozás mértéke a későbbiekben növekvő tendenciát mutatott: az eredeti liberális jogállam ugyanis az állami szociális gondoskodás kiterjesztése révén fokozatosan szociális jogállammá fejlődött tovább. Ahogy Somló Bódog fogalmazott: „Növekvő állami szabályozás, növekvő politikai szabadsággal karöltve: ez a fejlődés iránya – mindenre kiterjedő állami szabályozás és tökéletes szabadság ennek a szabályozásnak megállapítására vagy megváltoztatására: ez a fejlődés ideálja.”⁴⁴

Úgy véljük, hogy a fentiekben átfogó – bár minden részletre ki nem terjedő – képet kaphattunk Spencer állam- és társadalomfelfogásáról. A továbbiakban arra vállalkozunk, hogy megvizsgáljuk a 21. században érvényesülő folyamatokat, majd levonjuk a következtetést, hogy Spencer nézetei aktuálisnak tekinthetők-e napjainkban.

3. Megtanulunk-e végre embernek lenni?

Az elmúlt évtizedek gazdasági, illetve társadalmi változásait követően a tudományos és a politikai-közéleti diskurzusokban, de a hétköznapi beszédvilágában is fontos problémaként jelent meg a „nemzetállamok szuverenitását aláásó” globalizáció, mint feltartóztathatatlan vagy éppen feltartóztatandó folyamat, melynek elméleti leírásaival mára már könyvtárakat lehetne megtölteni. Hozzá kell tennünk ugyanakkor, hogy a 21. században a globalizáció nem kizárólagos jelleggel érvényesülő, egyeduralmodó folyamat, hanem egy összetett „jelenségcsokor” meghatározó, ám korántsem egyedüli komponense. A globalizáció mellett ugyanis regionalizációs, lokalizációs, sőt egyes térségekben még fragmentációs folyamatok is végbemennek. Ezért számos szerző beszél arról, hogy az integráció és a fragmentáció, valamint a globalizáció és a lokalizáció mozzanataival valójában kiegészítik egymást, nagyjából egyenlő mértékben befolyásolva a globális erőterben bekövetkező változásokat.

A nemzet(állam)i és a regionális szempontok hangsúlyozása mellett tehát egyre többen beszélnek a lokalizáció felértékelődéséről és megerősödéséről. Már a korai ordoliberalisok – például Wilhelm Röpke – is

---

London, 1891, 64. o. Idézi: Nagy Levente: A 19. századi brit liberalizmus morfológiai megközelítése. In *Metszetek*, 2013/2-3. szám, 181. o.

⁴⁴ Somló: *i. m.*, 192.

kifejezésre juttatták, hogy csak az az egyén tekinthető valóságosan is szabadnak, aki egy természet adta családi, vállalkozói vagy helyi közösség tagja; a paternalista állami gyámkodástól és a piac mindenhatóságába vetett dogmától egyaránt elrugaszkodó elgondolás ekként a helyi közösségek önszerveződésének bázisát is jelenti.⁴⁵ A lokalizáció a legegyszerűbb olvasatban azt jelenti, hogy „amennyire csak lehet, a helyi keretek között élünk és termelünk. Magában foglalja lakhelyünk és a helyi közösség ismeretét és megértését, legyen az egy dombfalu Bhutánban vagy London egyik kerülete.” A lokalitás, mint olyan „egy bizonyos területhez kötődő, sajátos környezeti és kulturális jegyeket magán hordozó közösséghez tartozás érzése.”⁴⁶ A helyi keretek között lét pedig implikálja a helyben történő termelés előnyben részesítését, a termelők és a fogyasztók között meglévő térbeli távolság csökkentését, tehát az erőforrások oly módon történő allokálását, hogy a helyi polgárok szükségletei minél rövidebb távolságon belül kielégíthetőek legyenek. „Nem az a kérdés, hogy az angolok vásárolhassanak-e import narancsot és banánt – foglalja össze a lényegét Norberg-Hodges –, hanem az, hogy a búzájuk, tojásuk, tejük és krumplijuk – röviden alapvető élelmiszereik – több ezer kilométert utazzanak-e, mint jelenleg. Ennek ugyanis igen nagyok a környezeti és anyagi költségei, miközben előállításuk egy 180 kilométeres körzeten belül is lehetséges volna.”⁴⁷ A helyi termékek és a rövid ellátási láncok – a lokalizáció égisze alatt, annak elemi voltát felismerve – fokozódó jelentőségre tehetnek szert a jövőben – a fogyasztók, a helyi szerveződések és a központi döntéshozók szintjén egyaránt. Az ellátási láncok újjászervezése égetően fontos feladattá vált annak érdekében, hogy a helyi termékek jobban be tudjanak kapcsolódni a lokális fogyasztásba.

Meglátásom szerint a koronavírus-járvány a számtalan negatív hozadéka mellett némi pozitívummal is kecsegtet. Átgondolhatjuk ugyanis a

---

45 Bővebben lásd Röpke, Wilhelm: *Civitas Humana. A Humane Order of Society*. William Hodge, London, 1948.

46 Norberg-Hodges, Helena (1999): Hozzuk a gazdaságot haza! Egy helyhez kötődő kultúra felé. In Lányi András (szerk.): *Természet és szabadság. Humánökológiai olvasókönyv*. ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet Humánökológiai Szakirány – Osiris Kiadó, Budapest, 2000, 258. o.

47 *Uo.*, 259.

pazarló fogyasztói társadalom paramétereire felépített életvitelünket, hiszen *nem folytathatjuk ott, ahol a járvány kitörését megelőzően*, a „történelem vége” (Fukuyama) és az „örök vasárnap” (Kojéve) mantrái előtt hódolva *abbahagytuk*. A gazdasági növekedés állandó hajszolása, illetve minden természeti és emberi érték fölé való helyezése, a progresszió egyedül üdvözítő mivoltába vetett fanatikus hit tűzzel-vassal való terjesztése, a korlátlan habzsolás és természetkárosítás nem lehet többé perspektíva, mert – ahogy a sokak által tisztelt és követett Ferenc pápa fogalmaz⁴⁸ – „ez a gazdaság öl”: képletesen, és immáron tényszerűen is az áldozatait szedi. A válsággócok hátterében pedig az a hosszú, ám annál tudatosabb folyamat áll, amelynek során az emberiség az erkölcs helyére az egyetemes fejlődés Spencer által is helyeselt eszméjét helyezte. Ennek köszönhetően „a boldogságot a beteljesülés gondolata szorította ki az emberek fejéből”, és egyre hihetőbbnek tűnt egy olyan – egyébként Francis Bacon tevékenysége óta íródó – forgatókönyv, amelyben a természetet végleg az uralma alá hajtja az ember, a szabadpiac és a politikai liberalizmus döntő diadalával pedig egy teljes mértékben homogenizált és uniformizált végső állam stádiumához érhetünk el. A végső állam eszméje azonban „tarthatatlan progresszivitás-felfogáson nyugszik, ezért nem a végső beteljesülés, hanem az elállatiasodás felé mutat. A mindent megkapni akaró ember végül önmagát veszti el, állama pedig zsarnokság lesz. A modernség válsága a korlátlan fejlődés eszméjébe vetett hit válsága.”⁴⁹

A koronavírus elleni küzdelemnek a rendkívüli jogrend kényszerűen egyre drasztikusabbá vált (váló?) intézkedéseivel való kezelése pusztán felületi megoldásnak számít; az aktuális csatát megnyerhetjük ugyan, de a háborút csak akkor nem veszítjük el, ha a járvány felett aratott győzelmet követően a fogyasztói társadalom eszement logikáját is detronizáljuk. Ezt követően a bolygónk, a biodiverzitás, mi több, a szabadságunk megőrzése érdekében át kell térnünk egy valóban fenn tarthatóbb, a helyi kis- és középvállalkozások, valamint a „háztartási gazdálkodás” paramétereire kidolgozott szemléletmódra.

---

48 Galeazzi, Giacomo – Tornielli, Andrea: *Ferenc pápa: Ez a gazdaság öl*. Ford.: Török Csaba. Jezsuita Kiadó, Budapest, 2015.

49 Láncki András: *Modernség és válság. Leo Strauss politikai filozófiája*. Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest, 1999, 4. o.

Az egész glóbuszra kiterjedő koronavírus-járvány egy pozitív forgatókönyv megvalósulása esetén akár azt is eredményezheti, hogy a „gondolkodj globálisan, cselekedj lokálisan” maxima első fordulata valószínűleg huzamosabb időre meghaladottá válhat, és a „re-regionalizáció” eredményeként az ellátási láncok jóval rövidebbé válhatnak, így elindulhat a gondolkodás arról, hogy valóban jó ötlet-e a kínai beszállítóktól való szinte totális függés. A frankfurti Zukunftsinstitut „koronaváság” alatt publikált elemzése a „posztkoronális” világ lehetséges jövőscenárióit vette górcső alá. Az általuk azonosított negyedik lehetséges koreográfia értelmében a „koronaváságból” való sikeres kievickélést követően végleg lebontásra kerülhet a „globális just-in-time produkció, ágas-bogas értékkeremtő láncjaival, amelyeknél alkatrészek millióit hurcolták körbe a bolygón”. Az optimista jövőkép szerint a termelésben és a szolgáltatásban egyaránt elszaporodhatnak a közbenső tárolók, raktárak és tartalékhalmozatok. Helyi termelések indulhatnak virágzásnak, hálózatok lokalizálódhatnak, a kézművesség pedig ebben a már-már árkádiai nyugalmat árasztó világban a reneszánszát éli. A globális rendszer eszerint a globalizáció felé halad: a „globális lokalizációja” irányába. „Csodálkozunk, hogy a vagyoneszteségek, a tőzsdei fekete napok ellenére nem fájnak annyira, mint kezdetben hittük. A korona utáni időben a vagyon egyszerre nem játszik döntő szerepet. Fontosabbak a jó szomszédok és egy virágzó zöldségeskert. Lehetséges, hogy életünket a vírus abba az irányba terelte, amely felé amúgy is változni akart?” – tesz fel a kérdést a Jövőintézet kutatói.⁵⁰ Nos, talán már vannak arra utaló jelek, hogy nem „pusztába kiáltott szónak” kell tekintenünk egy ilyen forgatókönyv hosszabb távon történő kibontakozását. Larry Fink, a BlackRock vagyongazdálkodó vezetője szerint a cégeknél „az ellátási láncok működésének világszintű átgondolása” következhet be.⁵¹ Japán 2020 áprilisában jelentette be, hogy több mint kétmillió dollár értékben telepítenek vissza gyártókapacitást Kínából.⁵²

---

50 Horx, Matthias: *Die Welt nach Corona*. <http://sonnenseite.com/de/zukunft/die-welt-nach-corona.html> (2020. június 24.)

51 Elpártolhatnak Kínától a világ ellátási láncai a koronavírus miatt. <https://www.portfolio.hu/gazdasag/20200303/elpartolhatnak-kinatol-a-vilag-ellatasi-lancai-a-koronavirus-miatt-417845> (2020. június 24.)

52 Japan to pay firms to leave China, relocate production elsewhere as part of

A korábban leginkább neoliberális gazdaságpolitikai nézeteiről ismert francia elnök, Emmanuel Macron 2020 júniusában már arról beszélt: intézkedni szükséges annak érdekében, hogy „az egészségügyi ágazatban és a gyógyszergyártásban egyes termékek előállítását hazatelepítsék a vállalatok”, hiszen a pandémia rávilágított arra, hogy Franciaországnak „technológiai, ipari és egészségügyi függetlenségre” van szüksége.⁵³

A gazdasági liberalizmus kudarcát követően, a posztliberális korszakban újra felértékelődhet a háztartási gazdálkodás presztízse (ez Patrick J. Deneen bestseller-szagú könyvének⁵⁴ fő konklúziója), és a hazai előállítású termékek iránti kereslet megnövekedése sokak által gúnyolt hazafias szólamokból és rigmusokból végre realitássá válhat. A globális kapitalizmus Moloch-szerű szörnyének remélt álomra szenderülését követően mozgásba lendülhet a lokalizáció dinamikája: amennyire csak lehet, megtanulhatunk majd helyi keretek között élni és termelni; egyben pedig megismerhetjük és megszerethetjük azt a helyi közösséget, amelynek mi is részei, alkotóelemei vagyunk. A lokalizáció ugyanis – szemben a globalizmus eredendően kozmopolita attitűdjével – kötődést jelent egy adott helyhez, „és ez az, ami a legtöbb emberben felébreszti azt az érzést, hogy tartozik valahová”.⁵⁵ A 21. század új alapállását a „radikális otthoneremtők” gyakorlata határozhatja meg, akik „a háztartások, a lokális közösségek és a piacok keretein belül igyekeznek újra felfedezni a hajdani szokásokat, illetve maguk is újakat próbálnak teremteni”, ezzel is erősítve a háztartási gazdaságokat (*household economics*), a poliszéletet, illetve a közös állampolgári részvételen alapuló önkormányzati formákat. Az említett gyakorlatok kútforrásául azok a

---

coronavirus stimulus. <https://www.scmp.com/news/asia/east-asia/article/3079126/japan-pay-firms-leave-china-relocate-production-elsewhere-part> (2020. június 24.)

53 Technológiai, ipari, egészségügyi függetlenségre tör Franciaország, hazaviszik a gyártást. https://makronom.mandiner.hu/cikk/20200616_techologiai_ipari_egeszsegugyi_fuggetlensere_tor_franciaorszag_hazaviszik_a_gyartast (2020. június 24.)

54 Deneen, Patrick J. (2018): *A liberalizmus kudarca*. Ford.: Kisantal Tamás. Libri Kiadó, Budapest, 2019.

55 Norberg-Hodges: *i. m.*, 258. o.

helyi szerveződések szolgálhatnak, „amelyek ellenállnak a liberalizmus személytelen és absztraháló törekvéseinek”.⁵⁶

A lokalizáció és a helyben történő termelés népszerűsítése „láncreakciószerű változásokat hozhat mozgásba a társadalmi-gazdasági rendszerben. A termelők és fogyasztók közötti térbeli távolság csökkentése képessé teszi a közösségeket arra, hogy helyi gazdaságukra rendszerként tekintsenek, továbbá, ha nagyobb mérvű termelés folyik elérhető távolságon belül, a kisebb léptékű termelési módszerek jótékony hatása felerősödik, ez pedig védi a környezetet, a munkahelyek szaporodásával jár, és elősegíti, hogy a javak a közösségen belül maradjanak.”⁵⁷

A lokális szempontok szem előtt tartásán túl, az egyén versus állam spenceri dilemmáját tovább gondolva elmondható, hogy helyre kell állítani a társadalom, az állam és a piac megbomlott egyensúlyát. A bolygón fellelhető, véges számú kapacitások ellenére korlátlan gazdasági növekedést vizionáló neoliberalizmus azért vallott kudarcot, mert a szociális világot és a természetet egyaránt csak gazdasági szempontból tudta értelmezni, és a piacot a társadalom, valamint az állam fölé helyezte. Ezzel szemben arra lenne szükség, hogy a demokratikus pluralizmus égisze alatt, és a szabályozott piac keretein belül egyesítsék a társadalom, a piac és az állam „erőit”, méghozzá akként, hogy az első szektorban a társadalmat, a másodikban az államot, a harmadikban pedig a piaci intézményeket helyezték el. Harold Laski már korán meglátta, hogy a piac képtelen volt megfelelően felmérni és „beárazni” a társadalmi szükségleteket – mellékesen ez nem is feltétlenül állt az érdekében. „Palotákat építünk, ha házakra van szükségünk, az iskolákra fordítandó pénzt pedig hadihajókra költjük. (...) Egyfelől nem a megfelelő termékeket állítjuk elő, másfelől pedig e termékek elosztása nem a társadalmi szükségletek és fontosság szerint történik.”⁵⁸

Mindezen túlmenően a Spencer által felsorolt jogosultságok közül néhányat óhatatlanul is fel kell adnunk az egyre fenyegetőbb klímaváltság hatásainak mérséklése érdekében. Természetesen nem a polgári és

---

56 Deneen: *i. m.*, 220-221. o.

57 Norberg-Hodges: *i. m.*, 261. o.

58 Laski, Harold J. (1925): *A Grammar of Politics*. George Allen – Unwin Limited, London, 1967, 175. o.

politikai szabadságjogok korlátozásáról van szó, de a Spencer által az igazságosságból fakadó jognak (!) titulált iparhoz való jogosultság⁵⁹ – annak természetkárosító következményei miatt – biztos átgondolásra szorul. Emellett az olyan apró, ám annál jelentősebb mozzanatok sem teveszthetők szem elől, mint a szemetünk szelektív gyűjtése, a minden talpalatnyi föld lebetonozásával történő felhagyás, vagy a gyalogos- és tömegközlekedés előnyben részesítése a sarki fűszereshoz is kocsival „furikázással” szemben.

Az elmondottak alapján olybá tűnik, hogy Spencer gondolatai nem igazán kompatibilisek a 21. század problémáit valóban orvosolni kívánó mentalitással; sokkal inkább Hamvas Béla gondolatainak aktualizálására lehet szükségünk: „Van valamilyen rejtélyes átalakulás, amelyet csaknem lépésről lépésre követni lehet, valami kifejezhetetlen, lassú, egészen lassú kibontakozás és közeledés a befejezéshez.” A befejezés, a végső cél meglátása szerint nem lehet más, mint emberré lenni. „Felismerni, hogy végül is semmi, de semmi bennünket tökéletesen ki nem elégít, sem érzéki gyönyör, sem gazdagság, sem hírnév, sem hatalom, hanem csak ez az egy: végre, végül embernek lenni.”⁶⁰

---

59 Spencer az 1891-ben megjelent *Justice* hasábjain sorolta fel, hogy milyen jogok fakadnak az „igazságosságból”. Bővebben lásd Spencer, Herbert: *Justice. Part IV. Principles of Ethics*. Williams and Norgate, London, 1891, 133-135. o.

60 Hamvas Béla (szerk.): *Anthologia Humana. Ötven év bölcsessége*. Egyetemi Nyomda, Budapest, 1947, 5-6., 12. o.

Szmodis Jenő

HERBERT SPENCER FELFOGÁSA TÖRTÉNELEMFILOZÓFIAI ÖSSZEFÜGGÉSSEN ÉS A GLOBÁLIS KORMÁNYZÁS KONTEXTUSÁBAN

A spenceri koncepció történelemfilozófiai kontextusa

A legtöbb társadalomtudományi koncepció nem csupán önmagában és saját szűkebb szakterületének keretei között értelmezhető, hanem – függően egyéb tudományterületekkel kapcsolatos relevanciájától – számos aspektusból vizsgálható és interpretálható. Herbert Spencer műve kettős értelemben is felveti a történelemfilozófiai relevancia problematikáját. A kérdés egyfelől felmerülhet úgy, hogy a spenceri, ún. szociáldarwinizmus, vagy evolucionista társadalom-felfogás vajon *milyen történelemfilozófiai jelentéseket* implicál, másfelől megfogalmazható akként is, hogy a spenceri látásmód *hogyan értelmezhető egy meghatározott történelemfilozófiai keretben*.

Ami az első kérdést illeti, arra viszonylag könnyen válaszolhatunk. A spenceri evolucionista világgép formálisan igen sok hasonlóságot mutat a szubsztantív történelemfilozófia lineáris-teleologikus fejlődést valló elgondolásával, amelyben a világ jelenségei folyamatos tökéletesedésen mennek át. Itt jegyzendő meg, hogy spenceri és a darwini modell többek között abban mutat különbséget, hogy míg Darwinnál a szaporodás bősége és az alkalmazkodásra képes egyedek szelektálódása eredményezi a fejlődést, addig Spencer azt feltételezte, hogy a szelekción túl az egyedek valaminő spontán, belsőleg vezérelt tökéletesedése, alkalmazkodása is hozzájárul az evolúciós folyamat realizálódásához.¹ Nála tehát az egyed

---

1 Külön említést érdemel, hogy noha Spencer a maga koncepcióját Darwinnál korábban jelentette meg, Darwin azonban elméletét már azt megelőzően kidolgozta, hogy Spencer publikálta volna elgondolásait. Ernst Mayr: The

nem pusztán passzív részese a természeti folyamatoknak, amelyekben a számára eleve adott, kedvező tulajdonságok segítenek a túlélésben és az élet továbbadásában, hanem koncepciója szerint az egyed élete során maga is kialakítja az új viszonyokhoz illeszkedő tulajdonságokat és képességeket. E felfogásában nagyban befolyásolta Lamarck, aki szerint a szerzett tulajdonságok örökíthetőek is.²

A spenceri világkép, szociáldarwinizmus, így sokkal inkább „darwinista”, a fejlődés lehetőségét hangsúlyozó elgondolás, mint maga a darwini modell, amelyben az esetlegesség és a véletlen és az idő nagyobb súllyal esik latba. A spenceri képben jelen van tehát az az optimizmus, ami nem csupán tudomásul veszi a változásokat, de azokat egyenesen kedvezőeknek és kívánatosaknak tekinti, egyúttal olyanoknak, amelyek valamilyen belülről vezérelt tényezőre vezethetők vissza. Látható tehát, hogy a spenceri felfogás közelebb áll a lineáris fejlődést valló, teleologikus történelemfilozófiai koncepcióhoz, mint ama darwini világkép, ami óvatos módon csupán a változásra, és az adaptáció tényére hívja fel a figyelmet.

Ami a második kérdést illeti, a számos történelemfilozófiai megközelítés közül talán a spengleri interpretációt érdemes szemügyre vennünk. Nem csupán azért, mert a spengleri, ciklikus történelemfilozófiai modell az egyik legnagyobb hatású a Nyugat gondolkodásában, hanem azért is, mert a történelemfilozófiával foglalkozók közül kevesen fordítottak annyi figyelmet Spencer világképére, mint Spengler. Szó sincs persze arról, hogy Spengler részletesen, akárcsak egy közepes méretű és mélységű tanulmány erejéig is kifejtette volna nézeteit Spencerről. Néhány utalása azonban nem csupán arra enged következtetni, hogy jól ismerte az angol gondolkodó munkásságát, de arra is, hogy azt az általa felvázolt ciklikus történelemfilozófiai modell egy meghatározott periódusa szempontjából szimptomatikusnak, mélységesen jelentőségteljesnek ítélte.

Spengler úgy vélte ugyanis, hogy a nagy kultúrák-civilizációk életciklusának vége felé megjelenik egyfajta dekadencia, felszínesség, a dolgok

---

Growth of Biological Thought. Cambridge (Mass), London, Harvard University Press, 1982. 493.

2 Pál Eszter: Herbert Spencer és a társadalomtudományi evolucionizmus, SZOCIOLOGIAI SZEMLE 1997. 7. évf. 2. szám, 143-173., különösen 143-148.

leegyszerűsítésére való sajátos hajlam. Az antik kultúra vonatkozásában ilyen, a sekélyesség felé közelítő időszaknak tekintette a hellenizmust, a Nyugat vonatkozásában pedig a XVIII-XIX. századi materialisztikus tendenciákat. Amikor e két, a különböző ciklusokon belül azonos pozícióban lévő eszmetörténeti korszakokat párhuzamba állítja, több alkalommal is Spencer munkásságát és világgképét hozza fel példaként.

Spengler tehát A Nyugat alkonyában a dekadens nagyváros jelenségeként értelmezi a Spenceri koncepciót, mégpedig párhuzamba állítva a XIX. század Angliáját a hellenizmus korával. Mindazt, amit retorikusnak minősít az érett antikvitásban, mint zsurnalizmust bélyegzi meg a Nyugat késői fejleményeiben. Amint e késői korokról írja: „A korábbi korok gondolkodásának helyébe szóban és írásban az intellektuális férfitprostitúciót teszi, ahogy az a nagyvárosok valamennyi termét és közterét betölti és uralja. Retorikus a hellenizmus filozófiájának egésze, zsurnaliztikus Spencer társadalometikai rendszere éppúgy, mint a zolai regény és az ibseni dráma.”³ Spengler más helyütt azt hangsúlyozza, hogy a filozófia idővel „a gyakorlati etikával lett egy jelentésű”, és ebben látja többek között Spencer jelentőségét is.⁴ Igen éles szemmel Spengler arra is figyelmes lesz, hogy az általa már eleve zsurnaliztikus természetű XIX. századi szellemi jelenségek a XX. század elejére tovább vulgarizálódnak. Amint megjegyzi: „... Comte, Spencer, a materializmus, a monizmus és a darwinizmus nézetei – amelyek a XIX. században minden jobb szellem érdeklődését kiváltották – mára a provincia világnézetévé váltak.”⁵

Spencer nézetei eszmetörténeti összefüggésben

Spencer – aki Comte-nak a tudományok rendszeréről és a fejlődés fokozatairól vallott nézeteit elutasította, vallási kérdésekben pedig, ha lehet, még radikálisabb nézeteket hirdetett – nem csak az evolúciót,

---

3 Oswald Spengler: A Nyugat alkonya. I. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994. 564.

4 Oswald Spengler A Nyugat alkonya. I. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994. 576.

5 Oswald Spengler: A Nyugat alkonya. II. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1994. II. 441.

hanem mint említettük, a társadalmi evolúciót hirdette.⁶ Úgy vélte a különböző szervezetek fejlődésük során egyre bonyolultabbá válnak, a különböző szervek funkciói egyre specializálódnak. A specializáció és a differenciálódás a társadalmakban is végbe megy.

A társadalmi evolúcióról vallott nézetei azonban Comte-ot ért bírálatai ellenére is nagy hasonlóságot mutatnak a francia filozófuséval. Nézete szerint a kezdetleges társadalmak katonai jellegűek, amelyek létre a háborúk és a rend erőszakos fenntartása a jellemző. Az ezt az állapotot felváltó ipari társadalmak azonban sokkal inkább a béke társadalmi, ahol az egyéni szabadságnak kitüntetett jelentősége van, és a szabályozásban a megállapodások a meghatározóak, nem pedig az erőszak.⁷ Spencer nézete szerint az állami feladatok fokozatosan csökkennek. Az állam feladata végül arra szűkül, hogy szükség esetén a közhatalom működjön közre a szerződések betartatásában, és biztosítsa a kölcsönös biztonság legalapvetőbb garanciáit.

Ám mindjárt tegyük hozzá, Spencer itt voltaképpen csupán sarkítva fogalmaz meg egy olyan gondolatot, ami a nyugati kultúrkörben már régóta, legalább Hugo Grotius és John Locke óta érik. Már Grotius is akként határozta meg az államot, mint a jogaik élvezete és a közös előny biztosítása érdekében társult szabad emberek teljes egyesülését.⁸ Locke

---

6 Herbert Spencer: *Social statics*. John Chapman, London, 1851.

7 Spencer hatása jól látszik Pulszky Ágost gondolatain, aki a vérségi köteleken nyugvó nemzeti társadalom, a szomszédsági kapcsolatokon és az érdekeken nyugvó közösségi társadalom, a fogyasztási javak gyűjtésén alapuló hódító-kizsákmányoló társadalom, a vallási érdekeken nyugvó társadalom, majd a nemzeti társadalom után az ún. emberességi társadalom eljövételét vizionálja. Vö. Pulszky Ágost: *A jog- és állambölcsészet alaptanai*. Eggenberger Könyvkereskedés, Budapest, 1885. 96-156. Látható tehát, hogy Francis Fukuyama nem sok új és eredeti gondolattal szolgált a történelem végéről, a régi eszméket csupán új csomagolásban, saját kora politikai eseményeinek közegében tárgyalva adta el. Ha mindehhez hozzávesszük a zénóni racionalista törekvéseket és kozmopolita világot jövendőli tendenciákat, könnyen beláthatjuk, hogy az újat hirdető, racionalista, kozmopolita ideológiánál nehezen találhatunk régibbet, ódivatúbbat. Ehhez képest – és itt más megközelítésből, de egyetérthetünk Toynbee-val – a kereszténység kifejezetten új eszmének számít.

8 Edgar Bodenheimer: *Jurisprudence: The Philosophy and Method of the*

sem sokkal többet lát az államban, mint a rend és a béke szolgáltóját, a kormányzatban pedig olyan megbízottat, amely leváltható, ha a polgárok (tulajdonosok) a hozzá fűzött reményekben csalatkozni kénytelenek.⁹ Spencer felfogása az állam szerepéről tehát olyannyira nem új, hogy ezt a fajta – már megvalósult – liberális államot Ferdinand Lassalle egy 1862-es berlini beszédében – nem kis malíciával – mint „Nachtwächterstaat”-ot, éjjeliőr-államot jellemezte.¹⁰

Spencer ipari társadalma ahhoz hasonló módon teszi zárójelbe a nemzetállamoknak karaktert adó vonásokat, a tradicionális, kulturális tényezőket, amint Comte pozitivista víziójában enyészik el valamennyi, a racionális megfontolásoktól különböző társadalomformáló elem. Mindez – akár csak Comte-nál – kimondatlanul is a nemzetállam zárójelbe-tételét, és egy új, globális, de legalábbis nemzetállamok feletti struktúra elvi lehetőségét jelenti. Magának az államnak az éjjeliőr szerepbe való kényszerítése persze már kimondottan is a nemzetállam elhalásának irányába mutat, annak hangsúlyozása pedig, hogy az állam elsődleges feladata a szerződéses kikényszerítésében rejlik, jól mutatja, hogy e felfogásban a gazdaság megrendelői szerepben van a közhata-

---

Law. Harvard University Press. 1974. 36-37.

9 A modern politikai eszmék eredetéről szólva találóan írja Molnár Tamás: „1750 körül az új politikai világnézet alapelemei már készen állnak. A hatalom elméleti semlegesítése és az erkölcsi öntudat naturalizálása. Machiavelli stupid tömegéből értelmes és tájékozott polgárokat nevelt, akik jogaikat élvezik egy megújhodott világrendben. Az 1650 és 1750 között eltelt évszázadban többnyire csak arról értekeztek az egy véleményen lévő literati, hogy ez immáron kinyilvánított elveket hogyan csiszolják egyre simábbra. Például, hogyan illeszkedjék a szabad polgár az *összakarata* (volonté générale) monolitikus egységébe (Rousseau), vagy milyen abszolút tulajdonjogokat élvezzen az egyén (Locke).” Molnár Tamás: A modernség politikai elvei. Európa Könyvkiadó, Budapest, 1988. 28.

10 Ferdinand Lassalle: Das Arbeiterprogramm. Über den besonderen Zusammenhang der gegenwärtigen Geschichtsperiode mit der Idee des Arbeiterstandes, Berlin, 1862, in Ferdinand Lassalle: Gesammelte Reden und Schriften. Hrsg. von Eduard Bernstein, Bd. 2., Berlin, 1919, 139., 195. Hivatkozva: Karl-Peter Sommermann: Staatziele und Staatzielebestimmungen, Tübingen, J.C.B. Mohr (Paul Siebeck), 1997. 28.

lommal szemben. Ám ismételten jegyezzük meg azt is, hogy a spenceri gondolatrendszer egyenes folytatása John Locke állam- és társadalomfilozófiájának, amelyben az egyéni szabadságjogok hangsúlyozása együtt jár a kormányzati hatalom korlátozottságával.

Felettébb kétértelmű Spencernek egy késői, *The Man versus the State* című munkája.¹¹ Ebben egy új és a réginél rosszabb rabszolgaság kialakulásának lehetőségére figyelmeztet (*the coming slavery*). Álláspontja szerint minél több szabadságot kell biztosítani az egyénnek, azonban továbbra sem helyesli az állami beavatkozást a gazdaság ügyeibe, így a szociális törvényhozást is elveti. Sőt, egyenesen úgy gondolja, a magukról gondoskodni képtelen egyedeknek pusztulniuk kell.¹² Spencer szavai az új rabszolgaságról azonban – mint említettük – felettébb kétértelműek, mert míg az egyéni kezdeményezés szabadságát védi az állami jogi beavatkozástól, addig figyelmen kívül hagyja az alávétettség, a szolgaság azon új formáit, amelyeket a gazdasági szféra a gazdasági kényszerek eszközeivel épít ki. Megemlítenéd, hogy Spencer elképzeléseinek igen korán alapos bírálatát adta Pikler Gyula, rámutatva az állami beavatkozás fontosságára mindaddig, amíg nem alakul ki a szabadságjogok egyenlő biztosítása és a javak igazságosabb elosztása.¹³ Ugyancsak egy kiváló magyar jogbölcse, Somló Bódog, korának meghatározó álláspontjával szemben, szintén Spencert kritizálva, mutatott rá arra, hogy a beavatkozás a versenyt és a kiválasztódást nem akadályozza meg, azt csupán más területekre irányítja, másfelől arra, hogy az állami beavatkozás nem tekinthető természetellenesnek (hisz maga az emberi társadalom és az állam is természeti eredetű).¹⁴

---

11 Herbert Spencer: *The Man versus The State*. New York, Mitchell Kennerley. 1916. (Eredeti kiadás Herbert Spencer: *The Man versus the State*. London: Williams and Norgate, 1884.)

12 Herbert Spencer: *The Man versus The State*. New York, Mitchell Kennerley. 1916. (1884) 37.

13 Pikler Gyula: *Az állam ellen*. I-II. Budapesti Szemle 1886. 109. 43-60., 110. 213-237. különösen 226. Lásd még Zsidai Ágnes: *Paradoxonok Pikler értéktelen jogszociológiájában*. Tolle Lege 2011 I. 1. http://tollelege.elte.hu/sites/default/files/articles/zsidai_agnes_paradoxonok_pikler.pdf

14 Somló Bódog: *Állami beavatkozás és individualizmus*. Grill Károly Könyv-

A vallási problematika kérdése Spencernél

Spencer – mint Kant, Marx és Comte – fontosnak tartotta, hogy a vallási kérdésekben is megnyilatkozzon. E szerzők gondolataiban közös pontot képez, hogy valamennyien az Európában meglévő vallási állapotok revízióját szorgalmazták. Hogy ezt a vallási tolerancia üdvözlésével (Kant), valamint szcientista álvallás megteremtésével (Comte), a keresztény dogmák primitív hiedelmekkel való magyarázatával (Spencer)¹⁵, vagy az „ateista állam” programjának meghirdetésével (Marx) tették-e, közömbös ahhoz a tényhez képest, hogy valamennyien Európa fennálló vallási viszonyait kérdőjelezték meg, illetve támadták. Hogy mindez egy univerzális ideológia megteremtésének kedvezhet, sőt annak éppen helyet biztosít, attól független tény, hogy az egyes gondolkodóknak mi volt a valódi szándékuk nézeteik megfogalmazásakor.

Kantnál, Comte-nál, Spencernél és Marxnál tehát – bár különböző formában, különböző módokon és eltérő fokban – egyaránt megjelenik a földi államok fokozatos uniformizálódásának, egységesedésének, sőt adott esetben elhalásának a képzete. Az államok így vagy úgy feloldódnak az „egy” -ben, ami éppúgy lehet a kanti népszövetség, mint a Comte-i és spenceri egyformaság vagy a marxi globális államnélküliség. Szorosan kapcsolódik azonban e képzetekhez a transzcendens szféra, a vallás világának jelentéktelenné tétele, illetve bizonyos uniformizálódóvá. Ez – mint említettük – megvalósulhat a vallás teljes magánügygé tételével, a vallások közötti különbségek relativizálásával éppúgy, mint szcientista valláspótlék meghirdetésével, a vallásnak primitív képzetekkel való azonosításával, vagy éppen az ateizmus propagálásával.

Mindaz tehát ami „lent” megtörténik, megtörténik „fent” is, és ami „fent” megtörténik, megtörténik „lent” is. Az uniformizálódás tehát nem elkülönülten érinti egyik vagy másik szférát, hanem a két szféra, mind a társadalmi-állami, mind pedig a vallási régió azonos sorsban osztozik, mintha lényegüket tekintve maguk is egyek volnának.

---

kiadó Vállalata, Budapest, 1907. 96-102.

15 Herbert Spencer: Ecclesiastical institutions (Part VI. of Principles of Sociology) Williams and Norgate, London 1885.

Az állam kiüresedése a spenceri koncepcióban

A korábbiak során említettük, hogy Spencer felfogásában az állam funkciói fokozatosan csökkennek. Data of Ethics című 1879-es és Justice című 1891-es műve nyomán Horváth Barna a következőképpen összegzi az állammal kapcsolatos spenceri nézeteket: „... a művelődés folyamán a katonai funkció csökkenhet, és az állam ennek folytán visszavonulhat számos olyan politikai funkciótól, amelyet régebben polgáraival szemben gyakorolt. Ezzel szemben az igazságszolgáltatás kiterjed és hatásosabbá válik a műveltség haladásával. Spencernek igen jellegzetes, de ma igen szokatlanul hangzó felfogása szerint az állami tevékenység a civilizáció fejlődésével nem növekszik, hanem csökken.”¹⁶ Horváth igen szellemesen mutat rá Spencernek arra a következtetésére is, hogy noha a társadalmi alkalmazkodás fejlődésének spenceri képzete szerint előbb-utóbb „már az igazságszolgáltatásnak sem lenne értelme”¹⁷, Spencer mégis úgy véli az igazságszolgáltatás a „civilizációval együtt fejlődik.”¹⁸

Korábban említettük, hogy a piacbarát Spencer valláskritikája milyen mély rokonságot mutat a kommunista Marx képzeteivel. Az állami funkciók csökkenésével összefüggésben azonban azt is meg kell állapítanunk, hogy a spenceri koncepció – a konzekvenciákat illető minden következtelensége ellenére – nagy hasonlóságot mutat Marxnak az állam elhalásáról vallott nézeteivel, illetve a XVIII-XIX. századi angol zsrnaliszta és politikai gondolkodó, William Godwin (1756-1836) víziójával. Ahogy Horváth a dolgot összegzi: „... az állami funkciók összességének éppúgy el kellene halnia, mint Godwinnál.”

A versenyt és privát gazdaság elsőbbségét hirdető, az állami üzemek rossz teljesítményét ostorozó Spencer¹⁹ formálisan nem mondja ki az állam felszámolásának-megszűnésének tézisét, azonban látnunk kell azt is, hogy nála mindez inkább csupán gondolkodói következtelenség, esetleg szerzői bátortalanság, vagy épp szemérem, de nem az állam lényege

---

16 Horváth Barna: Angol jogelmélet. Pallas Stúdió – Attraktor Kft., Budapest 2001. 350.

17 Horváth i. m. 350

18 Horváth i. m. 351.

19 Horváth i. m. 350

tagadásának hiánya. Egészen világosan be kell látnunk mindezt, ha az állam funkcióinak fokozatos felszámolódásáról vallott spenceri nézetek mellett megpillantjuk azokat az elképzeléseket is, amelyek az állam és polgárai sajátos viszonyának meglazulásával függenek össze. Formálisan ez, mint a demokráciával szembeni spenceri kétely fogalmazódik meg, azonban a népképviselői rendszer felváltása valaminő érdekképviselői szisztémával, lényegében az állam és a társadalom szerves kapcsolatának relativizálását jelenti, ezen keresztül pedig az állam elszakítását ontológiai alapjától, a társadalomtól. Mindaz, ami ezután megmarad, nevében még állam lehet, azonban lényege szerint fog különbözni attól, amit ma államnak mondhatunk. Ahogy a spenceri nézetet Horváth formulázza: „Nem igaz, hogy a politikai hatalomnak az összesek által való bírása biztosítja az igazságosságot mindenki számára. Nem egyének, hanem érdekek képviselőjére van szükség. A demokratikus népképviselőben való kételkedés tehát Spencernél már nem lappangó, mint Millnél, hanem nyílt tagadássá fejlődik.”²⁰

Mindebben természetesen megjelenik Spencer elitizmusa, „a numerikus többség uralmától való félelem”²¹, ám ez a gondolat – annak ellenére, hogy nagyban emlékeztet a későbbi fasiszta korporációs rendszerre is – magában hordja állam és polgárai kapcsolatának meglazulását, leértékelődését is, hiszen egy ilyen szisztémában már azok a kötelékek sincsenek jelen, amelyek a késő-feudális korban az uralkodót alattvalóikhoz fűzték. A spenceri uralmi, vagy kormányzati modell a weberi uralmi típusok egyikével sem azonosítható. Az az érdekképviselői szisztéma tehát, ami Spencer gondolatai nyomán felsejlik nem azonosítható sem a tradicionális, sem a karizmatikus, sem a racionális-legális uralmi típusal. Felfoghatjuk azt persze mint az utóbbinak egyfajta alakváltozatát, azonban kiüresítve még abból a személyességből is, amit a népképviselői választások és az azok alapján létrejövő kormányzat jelent.

Következésképpen végiggondolva Spencer állammal kapcsolatos elképzeléseit végeredményben arra kell jutnunk, hogy ebben a vízióban az alapvető társadalmi funkcióitól megfosztott, csupán a jogszolgáltatás

---

20 Horváth i. m. 350.

21 Horváth i. m. 350.

területén tevékenykedő, a polgáraival viszonylag laza kapcsolatban álló állam végül egyfajta igazságügyi ügynökségre, egy nehezen meghatározható természetű olyan közjogi entitásra emlékeztet, ami előbb-utóbb szükségképpen alárendelt helyzetbe kerül a verseny korlátolatlansága nyomán megnövekedett hatalmú gazdasági auktorokkal szemben. Olyan egységgé, amelynek a katonai, védelmi, így területvédelmi feladatai a spenceri koncepció lényege szerint megszűnnek. A különböző államok így lényegében nem mások, mint bizonyos bírósági szervezetek illetékességi területei, miközben a gazdasági erőforrások felett rendelkezők hatalma, a tőke koncentrációja következtében, akár globális szinten is megszerveződhet. A spenceri szociáldarwinista állammodell így simul bele azokba a globális kormányzást vizionáló elképzelésekbe, amelyek már a XIX. században igen határozottan körvonalazódtak.

A társadalomtudomány úgy tűnik, megengedheti magának azt a luxust, hogy bizonyos tényekkel és körülményekkel ne számoljon, mert az egyes társadalomtudósok nem engedhetik meg maguknak azt a luxust, hogy számoljanak ugyanezekkel a tényekkel és körülményekkel. Megítélésem szerint e tények és körülmények körébe tartozik a szabadkőművesség és az illuminátus ideológiája, működése és hatása az elmúlt évszázadok történelmére. Az ezzel kapcsolatos tabukat kevesen és viszonylag későn törték meg. A kevés számú akadémiai szerző közül mindenképpen említést érdemel a holland politológus Kees van der Pijl. Ő miután ismerteti a világpolitika strukturális aspektusait,²² elemzi a háború és a hatalmi egyensúly kérdéseit,²³ és a sikeres Locke-iánus modell nyomán létrejött Pax Britannicáról ír,²⁴ vázolja a szabadkőművesség angliai szerepét, ami a Dicsőséges Forradalom utóhatásaként növekedett meg,²⁵ majd megemlékezik Cecil Rhodesról, és az általa a XIX. század végén alapított titkos társaságról is.²⁶

---

22 Kees van der Pijl: *Transnational Classes and International Relations*. Routledge London and New York 2005. 84-87.

23 Pijl i. m. 87-89.

24 Pijl i. m. 89-93.

25 Pijl i. m. 99.

26 Pijl i. m. 108.

Spencer amerikai kortársa, a szabadkőműves Albert Pike tábornok 1871-ben jelentette meg *Morals and Dogma* című munkáját, és egy nagyjából ebben az időben Mazzininak írt levélben három világháború szükségességéről írt, amelyek előkészítik az utat az egységesen irányított világregend számára. Ahogy Morvay Péter Pike elgondolását összegzi: *„Albert Pike elképzelése szerint a harmadik világháborúra azért kerülne sor, hogy megoldja a politikai cionizmus (Izrael állama) és az iszlám világ közötti konfliktust. Arra számított, hogy a két oldal kölcsönösen kimeríti egymást a háborúban, és ez lehetővé teheti egy új, egységes világregend, az illuminátus eszme globális uralmát.”*²⁷

A Pike-nak tulajdonított – és időről időre vitatott – elgondolások mindenestre nagyban emlékeztetnek Immanuel Kant közel száz évvel korábbi víziójára is. Amint a német filozófus írja *„... a háborúk, a túlfeszített és soha nem csillapodó háborús készülődés s a nyomor által, amelyet végül így még békében is érezni fog minden állam, arra kényszeríti őket, hogy kezdeti tökéletlen kísérletek után, számos felfordulás, pusztítás és az általános belső kimerülés nyomán végül elérjék azt, amit az ész e sok szomorú tapasztalat nélkül is megmondhatott volna – azaz kilépjenek a vadság törvény nélküli állapotából, s népszövetséget alkossanak, amelyben minden állam, a legkisebb is, nem saját hatalmából vagy saját jogi megítéléséből, hanem az egyedül e nagy népszövetségtől (Foedus Amphictyonum), az egyesült hatalomtól és az egyesült akarat törvényes döntésétől várhatja biztonságát és jogait.”*²⁸

A legnagyobb óvatossággal is annyit mindenestre mondhatunk, hogy legkésőbb a felvilágosodás korára, Kant idejére megszülettek az egységes világregendre vonatkozó eszmék, és éppen Spencer korszakában merültek fel azok az elképzelések, amelyek ennek az egységes világnak az operatív megvalósításával kapcsolatosak. Mindebben jelentős szerepe volt Spencer másik kortársának, a nála harminckét évvel fiatalabb Sir Cecil Rhodes-nak is, aki a brit gyarmatosítás őszinte híve és haszonél-

27 Morvay Péter: Láthatatlan történelem. Tervek vagy véletlenek alakítják az eseményeket? Hetek 2014. XVIII/20. http://www.hetek.hu/hit_es_ertekek/201405/lathatlan_tortenelem (Letöltés: 2020. 03. 01.)

28 Immanuel Kant: Az emberiség egyetemes történetének eszméje világpolgári szemszögből. In Immanuel Kant: A vallás a pusztá ész határain belül és más írások. Gondolat Kiadó, 1980. Budapest, 58-76. Kant i. m. 67.

vezője, Rhodesia megalapítója volt, s aki a szintén általa alapított De Beers vállalat²⁹ keresztül világ nyersgyémánt kereskedelmének 90 százalékát ellenőrizte, és igyekezett támogatni a Brit Birodalom globális expanzióját.³⁰ Caroll Quigley – noha több közhasználatban lévő megnevezést is említ – Milner Groupnak nevezi a csoportot, ami Rhodes elképzelései szerint és támogatásával megvalósult. A szervezet, aminek megalapítását Quigley 1891-re teszi³¹, és amelyet „Rhodes álma”, vagy „Round Table”-ként (Kerekasztalként) is megnevez, jelentős forrásokban részesült Rhodes hagyatékából, miután az üzletember 48 éves korában 1902-ben elhunyt. Ettől az időtől a vezetést lord Alfred Milner veszi át, és feladatait egészen 1925-ben bekövetkezett haláláig látja el,³² nem kis szerepet vállalva a XX. század első negyede történelmének alakításában.

Záró gondolatok

E rövid áttekintésben természetesen nem adhattunk számot a spenceri társadalom- és államfilozófia és a globális kormányzást szorgalmazó okkult és gazdasági körök kapcsolatának részleteiről. Mindez alighanem további kutatást igényelhet. E helyen kénytelenek vagyunk megelégedni annak megállapításával, hogy a spenceri evolucionista, az állam eljelentéktelenedését vizionáló teória lényegi pontokon illeszkedik kora gazdasági és ideológiai elitjének elképzeléseihez. És alighanem pontosan fogalmazunk, amikor az illeszkedés kifejezést használjuk. Ebből a társadalomfilozófiából ugyanis alighanem hiányzik a tudomány autonómiája. A spenceri társadalom- és államkoncepció mintha sokkal inkább utólagos elméleti alátámasztása, vagy még inkább apológiája volna valami éppen készülődőnek.

A tudomány autonómiájának és a gyakorlati érdekekkel szembeni közömbösségnek ez a hiánya indíthatta arra Oswald Spenglert, hogy a spenceri filozófiát, mint merő zszurnalizmust bélyegezze meg. És

---

29 Az alapításra 1888-ban került sor.

30 Caroll Quigley: *The Anglo-American Establishment. From Rhodes to Cliveden.* Books In Focus, New York, 1981. IX. p.

31 Quigley i. m. 3.

32 Quigley i. m. 4.

alighanem ezért fogalmazhatott hasonló szellemben Horváth Barna is. „Spencer etikájából azt is láthatjuk, hogy a fejlődés és a szabadság két nagy gondolata nincs benne eléggé meggyőzően összekapcsolva. Spencer nem mutat új utat a jogpolitikának sem, és velejében negatív jogpolitikáját nem képes evolucionizmusából kifejleszteni. Nem vonja le sem az utilitarizmus, sem az evolucionizmus, sem az anarchista liberalizmus jogpolitikai következtetéseit, hanem lazán összeférceci őket. Jogelméleti dilettantizmusának rovására kell írni, hogy nem tudott előrehatolni olyan jelentőségű tanításig, amely igazán mély hatást gyakorol. Bármily sikere is volt könyveinek, etikai és jogelméleti tanítása epizód marad.”³³

Ez a sommás megállapítás természetesen vitatható, de legalább is árnyalható, és minden bizonnyal árnyalendő is. Vitathatatlan tény azonban, hogy mind Horváth Barna, mind pedig Spengler ítélete a spenceri gondolatrendszer egy felettébb aggályos, olyan vonatkozására irányítja a figyelmet, ami az egész mű tudományos értékelése szempontjából aligha lehet közömbös.

---

33 Horváth i. m. 351.

Alpár Vera Noémi

A TÁRSADALOMFELFOGÁS ÉS TÁRSADALOM- SZABÁLYOZÁS SZEREPVÁLTOZÁSAI SPENCER ÉS DURKHEIM AXIÓMA-RENDSZERÉBEN

Bevezető a társadalomról való gondolkodás forradalmáról

A XVIII. század a Francia Forradalom százada,¹ egyúttal az ipari forradalom kezdete is, melynek során a társadalom felépítése és az emberi gondolkodásmód is hatalmas változáson, fejlődésen (?) megy át. Egyre erősebb a tudósok törekvése egy új, a természettudományok igényességére, bizonyítékalapú rendszerére épülő társadalomtudomány iránt, mely a történetírás, a filozófia, a gazdaságelemzés tradícióira épít és ugyanakkor rendkívül innovatív. Miközben ezen folyamat mind jobban körvonalazódik, számtalan szellemi csata dül az új és izgalmas tudományos színtereken².

Ez a tanulmány dupla fókuszpontú, vagy másképpen fogalmazva két hatámechanizmus kereszteződését eredményeit – ha úgy tetszik: „különös gyermekeit”, mint máig ismert és használt paradigmákat – kívánja bemutatni. Az első jelenség a Spencer-féle elgondolások hatása a társadalomtudomány fejlődésére és azon belül is különösen a sokak által a szociológia atyjának nevezett Emile Durkheim (1858-1917) francia társadalomtudósra. Amikor ezt a szellemi találkozást próbáljuk analizálni, akkor az élettudományok, a filozófia és szociológia, valamint az emberiség modern történetének háromszögében találjuk magunkat.

A másik, átfogóbb, – elemelkedett szintről vizsgált – effektus az ipari forradalom hatására a természettudomány robbanásszerű fejlődése Európában, amely a maga logikus gondolkodásmódjával, kísérletekkel bizonyítható jelenségeivel, letisztult egyenleteivel és kézzelfogható találmányokban testetöltött eredményeivel szinte sokkolta a szintén

gyorsan diverzifikálódó társadalomtudományok képviselőit. Ebben az esetben az a kérdés, mindez hogyan hatott arra, miképpen értelmezték a társadalomszabályzását a teóriák, hogyan hatott egymásra az elmélet és a valóság és az emberiség történetébe mindez hogyan épült be.

Ráció és zsenialitás: a technika és a társadalomtudomány versenyfutása

Az ipari forradalom (vagy ha úgy tetszik, forradalmak) hatására elindult egy robbanásszerű technológia fejlődés és természettudományos megismerés-sorozat által generált folyamat, a társadalomtudományok elismertetéséért, magasabb presztízséért folyó küzdelem, amelynek során a spekulatív gondolkodás, a társadalom racionális, evilági, objektív megismerésének feltételei által a mágikus világmagyarázat és a teológiai szemlélet alóli felszabadulás is végbemegy, vagyis a „világ varázstalanítása” (Entzauberung der Welt) megtörténik, ahogy Max Weber fogalmaz.³ Félig tréfásan itt megjegyezhetnénk, hogy a verseny és az irigység igen erős hajtóerő tud lenni és szokatlan mértékű erő kifejtést és hatékonyságot is képes kisajtolni némely esetben. A zsenialitás a nagy gondolatokhoz és találmányokhoz nem elegendő, igen sok tudós megfogalmazta, hogy ahhoz még kitartás, találékonyság, asszertivitás és számtalan más készség és képesség kell, hogy társuljon, hogy hírnévvé váljon. Így például Thomas Alva Edison, akinek 1093 szabadalom és találmány fűződik a nevéhez, egyenesen azt állította: ”A zseni egy százalék ihlet, kilencvenkilenc százalék verejték.”⁴

„Az eredetiség előfeltétele, hogy a megfelelő pillanatban képesek legyünk elfelejteni, amit tudunk. Ismét a tudattalan fontosságáról: ő az aneszteziológus, aki elaltatja a józan értelmet, s a képzetalkotás ártatlanságát egy futó pillanatra visszaadja. [...] Faraday számára kincs volt a matematikában való járatlanság, s a tudományokban való megdöbbenő

---

3 WEBER, MAX (1905): Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus, in: Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre. Mohr/Siebeck, Tübingen, 1920, pp. 94-95.

4 Thomas Alva Edison (Milan, Ohio, 1847. február 11. – West Orange, New Jersey, 1931. október 18.)

tájékozatlanság Edisonnak is hasznára vált. [...] Amikor találmányai átformálták civilizációnk arculatát, »a tudományokban való járatlansága ellenállást és kritikát eredményezett, elsősorban a magasan képzett, de alkotó erővel és találmányosságával meg nem áldott tudósok és mérnökök köreiben.«⁵ Intellektusunk mechanizmusáról a közismert hegeli toposz is azt tartja, hogy logikus gondolkodásunk pallérozása nincs összefüggésben az általunk áttanulmányozott logika-könyvek számával.⁶

Döbbsenten állunk mi, a XXI. századi utókor 'gyermekai' az előző két évszázad kíváncsi kutatói ezen időszak eredményei láttán, hiszen szinte a semmiből fantasztikus intervenciók, gondolatok és technológiák születtek, s ma már tudjuk, hogy milyen csodákba és szörnyűségekbe rohant ez a felgyorsuló fejlődési folyamat. A csoda több övezetben zajlik, de az egyes övezetek bennünk különös egységként, egészként léteznek. *„E tág terrénumot szemügyre véve azonban megállapíthatjuk, hogy a nem tudatos – ha tetszik, tudatalatti⁷ – folyamatok szerepe bizonyosan meghatározó az alkotó gondolkodásban, a tudományos és a művészi (poétikus) felismerések megszületésében.»⁸*

A társadalomfilozófia innovációja, tudományos kölcsönhatások

A lelki aktivitás, a tudatosság szintje alatti, a nehezen körülhatárolható mélységben lezajló, ösztönszerű folyamatok katalizátorként hatnak az alkotói tevékenység során. A modern német filozófia olyan két különböző nemzedékhez tartozó kiemelkedő gondolkodói, mint Gottfried Wilhelm Leibniz (1646-1716) és Immanuel Kant (1724-1804) a gondolkodás bonyolult mechanizmusát hasonlóképpen összegzik.⁹

---

9 Mindketten kitüntetett figyelmet fordítanak a szellemi tevékenység során a tudatosság mögött meghúzódó, ám azzal szerves egységet alkotó nem tudatos lelki folyamatokra, az odafigyelés nélküli, tudattalanul érvényesülő mozzanatokra: „Leibniz – matematikusként Newton riválisa, filozófusként pedig Descartes ellenfele – megkísérelte mennyiségileg meghatározni a tudatosság küszöbértékét. A következő eredményre jutott: »Tiszta és világos gondolataink a homályosak és körülírhatatlanok óceánjából kiemelkedő szigetek.« [...] Kant feltehetőleg minden nagy filozófusok legszárabbika; ki hinné róla, hogy Freud egyik előfutára volt?

Az egyik ilyen jelentősségteljes gondolatkör Darwin időben és hatásában is hatalmas munkája, melyet egyetlen mondatban sűrített: „Az élőlények fejlődéséhez vezető valamilyen általános törvény így hangzik: sokasodj, változz, az erős éljen, a gyenge pusztuljon.”¹⁰ Ezen gondolatában, a saját személyében (hiszen lelkész szeretett volna lenni, annak is tanult) és későbbi történelmünkben is ott van a konfliktus a vallás és a tudomány között, mely egyesek szerint magyarázható és szinkronba hozható, mások szerint feloldhatatlan. Az ötlet alapvetően Malthus (1790-es évek) demográfiai kutatásaiból, a populáció rapid növekedésének elméletéből született Darwin és Spencer esetében is, de mégis más irányt vett. Spencer a társadalmi evolúció és az emberi szaporulat közötti (utólag igen veszélyesnek bizonyult) összefüggéseit igyekezett leírni: „Kezdetől fogva a populációs nyomás volt a haladás közvetlen oka. (...) Ez kényszerítette az embert a társadalmi állapotba, tette a társadalmi szervezetet elkerülhetetlenné, és fejlesztette ki a társadalmi érzéseket” (1852: 35). „A népeességnek ez az állandó, a létfenntartás eszközeit túlhaladó növekedése következtében az ügyesség, az intelligencia, az önkontroll soha nem szűnő követelmény marad, és ennél fogva ezek állandó gyakorlása és fokozatos fejlődése elkerülhetetlen. (...) Legyenek a létezését fenyegető veszélyek a túl nagy szaporulat vagy bármi más következményei, világosan látható, hogy a készségek szüntelen gyakorlása szükségeltetik az ellenük folytatott küzdelemhez, és mindazok halála, akik nem tudnak sikeresen küzdeni, egyúttal az ügyesség, az intelligencia és az önszabályozás, a cselekvések jobb összehangolása, vagyis egy tökéletesebb élet irányába való állandó haladást biztosítja” (Spencer 1895: §373).

Míg Darwin a természettudományra, azon belül is a növény- és állatvilágra vonatkoztatta elméletét, addig Spencer a társadalomtudomány alapjait tette le, miközben később sokat vitatott tanait leírta. Az alapgondolat tehát az egyed életbenmaradása, annak körülményei, az alkalmazkodóképesség és általában az alkalmasság és a túlélés mindkét esetben, egyfajta önkéntelen, nem tervezett szelekciós folyamat. Spencer-nél a passzív szelekción túl (v.ö.: környezeti feltételek megváltozásával, az

---

10 DARWIN Charles: A fajok eredete - Természetes kiválasztás útján - Kampis György fordításában és előszavával Budapest, Neumann Kht., 2004. 200.

új körülményekhez alkalmazkodni képtelen egyedek vagy társadalmak kipusztulnak) kétféle aktív alkalmazkodásról is szól Spencer, jelesül – amit úgy nevezhetnénk, belső adaptivitás – amikor az egyedek vagy csoportok az új környezetnek megfelelően fejlesztik magukat a túlélésért; valamint más társadalmak, uralkodó csoportok, egyének által létrehozott szelekció, – amit úgy nevezhetünk, külső adaptáció – amikor mások döntik el az egyes egyedek, csoportok életképességét, új környezethez való alkalmazkodási képességüket, vagyis túlélésüket. Ezesetben a Spencer-i evolúció-fogalom az emberi társadalom és benne az egyedek fejlődéséről, állandó tökéletesedéséről szól, azt sugallja, hogy létezik egyre magasabb és magasabb értékrend, míg elérjük a tökéletesség maximumát, amely folyamatnak azonban a gyengébb egyének és csoportok alkalmatlanságukkal kerékkötői lehetnek. Ez a fajta 'társadalmi darwinizmus' előrevetíti a fasizmus és más genocídiumok rémét. A durkheimi szolidaritás duális jelentése a későbbi időkben sem volt minden elméleti filozófus és gyakorló politikus számára nyilvánvaló, ugyanis a kettős teória több paradoxont rejt. A mechanikus szolidaritás szélsőséges verziója a nacionalizmus, míg a végtelen organikus szolidaritás már a Spencer-i értelmezéshez közelítő individualista, szélsőségesen fogyasztói társadalom sajátja.

Társadalmi kontroll és társadalmi öntudat

Ha visszatekintünk az ókorba, azt láthatjuk, hogy az erkölcsi rend szervesen határozza meg az állami rendet, azonban a történelemben újra és újra szerepet kap az abszolút hatalom, az önkényuralom, amelyet Arisztotelész erényfilozófiája és a Montesquieu-féle politikai, hatalmi elvek nyomdokain Locke „a legnagyobb rossz”-ként jellemez. Eszerint nem szüksége egyetlen társadalomnak sem abszolút hatalomra, amennyiben morális elvek vezérelnék a tagjait, így egy centralizált, külső kontroll helyett működhetne az individuális belső kontroll.

A „társadalmi kontroll” kifejezést Albion Woodbury Small és George Edgar Vincent vezette be a szociológiába 1894-ben; a későbbi tudományos elméletek sorát meghatározó kontroll-elméletek alap gondolata még a Spencer-i társadalomfilozófiának a kooperációs kényszer, ami előrevetíti már a durkheimiánus társadalmi szolidaritás fogalmát. Ahogy 1882-ben

meg is fogalmazta Spencer: „Egyének pusztá csoportosulása nem alkot társadalmat. A társadalom szociológiai értelemben csak akkor alakul ki, ha az egyszerű egymásmellettségen túl együttműködés is létrejön. Addig, amíg egy csoport tagjai nem egyesítik energiájukat egy közös cél vagy célok elérése érdekében, aligha tartja őket valami is össze. A szétválástól csak az óvja meg őket, ha az egyének igényei egyesült erővel jobban kielégíthetők, mint ahogyan magányos cselekvés által lennének. Az együttműködés nemcsak hogy nem létezhet társadalom nélkül, de maga az együttműködés az, amiért a társadalom létezik” (Spencer 1882: §440).

Spencer ifjú éveiben már úgy látta, hogy a társadalomnak a fő fejlődési iránya a központi hatalom szükségszerűségének megszűnéséhez vezet, harminc évesen a Társadalmi statika című könyvében (1851), egyenesen azt jósolta, hogy az emberiség felismeri saját szükségéteit, tagjai végül teljesen alkalmazkodni fognak saját érdekükben a társadalmi létezés követelményeihez, amelynek következtében az állam és a hatalom értelmét veszti és elsorvad.

	A TÁRSADALMI KONTROLL INFORMÁLIS ESZKÖZEI	A TÁRSADALMI KONTROLL FORMÁLIS ESZKÖZEI
Szabályok betartásának hatásmechanizmusa	Normák és értékek elsajátítása: - Szocializáció - Internalizáció	A kormányzás által meghatározott, (...) végrehajtott külső szankciók
Eszközei	- Negatív eszközök: gúny, szégyen, kirekesztés - Pozitív eszközök: dicséret nevelésben megerősítés	Írott szabályok Intézményi szankciók (rögzített formában, testületi döntésekkel) (Lehet jutalom is.)
Funkció és cél	Standard elvárások szerinti viselkedés kialakítása	A káosz vagy anómiának a társadalomban való kialakulásának megakadályozása.
Nyomásgyakorlása	Csoportnyomás: Rendkívül széles viselkedési potenciállal rendelkező egyénnek az elfogadhatósági szintre szűkíti a viselkedés-repertoárját a „közösség szabványai” szerint	Émile Durkheim: - Kontroll (ellenőrzés) - Reguláció (szabályozás).

A társadalmi szolidaritás, a közösségi létezés, a csoportok kialakulása, koherenciája és intenzitása szerinti rendszerezés utal a szociális integráció mértékére, minőségére, amely a legfontosabb durkheimiánus paradigmának tekinthető. Ez a koncepció jelenik meg Durkheim doktori disszertációjában, a *Munka megosztása a társadalomban* című művében, de más írásaiban azonban igen ritkán. Durkheim úgy véli, hogy a kezdetleges, legprimitívebb társadalmakban az az egyén szinte „beleolvad” a csoporttal megosztott struktúrákba, a túléléshez (is) kapcsolható mindennapi gyakorlatokban és a transzcendentális, hitbeli, mentális állapotokat egyaránt együtt élik meg.

Durkheim azt sugallja, hogy a sui generis a „társadalomnak” nevezett entitás alapvető ok-okozati tényező, és hogy az egyén mint olyan nem okozati összefüggésben van, akár csak az atomok, melyek aztán meghatározzák az anyag természetét, az individuumok is ugyanolyan módon részt vesznek a társadalom létrehozásában (Durkheim [1893] 1997). Durkheim etikai, metafizikai és logikai állításai mind abból fakadnak, hogy a társadalmi szolidaritás – akárcsak a kovalens és ionos kötések – és a 'kollektív tudat' szükségesek a rend mindenkorai társadalmi rend fenntartásához és szabályozásához. Durkheim elméleti álláspontjai közvetlen válasz és elutasítás az utilitarizmusra és Herbert Spencer szociológiájára (1820-1903). Spencer koncepciója a társadalmi kötelékről ezzel szemben módszertani alapokon nyugszik, melynek fő kritériumai az individualizmus, társadalmi differenciálás és az államtól való szabadság. Durkheim Spencer-kritikája módszertani individualizmusának központi elgondolására irányul: Spencer felfogása az egyén viszonya a társadalomhoz, és ennek a köteléknek a jelentősége a társadalmi kohézió szempontjából, erkölcs és haladás. A látásmódbeli különbségek Durkheim és Spencer filozófiai nézőpontjai között elsősorban történelmi hagyományaik éles ellentétében gyökereznek. Durkheim hozzájárulása a szociológiához a 19. század végétől jelenkorunkig rendkívül erős hatású, a kollektivitás formáinak elmélete a szociológia mint tudomány alappillére, hiszen ma sem létezhet olyan szociológiai tárgy, gondolatfolyam, vagy alapvető tananyag, amelyből Durkheim kimarad.

Durkheim kritikája, elméleti pozíciója szöges ellentéte Spencer individualista, utilitarista nézőpontjával. Spencer A kereskedelem

erkölcse” (Spencer, 1859 , pp. 140–141) című művében kifejti, hogy mindenki képes egyénileg kifejleszteni egyfajta „társadalmi öntudatot”, mely a „lovagias udvariasság” meglétére épít, majd továbbfűzi ezen gondolatmenetet az 1873. évben megjelent, akkoriban igen népszerű, úttörő-jellegű *A szociológiai tanulmányozása* című munkájában (*The Study of Sociology*, 1873), amely a társadalom fejlődését individualista megközelítésből a következőképpen definiálja: „...a kiegyensúlyozott társadalmi öntudat, mint a kiegyensúlyozott egyéni öntudat, a magas szintű evolúció kísérője” (Spencer, 1873 , 291. o.). Spencer mások öntudatát a „társadalom” vagy a „társadalmi szervezet” nélkülözhetetlen alkotórészének tekintette”

A látásmódbeli különbségek Durkheim és Spencer filozófiai nézőpontjai között elsősorban történelmi hagyományaik éles ellentétében gyökereznek. Durkheim a francia hagyományok „terméke” - példázza báró de Montesquieu, Auguste Comte és Jean Jacques munkája és Rousseau többek között (Levine 1995). Spencer ezzel szemben „a britek” iskolájához tartozik, vagyis az angolszász hagyományt viszi tovább, amelyet olyan közgazdászok és erkölcsfilozófusok fémjeleznek, mint Adam Smith, John Locke, Thomas Hobbes, John Stuart Mill és David Hume (Levine 1995). Durkheim és Spencer ellentétes nézetei homlokegyenest más eredményre vezetnek, egyúttal meghatározzák a szociológiai alapkoncepciókat és egyúttal egy tudománytörténetileg is meghatározó, hosszan elhúzódó, példátlan szociológiai vita alakul ki a két különböző paradigma körül.

Durkheim társadalomfilozófiáját elsősorban a pozitivista, az organicista, a kollektivista, a csoport- és rendelmélet keretei közötti gondolkodás jellemzi, szociológiája összességében strukturális funkcionálista szemléletmódú, főként ahogy a kollektív társadalmi életre tekint, azt elemzi. A társadalmi integráció a társadalom által létrehozott terméként léteznek kollektív érzelmek, közösségi cselekvés és részvétel, ami egy egészséges társadalomban a szolidaritást is működteti (Durkheim [1893] 1997). Ezzel szemben Spencer szociológiája, társadalmelemzési módszertana az individualizmuson, az egyének által motivált interakciók szükségletén alapszik (Levine 1995). Durkheim *A munkamegosztás a társadalomban* című művének (1893) megjelenését követően kortársai, korának

legjelentősebb társadalomtudósai és filozófusai (Andler 1896; Bernes 1895; Fouillée 1896; Mazell 1898; Tarde 1894; Tonnies 1924; Tosti 1898; Csomók 1898) erően kritizálták, éppen ez a robbanásszerű tudományos hatása mutatja újszerű, egyedülálló elméleti álláspontját. A Durkheim-kritikáknak számtalan iránya nyilvánul meg, főként a „társadalmi realizmusa” (Fouillée 1896; Parodi 1909; Tarde 1894) az egyén szerepe a társadalomban (Palante 1903) és erkölcs (Belot 1894; Fouillée 1896; Landry 1906; Lukes 1973) kérdése az, ami más tudósoknak új gondolatokat és sok esetben multidiszciplináris ellenérvek formájában fogalmazódott meg. A XX. század végén, a XXI. század elején sem lankadt ez a tudományos érdeklődés Durkheim iránt, hiszen a bűnözés (Downs és Rock 1971; Kameyama 1988; Leavitt 1992) újabb aktualizált területekkel bővült a durkheimianus szociológia terén, valamint a büntetés (Kennedy 2000), az öngyilkosság (Kushner és Sterk 2005; Lehmann 1995; Lester 1992), a deviancia (Konty 2005), a vallás (Graham 2007; Prades 1991), a szolidaritás (Adair 2008) kérdései olyan alapokat raktak le, melyek a mai napig aktuális, újabb és újabb társadalomtudományi megközelítéseket tesznek lehetővé. Spencer a társadalmi tényekről alkotott képe, rendszere, felszínen különböző álláspontjai a mélyben igen hasonló tudományos „hitvilágon”, gondolatszisztémán alapulnak, kérdésfelvetéseik ezért hasonlóak, amelyekkel Durkheim is szembesül, beleértve a tulajdonjogok jellegét, a szerződéseket, a vallás funkcióit, a kormányzás szerepeit. Mindekttőlük utókorra gyakorolt látens és explicit hatása vitathatatlan.

Charles Camic ezt úgy foglalja össze, „hogya a szociológusok generációk óta támadják, megkérdőjelezik az utilitárius társadalomelmélet teoretikus megfelelőségét” (1979: 516) mégis számtalan új tudományos gondolatnak és irányzatnak a gyökerét fedezhetjük fel.

A külső, negatív kontroll egyik megnyilvánulása a mechanikus társadalmak által alkalmazott büntetés a megtorlás, a bosszú, („szemet szemért”) a stigmatizáció és a kirekesztés, melynek végletes módja a halálbüntetés. Jogfilozófiai alapját Hegel úgy írta le, mint a bűn adekvát mértékének meghatározása és a jogbiztonság megalapozásának eszköze, melynek elengedhetetlen feltétele az állami kényszer. Durkheim organikus szolidaritás szerinti bűnkövetkezménye a resztoratív büntetés;

Hegel vélekedése szerint a bűnöst nem kell kirekeszteni a társadalomból és főként annak jogrendjéből, hanem szabadságot és lehetőséget kell neki biztosítani bűne felismeréséhez és helyrehozásához. Ez a gondolat bőven megelőzte a korát, a XXI. század jóléti államainak javításelméleti tendenciáját tükrözi, melynek a legfontosabb gyakorlati elemei a reszocializáció, a károsultak közvetlen kártérítésére kiszabott pénzbüntetés, a társadalmi kontrollal végzett helyreállítás stb.

Társadalmi integráció, szolidaritás, együttműködés és versengés

Durkheimnek a munkamegosztás-elméletével kapcsolatos társadalomfilozófiáját jellemzi, hogy magát az ember hatalomhoz és munkához való viszonyát alapvetően olyan szociális jelenségként írja le, amely elsősorban közösségi és nem individuális mozzanatokból tevődik össze, az ember duális természete magyarázza, másrészt megkülönböztet materiális és etikai, dinamikus sűrűség (densité) között. „Végeredményben a társadalomintegráló erők hatását, a sikeres integrációt jelzi vele, a szolidaritás ilyenformán tehát hatás, eredmény; a megvalósult szolidaritást a létrehozó okok szerint gondolta tipizálni. Ezért a megvalósult szolidaritás két nagyon különböző dolgot jelent: a morális kötelezettség és a kölcsönös függőség, a szó jelentésének két fő eleme mentén két ellentétes típusra (a mechanikusra és az organikusra) hasadt szét. Tisztázatlan volt a könyvben a munkamegosztás fogalma is”. (Némedi 1994. 32) Durkheim nyilvánvalóan ezt is magátólértetődőnek tekintette, hiszen, mint írja, „a jelenség annyira általánossá vált, hogy mindentínek a szemébe tűnik.” (1893, 27) Ezért nem is tért ki alaposabban elemzésére. Problémája sokkal inkább az volt, hogy az egymással ellentétes erkölcsi parancsok közül melyik érvényes: az-e, amelyik a specializálódást írja elő („Tedd magad alkalmassá egy meghatározott funkció hasznos ellátására.” 1893, 30), vagy az, amely szerint mindannyiunknak ugyanazt az eszményt kell követnünk (1893, 31) – vagyis hasonlónak kell lennünk. Általában nem értett egyet Spencerral, így végső soron azzal sem, hogy a munkamegosztás automatikusan szolidaritáshoz vezet (noha olykor ez a látszat keletkezik (Némedi, 1994, 32, 2006), de sokat átvett tőle, noha éppen Spencer központi kategóriáját, a differenciálódás fogalmát a Division központi

fejtegetéseiben nem használta. Általános a vélekedés, hogy Durkheim a marxizmussal szemben állt és mindezzel új elméleti alternatívát kívánt felállítani Alexander (1982,250), Némedi (1994, 32-33. 2006) ezzel szemben kutatásaiban arra jutott, hogy „nincs nyoma annak, hogy Durkheim alaposabban ismerte volna Marxot, s hogy szociológiájának ilyen elméleti funkciót tulajdonított volna”. Visszatérve a bevezetett „densité” fogalomra, amely nemcsak kedvezően hat a munkamegosztás kialakulására (ez talán elmondható lenne az anyagi sűrűségről, tehát az emberek közötti anyagi viszonyok fizikai közelségéről és erősségéről is), hanem mint voltaképpeni oka kényszerítő erővel előidézi azt (Durkheim 1988, 321). Az érvelésben Durkheim egy Charles Darwin által minden szervezetre érvényesnek mondott „törvényre” támaszkodik: az egyes részek egyformasága versengést és harcot kelt, a különbözőségük viszont azok ellen hat – ez érvényes az emberekre is. A versengés veszélyt jelent számukra, mégpedig olyat, amely nem az egyént fenyegeti, hanem az adott társadalom tagjai között fennálló szolidaritás érzését, amely éppen társadalommá teszi őket. A munkamegosztás tehát előfeltételezi a társadalom létezését, mégpedig a társadalmiság durkheimi értelmében: a szolidaritásra való erkölcsi hajlam alapján alakul ki.¹¹

Ezzel Durkheim egyértelműen elhatárolódik az organicizmusnak attól a másik válfajától is, amely egyik brit kortársának, a szociológus Herbert Spencernek az elméletében fogalmazódik meg. „Spencer mondja: »Szociológiai értelemben vett társadalom csak ott keletkezik, ahol az egymással mellettiség mellett együttműködés is van.« Láttuk, hogy ez az állítólagos axióma az igazságnak éppen az ellentéte. Hiszen mégiscsak nyilvánvaló, hogy – Auguste Comte szerint – »az együttműködés távolról sem képes társadalmakat teremteni, inkább azok előzetes, spontán létrehozását előfeltételezi.« Az embereket mechanikus okok és impulzív erők, például a vérrokonság, a hazához való kötődés, az ősök kultusza, a közös erkölcs stb. hozzák közel egymáshoz. Csak ha ezen az alapon létrejött a csoport, akkor szerveződik meg tagjainak együttműködése» (Durkheim,

---

11 Julius Morel, Eva Bauer, Meleghy Tamás, Heinz-Jürgen Niedenzu, Mac Preglau, Helmut Staubmann (2000) Szociológiaelmélet, Osiris Kiadó, Budapest (6. fejezet: Emile Durkheim (Franciaország, 1858–1917): a társadalmi, társadalmival magyarázandó)

1988, 337. sk.). Ez utóbbi megjegyzés természetesen csak a durkheimi mechanikus szolidaritású társadalom esetén érvényesülhet.

Spencer és Durkheim nézeteinek legfőbb ütközőpontjai

A XIX. század végi vita elsősorban Durkheim által a Spencerrel kapcsolatban született kritikai elemzése, amely néhány fő írásművében jelent meg először csak a lényeges észrevételek vázlatával kezdődött, majd könyveiben megtalálhatjuk az alaposabb analíziseit is ezen gondolatainak. A társadalom munkamegosztásáról szóló, 1893-ban Durkheim így fogalmaz erről: „a Spencerhez hasonlóan nem szabad a társadalmi életet tisztán és kizárólag az egyén természetének eredményeként bemutatnunk, éppen ellenkezőleg, mivel inkább az utóbbi az előbbiből fakad. A társadalmi tények nem pusztán a pszichológiai tények kialakulásának, kifejlődésének következményei, amelyek nagyrészt a társadalmi tények meghosszabbodásai, folytatásai az egyéni tudaton belül” (Durkheim, 2014/1893, p. 272). Durkheim szerint: „A kollektív élet nem az egyéni életből származik; éppen ellenkezőleg, az utóbbi vált ki az előbbiből. Csak ebből a feltételből lehet megmagyarázni, hogy a társadalmi egységek személyes individualitása hogyan alakult ki és fejlődött anélkül, hogy a társadalom szétesett volna. Valójában, mivel ebben az esetben a már létező társadalmi környezetből nőtt ki, szükségszerűen viseli annak bélyegét.” (Durkheim, 2014/1893, 218. oldal). Durkheim néhány oldallal később kibővíti ezt a pontot, megjegyezve, hogy „kétségtávolú egyértelmű igazság, hogy a társadalmi életben nincs olyan dolog, ami nincs az egyének tudatában. Ugyanakkor minden, ami az utóbbiban megtalálható, a társadalomból származik” (Durkheim, 2014/1893, 272–273). Érvelésének kiegészítéseként egy megjegyzésben hozzáfűzi: „De mivel az egyének társadalmat alkotnak, új jelenségek lépnek fel, amelyek oka asszociáció, és amelyek az egyének tudatára reagálva nagyrészt formálják őket. Ez az oka annak, hogy bár a társadalom nem jelent semmit az egyének nélkül, minden tagja sokkal inkább a társadalom terméke, mint a szerzője, (vagyis oka, okozója).” (Durkheim, 2014/1893, 274.)

Az individualizmus, kollektívizmus és a munkamegosztás morálja

A szociológiai módszer szabályaiban (1895) Durkheim lényegében fenn tartja álláspontját Spencerről. Durkheim kijelenti, hogy míg Spencer a társadalmi életet „alapvetően spontánnak és a társadalmat természetes dolognak tekinti”, amikor a társadalmi életet „természetesnek” nevezi, az egyszerűen azért van, mert úgy találja, hogy az meg van alapozva az „egyén természetében” (Durkheim, 2013 / 1895, 97.) Míg az egyéni tudatosság az elszigetelten vett szerves és pszichés természetéből fakad, Durkheim „kollektív tudatosságnak” nevezi az „ilyen lények sokaságának kombinációjából”. Így az eredmények „tehát nem lehetnek különbözőek, mivel az alkotóelemek ennyire különböznek egymástól” (Durkheim, 2013/1895, p. 99). Valójában a kollektív tudat ontológiai valóságának azonosításával Spencer Durkheim olvasatában helytelen, így új területre viszi őt, de a kortárs szakirodalom is úgy értékeli, hogy egyben ítéletet is mond felette (Offer, 2019. 11.): létezik „normális” kényszer a „reflexióhoz”, amely arra készíti az embert, hogy megértse, mennyivel gazdagabb vagy összetettebb és az az egyéni lény folyamatos társadalmi létezéséből következik „ hogy az egyén számára érthető és elfogadható a tőle megkövetelt társadalmi alárendeltség”, valamint a „ függőség, a ragaszkodás és tisztelet érzései, amely habitussá vált az alkalmazkodás során” (Durkheim, 2013/1895 , 98. o.).

Bár Durkheimnek nem sikerült teljesen megnyugtatóan bizonyítania a munkamegosztás erkölcsi minőségét, fő tétele – a társadalmiság társadalmi-erkölcsi eredetének tézise – mégis alkalmazható a munkamegosztásra épülő társadalmakra, a munkamegosztás eredetét és keletkezésének előfeltételeit ugyanis nem gazdasági mozzanatokkal magyarázza.

Itt meg kell jegyezni azt is, hogy Durkheim 1898-as „Individualizmus és az értelmiség” című művében jelentős kontrasztot állít fel Spencer elemzésének „egoizmusá” és a Kant által ön- és közérdekekről, altruizmusról és mindezek etikájáról nyújtott elemzés társadalmi jellege között: „Senki sem ragaszkodott hangsúlyosabb módon a szupra-individuális karakterhez, mint Kant, aki a moralitást és a szabályok betartását a legmagasabb szintű egyéni jellegnek tekinti” (Lukes, 1969. 22. o.). *Munkamegosztás a társadalomban* című – általunk is sokat idézett – könyvében Durkheim

leírja annak fontosságát, hogy a kormányzás folyamata, annak legitimitása milyen módon történik, és főként, hogy az egyén vagy csoport elsődleges feladata, funkciója, hogy „biztosítsa a hiedelmek, hagyományok és kollektív gyakorlatok tiszteletben tartását” ([1893] 1997: 42). A munkamegosztás erkölcsi jellegét Durkheim itt tulajdonképpen a munkaerő differenciálódásának keletkezéséig vezeti vissza, a „régisolidaritás” fenyegetettségének szempontjából mutatja ki. Hogy miben rejlik a feltételezett önálló erkölcsi jelleg (sui generis minőség), az Durkheim fejtegetéseiből egyértelműen nem deríthető ki, ami értelmezőinek és bírálóinak mind a mai napig tág teret enged a vitákra, kritikára.

Következmények és következtetések

Spencer és Durkheim hatása a mai társadalomtudományokra vitathatatlan. Ahhoz, hogy mindezt felismerhessük, tekintsük meg Durkheim és Spencer mechanisztikus, organikus és szuperorganikus szolidaritáson, illetve társadalmi működésen alapuló paradigmáit építőkövei, alapvetései, szabályzási elvei, érdekrendszere, irányítása, munkamegosztása, vallási és hitvilága valamint moralitása szerinti rendszerben.

PARADIGMA	DURKHEIM MECHANIKUS SZOLIDARITÁS ORGANIKUS SZOLIDARITÁS		SPENCER SZUPER- ORGANIKUS TÁRSADALOM
Társadalmi tények	A társadalmi tények az egyéntől függetlenül, rajta kívül, a priori léteznek.	Társadalmi tényeket maga az egyén fejleszti, az emberek társadalmi, pszichológiai és biológiai adottságai az interakcióikon keresztül korlátozzák, befolyásolják.	A fejlődés során a társadalmi tények is mind komplexebbé válnak. Társadalmi intézmények az egyén érdeke szerint átszerveződnek
Önérdkek szabályzása/szerepe	A közösségi érzést és a társadalmi harmóniát rombolja az önérdék.	Az interdependencia határozza meg az egyének érdekeit és egymáshoz való viszonyát.	Az önérdék növeli az egyén specializációját/szakosodását és javítja a társadalmi körülményeket.

A TÁRSADALOMFELFOGÁS ÉS TÁRSADALOMSZABÁLYOZÁS ...

Kormányzás szabályai/szerepe	A kormányzat olyan autoritás, amely fenntartja a társadalom értékrendjét, a kollektív hitet, szokásokat. Deviancia esetén kirekeszt, a bűnöket megtorolja.	A kormányzás feladata elsősorban a koordináció, amely a társadalmi folyamatokat irányítja és resztoratív módon beavatkozik deviancia esetén.	Az egyének önrendelkezése, az önirányításához szükséges ismeretek megszerzése következtében az irányító hatóság, a központi kormányzás szerepe csökken.
Munkamegosztás	A munkamegosztás zavart okozhat a társadalomban, amikor olyan patológikus helyzet, illetve abnormális folyamatok alakulhatnak ki, mint az egységes rendszerek felbomlása és az egyének izolációja.	A munkamegosztás kialakul a társadalmi szükségletek és a közösségi folyamatok mentén, azonban alapvetően az eredménye az individuális érdekeket szolgálja. A mind jobban elkülönülő, specializált szaktudások interdependenciális hálózatokat hoznak létre és működtetnek a társadalmon belül.	A munkaerő egyénileg szelektálódik. Kiválasztódás (Darwin-i értelemben): képesség és tehetség szerint. Munkavezető (hatalom) feladata: szabályozási (ellenőrzés, koordináció), operatív (termelési) és disztribúciós (erőforrások elosztása) jellegű.
Vallás/hit	A közös valás kollektív hitrendszer épít, amely erősíti az összetartozást, a közösségi érzést, a társadalmi kohéziót. (Mechanikus szolidaritás.)	Minden egyénnek magánügye a hite, egy adottság a sok közül, az egyént szerepei határozzák meg. Sok vallás növeli interdependenciában a szolidaritást.	A vallás az egyén önkifejezése, melyen keresztül megmutatja hitét, vagy hitetlenségét.
Etika/moralitás	A moralitás a közmegegyezés és a társadalmi intézmények terméke. Aki vét ellene, a közösség hite, értékrendje ellen vét.	Az erkölcs alapja a jó munka, közösséggért való cselekvés. A lényeg a folyamatok fenntartása, aki szabályt szeg, az megszakítja a működő folyamatokat.	Az erkölcsiség az egyéni interakciók terméke, melynek az emberi önzés szab határt. Az erősebb legyőzi a gyengébbet (törzsek, evolúció).

Az egyén, a közösség és a társadalom szerveződéseinek hatása az elmúlt másfél évszázad gondolkodásmódjára nehezen elvitatható, hiszen a fent ismertetett szociológiai filozófiai hagyományokon alapszik az a funkionalista meggyőződés, hogy a társadalom fennmaradása és benne az egyén életfeltételeinek biztosítása valamely implicit, vagy explicit függőségi szisztémákon keresztül biztosítható és az egyén számára a szabályozás és a cselekvés összefüggésrendszerén keresztül valósul meg.

Spencer és Durkheim e cikkben bemutatott paradigmátikus látásmódja megalapozója rendkívül izgalmas, modern, interdiszciplináris irányzatoknak, így például megihlette a XX. század végi, XXI. századi szociálpszichológiai, antropológiai, nemzeti és szervezeti kultúra kutatásokat. Ez az egyik izgalmas következmény társadalomfilozófiájuk egyik szakirodalomban szinte egyáltalán nem tárgyalt hatása. Szubjektív megközelítésből azt mondhatom, a legfontosabb kiemelni a teljesség igénye nélkül Hofstede kutatásait, azon belül is a hat elemzési dimenziója közül talán éppen az egyik legfontosabbat: az individualizmus kontra kollektívizmus (IDV) indexet, amely azt vizsgálja, hogy mennyire integrálódnak a társadalomban az emberek egy csoportba.

Hofstede egyértelműen kimutatja és plasztikussá teszi, hogy az individualista társadalmakat milyen mértékben jellemzik azok a laza kötelékek, amelyek gyakran csak az egyént kapcsolják közvetlen családjához. Az ilyen társadalmakban az egyén egoizmusa a jellemzőbb, nagyobb közösségek erős összetartóerővel ritkán jönnek létre, illetve szinte soha nem alakulnak ki. A magas individualista indexel rendelkező társadalmak hangsúlyozzák az „én” fontosságát a „mi”-vel szemben. Ez egyértelműen utal(hat) a dürkheimiánus organikus szolidaritás rendszerére és a Spencer értelmezésben először ismertetett szuperorganikus társadalom jellemzőire egyaránt.

Hofstede által az 1960-as években kidolgozott, a mai napig folyamatosan fejlődő, de a XIX. századi társadalomfilozófiai rendszerben gyökerező rendszerben az individualista nemzeti és/vagy szervezeti kultúra ellentétpárja, a kollektívizmus, amely index a jellemzése szerint olyan mérőeszköz, amely a közösségi érzést méri. Ha magas a *kollektívizmus* index, az azt mutatja, hogy az adott társadalom olyan, amelyben szorosak az emberi kapcsolatok, az egyén szervesen integrálódik, képes

tartós kapcsolatokat kötni, fontos a nagycsalád és más szerveződések és csoportok szerepe ebben a kultúrában. Ezeket a csoportokat kétségtelenül lojalitás fűzi egymáshoz és támogatják egymást, ha konfliktus alakul ki egy másik csoporton belül, ami a mechanikus szolidaritás jellemzője Durkheim rendszerében.

Összességében elmondhatjuk, hogy a XIX. században a tudományos áramlatokat, a társadalom változásait érzékelté Durkheim, Spencer és kortársaik. Az ő tanulmányozásukkal mind mélyebben megérthetjük mi is történt a viharos XX. században, hogyan változott az érdekvédelem és a morális értékek társadalmi megítélése, az emberi kapcsolatok minősége, a munkamegosztás értelmezése, a hit és a hatalom szerepe, hogyan alakultak ki anomia állapotok. A XXI. században az állandóság, a vonatkoztatási pontok még inkább megszűnni látszanak miközben az egyes embernek az igényei, szükségletei, vágyai nem változhatnak olyan sebességgel, mint környezetük. A mi századunkban a fejlődésének folyamatosan gyorsuló üteme, mint egy szélmalom kereke úgy forogtatja az eseményeket, melynek hajtóereje a gondolat, a technológia és a tudomány kölcsönhatásának és küzdelmének mind viharosabb szele. A legújabb jelenségek kapcsán körvonalazódik a társadalmi szolidaritás és morál teljesen új paradigmája (amely éppen az eddig ismerttetett kauzalitás ellentétét látszanak bizonyítani), ilyen a környezetvédelem, a virtuális létezés, bizonyos felelősségvállalások és a pandémia jelensége is, ahol a szolidaritás új alapokon kéne, hogy nyugodjon, vagy éppen a nem-cselekvésen alapul. Ennek az új rendszerét *passzív, hálózatos szolidaritásnak*, vagy méginkább *technológiai, virtuális szolidaritásnak* nevezhetnénk és izgalmas feladatként kidolgozása új gondolkodók után kiált.

Szakirodalom

- ANDLER, Charles. 1896. Sociologie et démocratie . Revue de métaphysique et de morale. 4: 243-5.
- BARNES, J. A. (1966.): Durkheim's Division of Labor in Society.; Man. 1, 2: 158-75.
- BELOT, G. (1894.): L'Utilitarisme et ses nouveaux critiques.; Revue de métaphysique et de morale 2: 404-464.

- BERNÈS, Marcel. (1895.): Sur la méthode en sociologie.; Revue philosophique 39: 233-57.
- CARNEIRO, Robert L. - PERRIN, Robert G.(2002): „Herbert Spencer’s ‚Principles of Sociology:’ a Centennial Retrospective and Appraisal.” *Annals of Science* 2002 59(3): 221–261 online at Ebsco
- COMTE, Auguste. (1998.): *Early Political Writings*. Edited by H.S. Jones. New York: Cambridge University Press.
- DEICHMANN, Ute. (2010). *Darwinism, Philosophy, and Experimental Biology*. Springer. pp. 41–42. ISBN 978-90-481-9901-3
- DOHERTY, Brian, *Radicals for Capitalism: A Freewheeling History of the Modern American Libertarian Movement*, p. 246.
- DUNCAN, David. (1908) online edition of *The Life and Letters of Herbert Spencer*
- DURKHEIM, Émile (1893): *De la division du travail social, étude sur l’organisation des sociétés supérieures*, Paris, Alcan,. Magyarul: *A társadalmi munkamegosztásról*, ford. Csákó Mihály, Budapest, Osiris, 2001.
- DURKHEIM, Émile (1895): *Les règles de la méthode sociologique*, Paris, Alcan,
- EGAN, Kieran (2002). *Getting it wrong from the beginning*. Retrieved 14 June 2013.
- ELLIOTT, Paul. (2003): *Erasmus Darwin, Herbert Spencer and the Origins of the Evolutionary Worldview in British Provincial Scientific Culture*, *Isis* 94 1–29
- ELWICK, James (2007). *Herbert Spencer and the Disunity of the Social Organism* (PDF). *History of Science*. 41: 35–72. doi:10.1177/007327530304100102. Archived from the original (PDF) on 15 June
- FOUILLEE Alfred. (1896.): *Le Mouvement Positiviste et la Conception Sociologique du Monde Ancien* Librairie Germer Bailliere:, Paris.
- FRANCIS, Mark. (2007): *Herbert Spencer and the Invention of Modern Life*. Newcastle UK: Acumen Publishing, 2007 ISBN 0-8014-4590-6 M. Francis (23 December 2014). *Recension of Herbert Spencer’s life*. Routledge. pp. 7–8.

- GRAHAM, E. Tyler. (2007.): The Danger of Durkheim: "Ambiguity in the Theory of Social Effervescence." *Religion*. 37:26-37.
- HEGEL, G. W. F. (1979.): *A logika tudománya*, Budapest, Akadémiai Kiadó,
- HODGSON, Geoffrey M. (2004) *Social Darwinism in Anglophone Academic Journals: A Contribution to the History of the Term*; 17 *Journal of Historical Sociology* 428.
- HOFSTADTER, Richard (1944): *Social Darwinism in American Thought* (1944; Boston: Beacon Press, 1992), p. 32.
- HOFSTEDE, G. (1980). *Culture's consequences: International differences in work-related values*. Beverly Hills, CA: Sage.
- HOFSTEDE, G. , & BOND, M. H. (1984). Hofstede's culture dimensions: An independent validation using Rokeach's value survey. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 15, 417-433.
- Principles of Biology (1864, 1867; revised and enlarged: 1898), in two volumes
- JAMES, William (1878): *Remarks on Spencer's Definition of Mind as Correspondence*
- JAMES, William (1904): *Herbert Spencer*; *The Atlantic Monthly*. XCIV: 104.
- KALMÁR Zoltán (2014): *A zsenialitás természetrajza (kézirat gyanánt)*, UNI, Eger.
- KARABATZAKI-PERDIKI, H. (1988.): *The Individual and Society in Plato and Durkheim: A Comparative and Critical Analysis*. East Anglia, Great Britain, University of East Anglia
- KENNEDY, James G. (1978): *Herbert Spencer*. Boston: G.K. Hall & Co.,
- KOESTLER, Arthur: *A teremtés*. Budapest: Európa, 1998., 241-242.
- LANDRY, A. (1906.) *Principes de morale rationnelle*. Paris
- LEVINE, Donald. 1995. *Visions of the Sociological Tradition*. Chicago: The University of Chicago Press.
- LEVY, Neil. (2004.): *What Makes Us Moral: Crossing the Boundaries of Biology*. Oxford, England: Oneworld Publications.
- LINDQVIST, Sven (1996):. *Exterminate all the brutes*. New Press. p. 8. ISBN 9781565843592.
- LOCKE, John. [1690] 1980. *Second Treatise of Government*. Edited by C.B. Macpherson. Indianapolis, IN: Hackett Publishing Company.

- LOPREATO, Joseph. (1990.): From Social Evolutionism to Biocultural Evolutionism;. *Sociological Forum*. 5(2):187-212.
- LUKES, S. (1969): Durkheim's 'individualism and the intellectuals'. *Polit. Stud.* 17, 14–30. doi: 10.1111/j.1467-9248.1969.tb00622.x
- LUKES, Steven. (1973.): *Emile Durkheim, His Life and Work: A Historical and Critical Study*; Stanford, CA: Stanford University Press
- T.H. Green, Mr. Herbert Spencer, and J. Martineau (1902) by Henry Sidgwick. *Lectures on the Ethics*
- MAZEL, H. (1899.): *Sociologues contemporains*, *Mercure de France*. 29: 662-91.
- MCKINNON, AM (2010): „'Energy and society: Herbert Spencer's 'energetic sociology' of social evolution and beyond'” (PDF). *Journal of Classical Sociology*. 10 (4): 439–55. doi:10.1177/1468795x10385184. hdl:2164/2623.
- MONTESQUIEU (1748): *A törvények szelleméről* In ORTHMAYR In.: Imre (szerk.) (2000): *Újkori társadalomfilozófia: szöveggyűjtemény*, Miskolc, Miskolci Egy. K.,
- NÉMEDI Dénes (1994, 2006): *Durkheim. Digitális Tankönyvtár, Filozófia, pszichológia*
- OFFER, John (2004): *Herbert Spencer: Critical Assessments* (London: Routledge, 2004), p. 612.
- OFFER, John (2006): *An Intellectual History of British Social Policy*. Bristol: Policy Press. pp. 38, 142. ISBN 1-86134-530-5.
- OFFER, John (2019): *Social Solidarity and Herbert Spencer: Not the Oxymoron That Might Be Assumed* *Frontiers of Sociology*, 12 February 2019
- PARODI, D. (1909.): *Traditionalisme et démocratie*. Paris.
- PARSONS, Talcott (1933, 1937, 1968): *The Structure of Social Action*; New York: Free Press, 1968), p. 3; quoting from C. Crane Brinton, *English Political Thought in the Nineteenth Century* (London: Benn, 1933).
- PERRIN, Robert G. (1995). „Émile Durkheim's Division of Labor and the Shadow of Herbert Spencer”. *Sociological Quarterly*. 36 (4): 791–808. doi:10.1111/j.1533-8525.1995.tb00465.x.

- PLEKHANOV, Georgii Valentinovich (1912), trans. Aveling, Eleanor Marx. *Anarchism and Socialism*, p. 143. Chicago: Charles H. Kerr & Company. (See here.) *Popular Science Monthly*, Volume 44
- RAFFERTY, Edward C. „The Right to the Use of the Earth”. Herbert Spencer, the Washington Intellectual Community, and American Conservation in the Late Nineteenth Century.
- SCHWARTZ Benjamin S, (1964) *In Search of Wealth and Power* (The Belknap Press of Harvard University Press, Cambridge Massachusetts,.
- SCIABARRA, Chris Matthew (2006): „Libertarianism”, in *International Encyclopedia of Economic Sociology*, ed. Jens Beckert and Milan Zafirovski pp. 403–07 online.
- SHAPIN Steven (13 August 2007). „Man with a plan”. *newyorker.com*. Archived from the original on 30 April 2015. A lifelong hypochondriac, he had come for his health, to reinvigorate his “greatly disordered nervous system,” and he withstood all inducements to what he called “social excitement.”
- SMALL Albion Woodbury - VINCENT George Edgar (1894): *An Introduction to the Study of Society*, New York, Cincinnati, Chicago: American Book Company
- SMITH, George H. (2008). „Spencer, Herbert (1820–1903)”. In Hamowy, Ronald (ed.). *The Encyclopedia of Libertarianism*. Thousand Oaks, CA: SAGE; Cato Institute. pp. 483–85.
- SMITH, Matthew Bryan (2009.): *Durkheim’s Refutation of Spencerian Methodological Individualism: A Critical Evaluation*, East Tennessee State University 5.
- SPENCER Herber (1857): ‚Progress: Its Law and Causes’, *The Westminster Review*, Vol 67.
- SPENCER, H. (ed.). (1860). “The social organism,” in *Essays*, 1901, Vol. 1, 265–307. (first published in the *Westminster Review*, January).
- SPENCER, Herbert (1851): *Social Statics*, pp. 42, 307.
- SPENCER, Herbert (1873): *Descriptive Sociology; or Groups of Sociological Facts*, parts 1–8, classified and arranged by SPENCER, compiled and abstracted by David DUNCAN, Richard Schepping, and James COLLIER (London, Williams & Norgate, 1873–1881).
- SPENCER, Herbert (1884): *The Man Versus the State*; W’filiams and

- Norgate, London and Edinburgh.
- SPENCER, Herbert (ed.). (1859). "The morals of trade," in *Essays*, 1901, Vol. 3 (London: Williams and Norgate), 113–151. (first published in the *Westminster Review*, April).
- SPENCER, Herbert. (1884, 1981.): *The Man Versus the State*. Indianapolis, IN: Liberty Classics.
- STRENSKI, I. (1989.): *Religious Studies, Naturalism and the Persistence of Astrology*; *Religion* 19: 317-23.
- STUCKE, Maurice E (2007): „Better Competition Advocacy” (PDF). Retrieved 29 August 2007. Herbert
- TARDE, Gabriel. [1894] 1969. *Gabriel Tarde: On Communication and Social Action*. Chicago, IL: University of Chicago Press.
- TAYLOR, Michael (1992): *W. Men versus the State: Herbert Spencer and Late Victorian Individualism*. Oxford: Oxford University Press,
- TAYLOR, Michael W. (2007): *The Philosophy of Herbert Spencer*. London: Continuum,.
- TILMAN, Rick. (2002.): "Durkheim and Veblen on the Social Nature of Individualism." *Journal of Economic Issues*. 7:1104
- TONNIES, Ferdinand. (1929.): *Soziologische Studien und Kritiken* vol. 3. Walter de Gruyter: Berlin
- TOTSI, G. (1898.): "Suicide in the Light of Recent Studies". *American Journal of Sociology*. 3:464-478.
- TURNER, Jonathan H. (1985). *Herbert Spencer*. Beverly Hills, CA: SAGE Publications. ISBN 0-8039-2244-2 *A Renewed Appreciation*. Sage Publications, 1985. ISBN 0-8039-2426-7
- VERSEN, R. Christopher (2006): *Optimistic Liberals: Herbert Spencer, the Brooklyn Ethical Association, and the Integration of Moral Philosophy and Evolution in the Victorian Trans-Atlantic Community*. Florida State University,.
- WEBER, MAX (1905): *Die protestantische Ethik und der Geist des Kapitalismus*, in: *Gesammelte Aufsätze zur Wissenschaftslehre*. Mohr/Siebeck, Tübingen, 1920, pp. 94-95.
- WEINSTEIN, David, Herbert Spencer, *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* (Fall 2019 Edition), Edward N. Zalta (ed.), URL = <<https://plato.stanford.edu/archives/fall2019/entries/spencer/>>.

Birher Nándor

SPENCER JELENTŐSÉGE AZ 1800-AS ÉVEK MÁSODIK FELÉBEN

Herbert Spencer jellemzően az az ember, aki jókor volt jó helyen. A tudományos munkásságát végig olyan szellemi környezetben fejthette ki, amelyik kiemelt figyelmet fordított az általa használt fogalmakra, továbbá egy szerencsés örökség folytán az írói, kutatói tevékenységét is anyagi kényiszerek nélkül végezhetette.

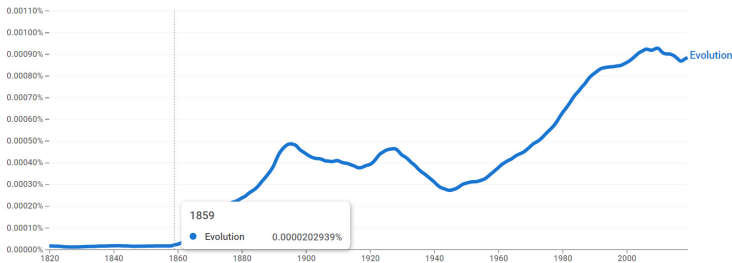
Vasútmérnöként és műszaki rajzolóként autodidakta módon mélyült el mind az evolúció, mind pedig a filozófia tudományában. Magyarként tisztában vagyunk az autodidakták jelentőségével, elég, ha az ecsethez nyúló patikussegédre gondolunk. Más kérdés, amíg Csontváry életében sem elismertség sem anyagiak terén nem ért el sikereket, addig ez Spencerről nem mondható el.

A következőkben néhány egyszerű szógyakoriságot mutató ábrával támasztom alá a bevezetőben állítottakat. Először is vessünk egy pillantást arra a tényre, hogy az „evolúció” szó használati gyakorisága pontosan akkor kezd el meredeken emelkedni, amikor Spencer (1820-1903) megkezdi alkotói tevékenységét, *A system of philosophy. I. First principles* 1862-ben jelent meg, mindez szinte egybeesett a „Fajok eredete” publikációjával is (1959). Megállapíthatjuk azt is, hogy Spencer élete végéig „sikertémának” számított az angol nyelvű irodalomban az evolúció. Ráadásul ő volt az, aki a téma filozófiai és tudományos vonatkozásait népszerűsítő módon, egységesen volt képes tárgyalni¹, ahogy azt a kiváló

---

1 *„We know that upon the side of the larger philosophic generalizations, as well as upon that of definite and de-tailed scientific considerations, evolution has an ancient ancestry. From the time of the Greeks, when philosophy and science were one, to the days of Kant, Goethe, and Hegel, on one side, and of Lamarck and the author of *The Vestiges of Creation*, on the other, the idea of evolution has never been without its own vogue and career. The idea is too closely akin both to the processes of human thinking and to the*

amerikai pragmatista (instrumentalista) méltatója Dewey megállapította a Spencer filozófiai tevékenységéről szóló tanulmányában.

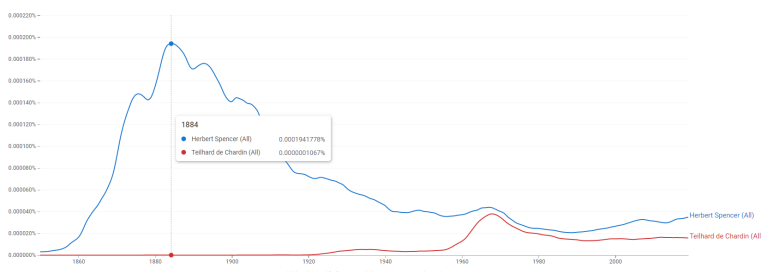
1. ábra, az Evolution szó előfordulási gyakorisága 1820- 2019 között, Google ngram, 2020. augusztus 25-én.

Ahogy a 2. ábra mutatja a tehetség és a jó témaválasztás egyértelmű sikert hozott Spencer számára már az életében, különösen is az angol nyelvterületen. A munka későbbi részében kitérünk még a szintén evolúcióval foglalkozó Teilhard de Chardin tevékenységére is, így a két szerző nevének előfordulási gyakoriságaira érdemes egy pillantást vetnünk az angol és a német nyelvű irodalomban az 1800-as évek közepétől ill. elejétől. A 3. ábra a német nyelvű előfordulási gyakoriságot mutatja.

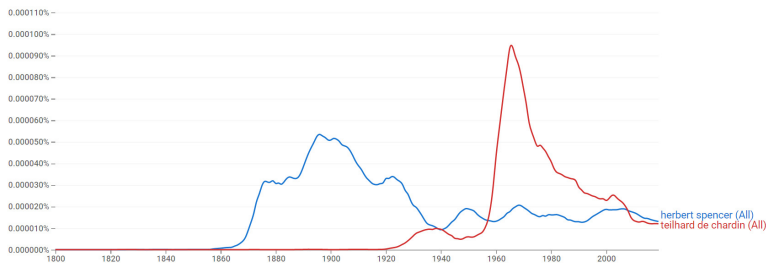
---

obvious facts of life not to have always some representative in man's schemes of the universe. How, then, are we to account for the peculiar, the unique position occupied by Spencer? Is this thorough-going identification in the popular mind of Spencer's system with the very idea and name of evolution an illusion of ignorance? I think not. So massive and pervasive an imposition of itself is accountable for only in positive terms. The genesis of Spencer's system in fusion of scientific notions and philosophic considerations gives the system its actual hold, and also legitimates it." in: The Philosophical Work of Herbert Spencer Author(s): John Dewey Source: The Philosophical Review , Mar., 1904, Vol. 13, No. 2 (Mar., 1904), pp. 159-175 Published by: Duke University Press on behalf of Philosophical Review Stable URL: <http://www.jstor.com/stable/2176447>, letöltve: 2020. 09. 06.

SPENCER JELENTŐSÉGE AZ 1800-AS ÉVEK MÁSODIK FELÉBEN

2. ábra a Herbert Spencer és Teilhard de Chardin szó előfordulási gyakorisága angol nyelvű szövegekben 1800- 2019 között, Google ngram, 2020. október 04-én.

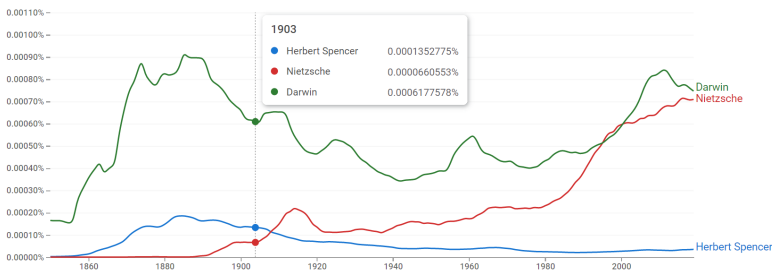

3. ábra a Herbert Spencer és Teilhard de Chardin szó előfordulási gyakorisága német nyelvű szövegekben 1800- 2019 között, Google ngram, 2020. augusztus 16-án.

A 3. ábrán jól látszik, hogy a német nyelvű irodalomban Spencer jelentősen veszített a népszerűségéből, - annak ellenére, hogy az evolúció témája folyamatosan napirenden volt és van az 1. ábra szerint. Jól látható az is, hogy a saját alkotóperiódusában Chardin kiugróan magas népszerűségnek örvendett. Ugyanezt tükrözi a francia nyelvű irodalom elemzése is, amellyel kapcsolatban a redundanciák elkerülése miatt most nem mutatunk ábrát.

Talán pontosan amiatt, ami Spencer sikerének az egyik alapja volt, azaz, hogy egy éppen népszerűvé váló témát tett mindenki számára elérhetővé, lett az oka annak is, hogy halálával, ami nagyjából egybeesett az evolúciós téma időleges csökkenésének idejével is, (amit Darwin

névének előfordulási gyakorisága adataival modellezzük), a rá való hivatkozások száma is jelentősen csökkent. Itt inkább csak érdekességként kell megjegyezni, hogy az evolúciót teljesen más felhanggal értelmező Friedrich Nietzsche viszont töretlen népszerűségnek örvend(ene), mind a mai napig, ha „nem lenne halott”. Ezeket az összefüggéseket mutatja a 4. ábra.

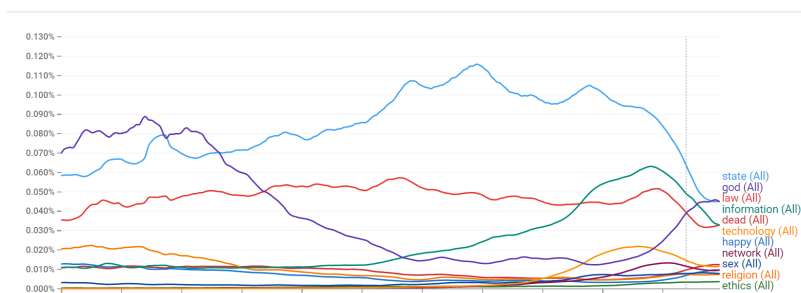
4. ábra a Herbert Spencer, Darwin és Nietzsche szó előfordulási gyakorisága angol nyelvű szövegekben 1800- 2019 között, Google ngram, 2020. augusztus 25-én.

Nagyon jól foglalja össze Dewey, Spencer jelentőségét, amelyet az imént elemzett fogalmak is alátámasztanak: „A kiigazítás küzdelmében Spencer vetélytárs nélküli közvetítő, kommunikációs csatorna, fordító”². Elmondhatjuk tehát, hogy Spencer „kihangosította” elérhetővé, népszerűvé tette azt, amit kora tudománya felismert. Ráadásul mindezt kiválóan kapcsolta össze a felvilágosodás és szabadság ideáljával is³.

2 „In the struggle of adjustment, Spencer is without a rival as a mediator, a vehicle of communication, a translator.” in: The Philosophical Work of Herbert Spencer Author(s): John Dewey Source: The Philosophical Review, Mar., 1904, Vol. 13, No. 2 (Mar., 1904), pp. 159-175 Published by: Duke University Press on behalf of Philosophical Review Stable URL: <http://www.jstor.com/stable/2176447>, letöltve: 2020. 09. 06.

3 „Because Spencer’s thought descended from the social and political philosophy of the eighteenth century (which in turn was a rendering of a still more technical philosophy), and employed the conceptions thus derived to assimilate and organize the generalized conceptions of geology and biology, it needed no particular aid from the specialized order of scientific

Kétséges, hogy az evolúció, mint téma újraeledésével újraéled-e Spencer filozófiája is, figyelemmel arra, hogy a liberalizmus fogalmkörébe tartozó kifejezések használata folyamatosan csökken, teret adva a lelkiiség és vallás fogalmainak. Ennek felületes illusztrálására hivatott az 5. ábra.

5. ábra az erkölcs és a lelkiiség témaköréhez kapcsolódó szavak használati gyakoriságának változása 1800 és 2019 között, google ngram, 2020. 08. 16-án.

A „célaltan” evolúció kérdése

Ahogy az ábrákból láthattuk, az evolúció mind a mai napig növekvő népszerűségnek örvendő témák egyike. Ennek magyarázata napjainkban már nem annyira a „világ gépezete” leírásának az igénye, sokkal inkább az emberiség előtt nyitva álló kulturális evolúció, a (fennttartható?) fejlődés lehetőségének kérdése.

Természetesen a kulturális evolúcióval kapcsolatban is az evolúció elméletének két megközelítési irányát (a-finalisztikus és finalisztikus elmélet) kell vizsgálnunk. Az a-finalisztikus⁴ elméletek szerint az evo-

methods and considerations which control the work of Darwin. But it was a tremendous piece of luck for both the Darwinian and Spencerian theories that they happened so nearly to coincide in the time of their promulgation.” in: The Philosophical Work of Herbert Spencer Author(s): John Dewey Source: The Philosophical Review , Mar., 1904, Vol. 13, No. 2 (Mar., 1904), pp. 159-175 Published by: Duke University Press on behalf of Philosophical Review Stable URL: <http://www.jstor.com/stable/2176447>, letöltve: 2020. 09. 06.

4 Birher N., Az ember filozófiája, Budapest 1998.

lúció teljes egészében a „véletlen” műve, cél nélkül. Csak és kizárólag a mutáció és a szelekció véletlenszerűen működő erői hajtják előre az életet. Ebből az elméletből azután magától értetődően következik az, amit maga Spencer is megállapít: az erősnek van joga az életre. Az „erősebb” nem jelent mást csak túlélést és szaporodást. Ugyanígy a társadalomelméletben sem jelenik meg a rendszer célhoz kötöttségéből fakadó intézményrendszer, mint például az állam, hanem egyértelműen az egyénre kerül a fókusz. Innentől már egy lépés a Spencer által képviselt deontológiai liberalizmus, amelynek középpontjában a jól felfogott elv áll: „a sok jóból jó sokat”,⁵ ami az egyéni boldogság forrása.

Spencer evolúciós elmélete szerint a társadalmi evolúció a biológiai evolúció mintájára zajlik. Az evolúció láthatatlan (és céltalan) keze a legéletképesebbet jutalmazza túléléssel. Ezen elvek komolyan vétele esetén megállapítja, hogy a társadalmilag gyengék útban vannak. Ilyen logika mentén állította Spencer, hogy léteznek olyan népcsoportok, amelyek degenerálttá válnak a csoportok közti migráció miatt, így pl. a kínai és amerikai tapasztalatok alapján a egyes házasságokat tiltani

---

5 Az idézet egy modern társadalomkritikai szövegből származik: Küldj egy jelet (Európa Kiadó 1989)
„Gyönyörű autók, gyönyörű nők,
éjszakai dühöngők,
egy halvány, utolsó emlék:
megfogtam egy pincérnő mellét
ez szerelem és nem szeretet,
én úgy járok haza, mint a kísértetek
to be or not to be, that is the question,
I can get no satisfaction
ki az az everybody és hova come on?
én maradok hús a csontjaimon,
egy őrület fogságában
a buja pesti éjszakában
elmondom az imát és bedobom a vitaminokat
az igazi élet nagy kaland
a sok jóból jó sokat!”

kellene⁶. (*if they mix they must form a bad hybrid*). Természetesen elfogadhatjuk ezeket az elveket a korra jellemzőnek, azonban ismerve a történelmi következményeket, nagyon fontos kellően óvatosan kezelnünk a kijelentéseket.

Itt nem csak az egyéni, hanem a kollektív vonatkozásokra is gondolnunk kell. A céltalan (afinalisztikus) evolúció ugyanis társadalom modellként is rejt magában kockázatokat. Ha a társadalmat formáló erkölcsöt egyszerűen csak, mint a legalapvetőbb életelvet definiáljuk, amelynek célja az egyén boldogsága, könnyen hibázunk. „*Moral rights to life and liberty secure our most vital opportunities for making ourselves as happy as we possibly can.*”⁸

Akkor is fontos ez a kijelentés, ha tudjuk, Spencer a korát megelőző egyértelműséggel foglalt amellet állást, hogy nem egyszerűen csak a kiemelkedő egyének alkotják a történelmet, hanem a történelem, a társadalom maga is formálja az egyéneket.

“*You must admit that the genesis of a great man depends on the long series of complex influences which has produced the race in which he appears, and the social state into which that race has slowly grown. ... Before he can remake his society, his society must make him.*”⁹

Ezzel együtt azonban a “Law of Equal Freedom” Spencernél leginkább az állam ellenében vívott harcot jelenti a legjobbak és legéletképeesebbek kiválasztódásért. Spencer végülis, nem tagadhatja meg, hogy a táptalaj, amelyből táplálkozik nem is annyira az evolúciós elméletek tudományos valósága, sokkal inkább a felvilágosodás liberális ideológiája. „*His “Absolute Ethics,” deductively derived from a first law of life, has in its origin nothing to do with science, but everything to do with the reason and nature of the Enlightenment.*”¹⁰

---

6 Duncon, David (ed), *Life and Letters of Herbert Spencer*, New York 1908, II, S. 16F; Spencers Letter 26. August 1892, to Kentaro Kaneko.)

7 <http://praxeology.net/HS-LKK.htm>, letöltve: 2020. 09. 06. Three Letters to Kaneko Kentaro (1892) by Herbert Spencer (1820-1903)

8 <https://plato.stanford.edu/entries/spencer/>

9 Herbert Spencer, *The Study of Sociology*. http://history.furman.edu/benson/fywlincoln/spencer_anti_great_man.htm

10 *The Philosophical Work of Herbert Spencer* Author(s): John Dewey Sour-

Spencer etikája tehát egyértelműen individualista etika, az erősebb győz a vak erők versenyében, ahogyan azt a *The Principles of Ethics* 68. pontjában leírja: “*The uniform principle has been that better adaptation shall bring greater benefit; which greater benefit, while increasing the prosperity of the better adapted, shall increase also its ability to leave offspring inheriting more or less its better adaptation. And, by implication, the uniform principle has been that the ill adapted, disadvantaged in the struggle for existence, shall bear the consequent evils: either disappearing when its imperfections are extreme, or else rearing fewer offspring, which, inheriting its imperfections, tend to dwindle away in posterity.*”

A végkövetkeztetés szintén egyértelmű: a kollektív szempontokat mindig megelőzi az egyéni. “*But to say that each individual shall reap the benefits brought to him by his own powers, inherited and acquired, is to enunciate egoism as an ultimate principle of conduct. It is to say that egoistic claims must take precedence of altruistic claims.*¹¹”

Ebben az értelemben az evolúció “értelme” – noha ez a kifejezés valójában értelmetlen, hiszen a folyamat a-finalisztikus, céltalan, – nem lehet más, mint az egyén “boldogsága”, legyen az bármilyen élőlény.

A 70. pontban a következőképp fogalmaz Spencer: “*All this is true of human beings as of other beings. The conclusion forced on us is that the pursuit of individual happiness within those limits prescribed by social conditions, is the first requisite to the attainment of the greatest general happiness. To see this it needs but to contrast one whose self-regard has maintained bodily well-being, with one whose regardlessness of self has brought its natural results; and then to ask what must be the contrast between two societies formed of two such kinds of individuals.*”

Minden társadalom az egyéni boldogságvágyon alapul Spencer filozófiájában. Amíg a klasszikus megközelítésben, például Arisztotelész felfogásában a boldogságvágy nem céltalan önzés, hanem örök igazságok felfedezése, vagy Szent Tamásnál az Isten akarata szerinti kibontakozás,

---

ce: *The Philosophical Review*, Mar., 1904, Vol. 13, No. 2 (Mar., 1904), pp. 159-175 Published by: Duke University Press on behalf of *Philosophical Review* Stable URL: <http://www.jstor.com/stable/2176447>, letöltve: 2020. 09. 06.

11 Spencer, H., *The Principles of Ethics*, 68. pont.

addig Spencernél semmilyen átfogó célt sem találunk. Mindössze annyit állít, hogy minél magasabban szervezett az egyéni boldogságra való törekvés, annál többen részesülhetnek abból. Mindez azonban kontroll nélkül szintén nagyon veszélyes következtetésekig vezethet.

“That egoism precedes altruism in order of imperativeness, is thus clearly shown. The acts which make continued life possible, must, on the average, be more peremptory than all those other acts which life makes possible; including the acts which benefit others. Turning from life as existing to life as evolving, we are equally shown this. Sentient beings have progressed from low to high types, under the law that the superior shall profit by their superiority and the inferior shall suffer from their inferiority Conformity to this law has been, and is still, needful, not only for the continuance of life but for the increase of happiness; since the superior are those having faculties better adjusted to the requirements—faculties, therefore, which bring in their exercise greater pleasure and less pain.”¹²

Spencernek köszönhetően a társadalomelméletben nagyon fontos szerepet kapott az evolúció témája. Érdekes azonban megvizsgálnunk azt is, hogy az evolúció Spencer utáni finalisztikus értelmezése milyen következtetésekhez vezethet.

Az evolúció finalisztikus megközelítése

Spencer elméletén túlmutatóan két másik gondolkodót említhetünk, akik az evolúció máig tartó sikeréhez más úton járultak hozzá. Mindkettejük elmélete szerint az evolúció csak akkor lehet értelmezhető, ha annak a célját (és nem csak a belső mozgató okait) is azonosítani tudjuk. A finalisztikus elméletek szerint az egyedfejlődésnek világosan meghatározott értelme, a rendszeren kívüli mozgatója, célja van. Ilyen cél lehet például a természet teljes öntudatra ébredése a felsőbbrendű emberben, vagy éppen más gondolkodóknál a teremtő Isten akarata.

---

12 Im. 74. pont.

Friedrich Nietzsche

Nietzsche értelmezésében a darwini értelemben vett¹³ evolúciót meghaladja egyfajta felsőbbrendű moralitás, amelyik megingathatatlan célként vezérli az egyént. A darwini evolúció szelekciós elméletét nem tartja elfogadhatónak. A véletlen inkább a gyengét, semmint a jót segíti, ahogy az Istenek alkonyában leírja¹⁴. Az evolúció szent célja a felsőbbrendű ember: „*Nicht fort- sollt ihr euch pflanzen, sondern hinaus!*“ Ne előre, hanem felfele adjátok tovább az életet! – mondja, tanítja Nietzsche. Mindezt egy mondattal, beleértve az individualizmus kritikáját is, így lehet összefoglalni: „*Fölfelé megy az útunk, a fajtól át a felsőbbrendű fajhoz. De borzalom nekünk az elfajuló lélek, a melyik így szól: mindent magamnak.*”¹⁵ Nietzsche egyértelműen meghatározza a célt: „Az emberfölötti

---

13 Call, Lewis Anti-Darwin, Anti-Spencer: Friedrich Nietzsche's Critique of Darwin and "Darwinism" <https://doi.org/10.1177/007327539803600101>, History of Science, Volume: 36 issue: 1, 1998, 1-22.

14 14. *Anti-Darwin*. - Ami a nevezetes tételt - «Harc a létért!» - illeti, hát olykor olybá tűnik föl nekem, hogy inkább állítják, *mintsem hogy állna. Előadódik, de kivétel-esetként; az élet összesség- aspektusa nem a szükséghelyzet, a rendkívüli állapot - éhínség például -, sokkal inkább a gazdagság, a buja teltség, mi több, az abszurd pazarlás - ahol barcolnak, hát a hatalomért a küzdelem... Nem kell Malthust a természettel összeveteni. - Tegyük fel mindazonáltal, létezik ez a harc - és tény, hogy előfordul - nos, akkor sajnos fordítva zajlik, mint ahogy Darwin iskolája óhajtaná, s mintha velük kívánnánk mi is, lenne így: igen, a harc az erős kárára válik, rosszul üt ki az előjók birtokosának, síjtja a szerencsés kivételt. A fajok nem a tökéletesség felé fejlődnek tovább: a gyengék újra meg újra úrrá lesznek az erősek felett - ők vannak többségben, ők az okosabbak is... Darwin megfélemezett a szellemről (- jellegzetesen angol ügy!), s a gyengék több szellemnek vannak birtokában... Igény kell a szellemre, akkor jön a szellem - elveszti, akinek már nincs rá igénye. Akinek ereje van, elhanyagolja a szellemet (- «ugyan, mi történhet, csak rajta! így gondolkodnak ma Németországban - miénk a *birodalom*, maradjon is, marad is»). Szellemen, mint látható, értem itt a *vigyázatoságot, a türelmet, a cselelést, a színlelést, a nagyobb önuralmat, mindenfajta mimikrit (ez utóbbinak körébe tartozik az úgynevezett erény jó része is)*. http://exsymposion.hu/index.php?tbid=article_page__surfer&csa=load_article&rw_code=balvanyok-alkonya_730, letöltve: 2020. 09. 06.*

15 Nietzsche, F, IM-IGYEN SZÓLA ZARATHUSTRA., <http://mek.oszk>.

ember a föld értelme. Mondja akaratotok: az emberfölötti ember legyen a föld értelme!” Elérkezett hát az idő, hogy az ember a kitűzött célja felé haladjon. Nietzsche jól látja, hogy a boldogság maximalizálása, az egyéni túlhangsúlyozása az utolsó ember világa, ami céltalan és értelmetlen. Ezt a valóságot az utolsó emberrel jellemzi – amit kis túlzással - Spencer kritikaként is értelmezhetünk¹⁶.”

Teilhard de Chardin

A finalisztikus evolúciós elméletek közül érdemes kiemelni Teilhard de Chardin rendszerét, mivel az a ma egyre népszerűbbé és aktuálisabbá

---

hu/01700/01740/01740.pdf, letöltve: 2020. 09. 06.

- 16 *Ime megmutatom nektek az utolsó embert. „Mi a szeretet? Mi a teremtés? Mi a vágyakozás? Mi a csillag?” - ezeket kérdi az utolsó ember és hunyorgat. A föld akkoron kicsinyinyé lón és rajta ugrándozik az utolsó ember, a ki mindent kicsinyinyé térszen. Fajtája kipusztíthatatlan, valamint a földi bolháé; az utolsó ember él legtovább. „Föltaláltuk a boldogságot” - mondják az utolsó emberek és hunyorgatnak. Odahagyták vala a tájékokat, a hol kemény volt az élet: mert melegség kell nekik. Szeretik még a szomszédot és hozzá dörgölöznek, mert szükségük van a melegre. Megbetegedni és csalódni: ezt bűnnek tartják; nagy vigázza járnak-kelenek. Balgatag az, a ki még kövön vagy emberen megbotlik! Koronkint egy kevés mérge: ez kellemetes álmokat okoz. S utójjára sok mérget, kellemetes balálra való! Még dolgoznak, mivelhogy a dolog szórakozás. Ámde szorgoskodnak, hogy a szórakozás ne támadja meg őket. Nem szokás már elszegényedni se meggazdagodni: mind a kettő túlságosan megerőltető. Ki akar még uralkodni? Ki még engedelmeskedni? Mind a kettő túlságosan megerőltető. Nincs pásztor és egy a nyáj! Mindenki egyet akar, mindenki egyenlő: aki másképp érez, önkéntesen bolondokházába vonúl. „Valamikor mindenki bolond volt” - mondják a legnagyobb rókák és hunyorgatnak. Bölcsék ők és tudói mindeneknek, a mik történtek: így hát nincs miért gúnyolódni. Még civakodnak, ámde hamarosan kibékülnek - máskülönbben a harag elrontja a gyomrot. Megvagyon apró kedvtelésük nappalra és megvagyon apró kedvtelésük éjjelre: de tisztelében tartják az egészséget. „Föltaláltuk a boldogságot” - mondják az utolsó emberek és hunyorgatnak. És itt végződik Zarathustra első beszéde, a melyet előljáró-beszédnek is hívnak: mert ezen a helyen jéllbeszakítá őt a tömeg kiabálása és magas kedve. „Add nekünk ezt az utolsó embert, óh Zarathustra”, - kiálták - „tégy minket ezeké az utolsó embereké! Akkor aztán elengedjük néked az emberfölötti embert!” És mindenki ujongott és csetentett nyelvével. Nietzsche, F., IM-IGYEN SZÓLA ZARATHUSTRA., <http://mek.oszk.hu/01700/01740/01740.pdf>, letöltve: 2020. 09. 06.*

váló spiritualisztikus illetve vallási koncepciókhoz¹⁷ jobban igazodik. A jezsuita Teilhard felfogásában a valóság egészének alakulása olyan evolutív, célirányos folyamat amely Istentől, és ezen belül a második isteni személytől Jézus Krisztustól ered, ill. felé tart. Teilhard de Chardin *Az emberi jelenség* című művében leírja, hogy a természeti törvényekre visszavezethető fejlődés célja a Teremtővel való egységre törekvés. A fejlődéshez szükséges többletenergia nem származhat magából az anyagi világból, azt a korábban „mozdulatlan mozgatóként” meghatározott Teremtő biztosítja, ill. ami még ennél is fontosabb, célt ad minden mozgás számára. Chardin a világ fejlődése során megkülönbözteti a mindent átható szellemi energia két megnyilvánulási módját a fizikai és a pszichés energiát.

Nála az evolúció irányított fejlődés¹⁸. A Személlyé válás folyamatában alapvető jelentősége van az egyén végessége tényének. Hiába próbáljuk az egyéni boldogságot maximalizálni, ha úgyis elpusztulunk. Egyetlen egy értelem mentén lehet újra szervezni az énképünket, ez az értelem pedig nem más, mint a személyes halhatatlanság reménye. Ebben az értelemben a halál ténye a növekedésnek, a „szabadság útjának” egy fázisa (ahogy arra egyébként Bonhoeffer is utalt¹⁹), ugyanis ez a tény vezeti el az egyént ahhoz, hogy öntudatos személy legyen belőle. A személlyé válás ezen túlmenően nem individuális, hanem kollektív folyamat, ugyanis egy végtelen központban egyesül majd minden szellemi, ill. minden egyénnek saját maga fölé kell nőnie, hogy a végtelen központ közösségének felelős tagja lehessen. A személlyé válással egyidejűleg zajlik az erkölcsivé válás folyamata is.

„A moralista eddig jogász volt, mostantól a Világ lelki energiáinak mérnöke.”²⁰

---

17 Ugyan gondolhatjuk, hogy nyugaton ez a szemléletmódváltás nem látszik, azonban a szóelemzések egyértelműen igazolják a spiritualitás iránti növekvő nyitottságot.

18 Teilhard de Chardin, *A lelki jelenség*, in Rezek Roman, *Út az Ómega felé*, Budapest 1980, 297-336.

19 Bonhoeffer, D., *Lesebuch*, München 1987, 9.

20 Teilhard de Chardin, *A lelki jelenség*, in Rezek Roman, *Út az Ómega felé*, Budapest 1980, 297-336.

A társadalmi mérnökösödés feladata helyett a Világ fejlődését meghatározó energiákat kell összefogni és szabályozni. Ennek a folyamatnak a végén a szeretetre irányuló „nagyobb tudat” áll. A jog, a moralitás és a vallás egyaránt az erkölcsi evolúción folyamatában – ma úgy mondanánk – a szolidaritás, a szeretet felé vezet.

Mindezt a következőképp foglalja össze Chardin 1937-ben: „Közös emberi lélek jön létre értelmi, szociális és érzelmi szinteken.”²¹

„Az Emberiség eljutott arra a biológiai pontra, ahol feltétlenül vagy minden bizodalját elveszíti a Mindenségben, avagy pedig határozottan imádja ezt a Mindenséget. Itt kell keresnünk az erkölcs jelenlegi válságának forrását. De akkor is szükséges, hogy a vallások ennek az új igénynek megfelelően változzanak át. ... A világ ezentúl már csakis fejlődésének szerves központja előtt fog térdet hajtani.”²²

Sokszor úgy tűnik, mintha nem látnánk világosan a fejlődés szerves központját napjainkban, pedig a rövid XX. század több alkalommal is ráirányította a figyelmet arra, hogy az egyetlen út a szolidaritás útja lehet az emberiség számára a jövőben.

Az erkölcs, mint evolúciós előny

A következőkben megvizsgáljuk, hogyan közelítsük meg az evolúció kérdését a túlélés érdekében, mi lehet, min alapulhat „a fejlődés szerves központja” a jövőben?

Világos, hogy az „erősebb győz” elve a mai komplex világunkban nem igazán tartható. Az elmúlt évszázad legjelentősebb felismerése, hogy a nagy erőpróbákban már senki nem győzhet, hiszen a negatív mindenhatóságunk elvezetett a totális önpusztítás lehetőségéig. Az individualizmus logikája a halál evolúciója lett. Huntington megfogalmazása igaz: “*The West won the world not by the superiority of its ideas or values or religion [...] but rather by its superiority in applying organized violence. Westerners often forget this fact; non-Westerners never do.*”²³

---

21 Im. 322.

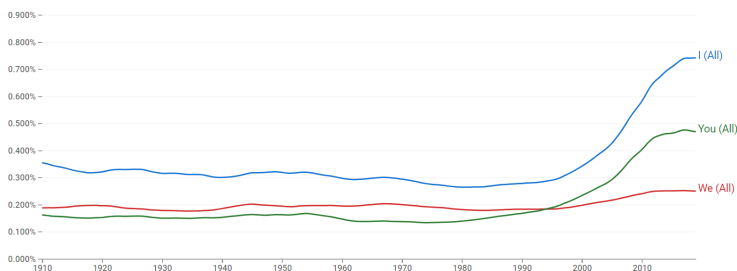
22 Im. 307.

23 Samuel P. Huntington, *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order*, https://www.goodreads.com/book/show/413179.The_Clash_of_Ci

Ideje tehát egy hatékonyabb irányvonalat meghatározni. Az alapelv, hogy az egyének – figyelemmel a személyes végességükre – igazságos világot akarnak létrehozni. A főemlősök csak megszerzik a táplálékot, abból minél többet akarnak biztosítani maguknak, az emberek viszont az egyenlő elosztásra törekednek, sőt, az irigységre és az ajándékozásra is képesek. Az emberben adott tehát a segítség, informálás, osztozkodás (igazságosság) alapképessége. Ezen alapképesség mentén kialakulnak azok a csoportok, amelyek az „igazságosság” érdekében szabályokat alkotnak és alkalmaznak. Ez jelentős mértékben növeli a csoport túlélési képességét.

A szabályok túlmutatnak a kényszereken, ugyanis lényegük a csoporthoz való tartozás tudata, a „mi ezt csináljuk” apriori elv. A társas normák tehát „transzcendentálisak” abban az értelemben, hogy nem egyszerűen a tekintélyhez, félelemhez, a kölcsönösség elvárásához vagy éppen a nyelvhez, közgondolkodáshoz tapadnak, hanem egyúttal apriori adottságok is, mint a közösség túlélésének záloga. Ez az apriori adottság kapcsolódik az ember „mi tudatához”. A „mi intencionalitás” teszi lehetővé, hogy az ember áldozatot vállaljon, segítsen.

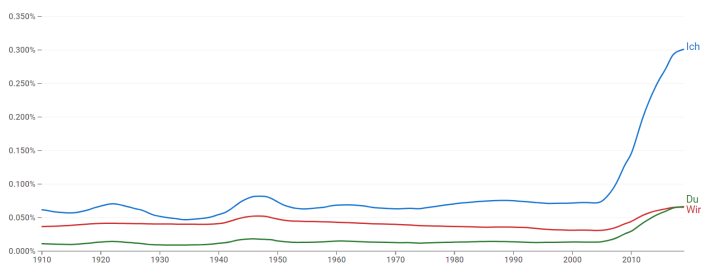
Az én-te-mi viszony kérdése a szógyakoriság elemzések szerint a 2000-es évektől kezdődően előtérbe került, ahogy az a 6. ábrán mind az angol, mind pedig a német nyelv vonatkozásában jól látható.

---

vilizations_and_the_Remaking_of_World_Order, letöltve 2020. 09. 06.

6. ábra Én-Te-Mi szavak előfordulási gyakorisága angol és német nyelveken, Google ngram, 2020. augusztus 25.

Az igazi erkölcs nem egy egyszerű „én-te” viszony, hanem komplex „mi” kapcsolat. Az emberi normák kialakulása, a mi tudat normatív körvonalazása az az evolúciós előny, amelyik az emberi fajt ennyire életképesé tette. A normák nem egyszerűen vannak, amelyeket azután érvényesíteni kell (vö.: Kelsen jogtana). A normák a létükben hordják az érvényesülést. A megalkotott jogszabályok lényegüket tekintve azért vannak, mert természetes, hogy azokat a közösség meg akarja tartani. A normakövetés, vagy más aspektusból a kollaboráció mindannyiunk előnyét szolgálja, és mindannyiunk teherviselését is megköveteli. A normarend mögött tehát az az apriori hit áll, hogy a szabályainkat mások is elfogadják. Az ember olyan deontikus világot konstruál, amelyben feltétlen hittel mozog.

A „mi” világában kapcsolódik tehát össze a „van” és a „kell”, a normatív és a nem normatív etika, az érvényesülő és az érvényes. A társas normáknak erejük van, amit részben a szankcióval való fenyegetés, de még inkább a társas észszerűségük ad. A kölcsönösség lényege, hogy bármikor bármelyikünk bármilyen szerepbe kerülhet, de ez magát a vonatkozó szabályt nem fogja érinteni. A tudatlanság fátyla eltakarja előlünk, hogy kinek milyen szerepet juttat az élet, ezért az egyetlen racionális döntés a konszenzus. Az egyéni jólétre való törekvés nem csak a közösség szempontjából veszélyes, hanem a saját egyéni jólétet is veszélyezteti. Amikor az ember a saját hasznának maximalizálására törekszik elkezd a többi főemlős társára hasonlítani, és elveszíti a mi-tudatban rejlő evolúciós előnyeit.

A norma nem szabály, hanem a mi-tudat működése. A norma valójában az emberek közösségében keletkező olyan rögzített tudati mintázat, amely folyamatosan változtatható. Ahogy a mi-tudat dinamikus, úgy a norma is az, és ahogy a mi-tudat az evolúció eszköze, úgy a norma is az. A jog, az erkölcs vagy éppen a vallás, a közösség élete, evolúciós előny. Ugyanígy, a társadalom sem rendszerek és alrendszerek sokasága, hanem közösség, amely modellezhető társadalmi rendszerek és alrendszerek sokaságával.

Martin Buber szavával „minden valóságos élet: találkozás”. A szabályozottság (jog) igénye jelenik meg a mi-tudatban (a szabályozottság a kapcsolat szükségszerű velejárója), ez az igény verbalizálódik, ill. instrumentalizálódik később különböző normatív rendek (jog, erkölcs, vallás), ill. az ezekhez kapcsolódó intézményrendszer formájában.

A verbalizált ill. instrumentalizált szintek azonban csak a normák felszíni formái, az eredete az ember közösségi létében, ill. az ehhez tartozó kapcsolati mintákban (hálózat) van.

Összegzésként elmondhatjuk, Spencernek köszönhetően az evolúció témája a társadalomelméletekben is előtérbe került. Egy olyan utat jelölt ki, amelyik tartósan meghatározta a liberális gondolkodás fejlődését, és amelyre felelősen tudtak alternatívát mutatni más későbbi korok gondolkodói is.

Csillik Péter

SPENCER ÉS A KORONAVÍRUS GAZDASÁGI HATÁSA. INDUSZTRIÁLIS VAGY MILITÁNS ÁLLAMBAN OKOZ-E A VÍRUS NAGYOBB GDP VISSZAESÉST?

Bevezetés

Spencer korszakos tipológiájában megalkotta a militáns és az ipusztuáialis fogalmát. Az életmútbl ma is érvényes, így konkretizálható és továbbfejleszthető az ipusztuáialis és militáns ideáltípusok, amelyek nem fejlettségi sorrendet jelentenek, hanem a környezethez való adaptív alkalmazkodás megnyilvánulásai. Pál Eszter írását felhasználva jellemezzük a militáns és az ipusztuáialis társadalmat. A militáns társadalom-szerveződés főbb jellemvonásai, hogy a centralizáció az egész társadalmat áthatja; az egyéni érdekek alárendelődnek a közös céloknek; az egyénnel teljes mértékig az állam rendelkezik; a társadalom fennmaradásához képest tagjainak fennmaradása másodrendűvé válik; az egyéni érdekek elnyomása kizárólag kényszer révén érhető el; az egyének egymással alárendeltségi viszonyba kerülnek, az állam a tilalmak mellett határozottan megszaolja a lehetséges cselekvési területeket is. Az ipusztuáialis társadalom ennek ellentétje, a társadalom önfenntartása az egyének önfenntartása által valósítható meg, az individuum ezért itt már nincs alárendelve közösségi szempontoknak, az egyének viszonyát a szerződéses forma határozza meg. Az igazgatás decentralizált, a magánkezdeményezések tág lehetőséget kapnak.

A dichotom fogalomrendszerből célszerűnek tűnik úgy kitörni, ha Migdal – Fukuyama – Luiz – Benczes gondolatmenetét követjük. Ehhez elsőként megvizsgáljuk a fejlesztő állam fogalmát. A 20. században nagyon kevés ország tudott kitörni a közepes fejlettség csapdájából és a vezető államok közé emelkedni, a nagy kivételt a kelet ázsiai fejlesztő

államok képezték, (Japán, Korea, Tajvan, Szingapúr és vita van arról, hogy Kína milyen mértékben sorolható ide.) Struktúrájukat Ch. Johnson után tömören foglalja össze Ricz J., miszerint a háború utáni Japánban a gazdasági nacionalizmus, és a gazdasági növekedés melletti társadalmi mobilizálás volt a jellemző („piaci alapon, de állami irányítással érjük utol és verjük meg gazdaságilag a győztes nyugatot”). Erős, centralizált és autoriter a fejlesztő állam, amely kiterjedt állami intervencionizmussal segítette a cél elérését (az állam tervez, diszkrecionális és szelektív módon irányít, ellenőriz, kiválasztja a nyerteseket; a piaci racionalitást az ipari céloknak megfelelően korlátozta), A nagy üzleti csoportokkal partneri együttműködést mutatott a meritokratikus bürokrácia. Széleskörű földreformmal, amely kiiktatta nagy földtulajdonosokat a társadalmi-politikai színtérről, megteremtették a fejlesztő állam társadalmi támogatottságát is. Export-orientált gazdaságfejlesztési stratégiát állami irányítással (piac-konform eszközökkel vagy piac torzításával, de piac-barát szellemben) valósították meg, ebben segítette céljaik megvalósítását az elnyomó pénzügyi rendszer. (Az elnyomó pénzügyi rendszerben a háztartási megtakarításokat és a beruházásokat ösztönözték, terelték a kiválasztott iparágak irányába; ha kellett, akkor állami kiegészítést alkalmaztak a veszteséges vállalatoknál, elősegítve az élethosszig tartó foglalkoztatást is; a pénzintézetek biztonságos működését szigorú szabályok helyett a belépők erős szabályozásával – és a külföldiek kitiltásával - érték el.) Makrogazdasági stabilitást (kiszámítható üzleti környezetet, alacsony inflációt, prudens fiskális, monetáris politikát, stabil, versenyképes valutaárfolyamot) teremtettek, és ún. megosztott növekedést alkalmaztak (elősegítve a nemzeti közösségtudat és összetartozás érzését, a növekedés tortájából mindenkit illet egy szelet, így olyan gazdasági növekedés valósult meg, ahol a szegénység és jövedelemkülönbség csökkent).

A spenceri militáns állam és a kelet-ázsiai fejlesztő állam sok tekintetben hasonló, a mai USA és az EU pedig leírható az indusztriális állammal. Van olyan tipológia (Migdal, Fukuyama, Luiz, Benczes) amelyik a világ „maradék 90%-át” is képes leírni. Ennek központi eleme az állam és társadalom kapcsolata. E tipológia mellett négyféle típusú környezete lehet a gazdaságnak. Lehet: 1) erős állam/gyenge társada-

lom, ezek a kelet-ázsiai fejlesztő (militáns) államok, 2) az erős állam/erős társadalom, az USA-EU ipuszttriális állama, 3) gyenge állam/erős társadalom, latin amerikai ingatag államok, 4) gyenge állam/gyenge társadalom, fekete-afrikai kudarcos államok. Mit látunk ebből? Az 1) és 2) típus gazdaságilag fejlett (vagy azzá válik), ami közös bennük: az erős állam. Van közös eleme 2) és 3)-nak is, ez az erős társadalom. Ábrázoljuk ezt a négy lehetőséget és vizsgáljunk meg további lehetőségeket is.

1. táblázat Erős/gyenge állam és erős/gyenge társadalom négy típusa

	állam erős	állam gyenge
társadalom erős	Euro-Atlanti (ipuszttriális állam)	Latin Amerika
társadalom gyenge	Kelet Ázsia (militáns állam)	Fekete Afrika

Forrás: Benczes

Folytassuk más irányban a vizsgálódást. A weberi racionális – nem racionális kategóriákat alkalmazhatjuk, ezzel négyről nyolcra bővíthetjük a tipológiát. Weber szerint a hatalom a három alrendszerben termelődik: a gazdaságban (ahol javakat termelnek osztályok, akik a vagyongyapodást tartják szem előtt), a társadalomban (ahol javakat fogyasztanak a rendek, akik presztízstre törekednek) és a politikában (ahol a gazdaságot és néhol a társadalmat is a pártok szabályozzák, uralmuk növelése végett). A gazdasági szférában racionális, ami piaci árinformációt is felhasznál (szemben az egykori tervgazdaságokkal), a politikában racionális lehet, ahol a rátermett vezetők megválaszthatók, végül a racionális fogyasztás lényeges elemét képezi a szabadidőfogyasztás, ahol nem pusztán a javak és szolgáltatások minél nagyobb tömegű fogyasztása okoz élvezetet. Ez lehetővé tette egy 8 elemű tipológia felírását, (racionális/irracionalis állam, racionális/irracionalis társadalom, racionális/irracionalis gazdaság), de igen sok akadályt kellene leküzdeni, amíg mérhető kategóriákkal rendelkezünk.

Samuel Huntington nyolc+1 részre osztotta a világot: a) Euro-Atlanti, b) Kínai, c) Japán, d) Ortodox (Orosz) e) Hindu, f) Latin- Amerikai, g) Afrikai, h) Iszlám és i) buddhista civilizáció. Mivel itt a vallások és országok keverednek és az ország erősebb tényezőnek tűnik, így a buddhistától a későbbiekben eltekintünk. Huntington valójában a

geopolitikai elemzésben a konfliktusok elmérgesedését vizsgálja, példaként a jugoszláv utódállamok háborúját elemzi. Minden résztvevő segíteni hívta saját „nagy testvérét”, horvátok az Atlanti civilizációt, szerbek az orosz ortodox kapcsolatot, míg bosnyákok és koszovóiak az iszlám térségbelieket.

Mielőtt tovább lépünk, fussunk át az eddigieken. Spencer militáns és ipari államok ideáltipikusnak mondható. Minden államban többé vagy kevésbé előfordul (különböző időpontokban, különböző súllyal) mindkét társadalomszerveződési forma. Háború esetén minden ország némileg militarizálódik, de van, hogy békeidőben is ez úgy marad. Ha komoly kihívás (pl. felzárkózási lehetőség) merül fel, akkor megkísérelhetik a militáns társadalom erőinek erősebb alkalmazását. Japán militáns struktúrájú állama nagy segítséget jelentett az 1945-75 között gyors fejlődés három évtizedében, bár azóta a társadalom is némiképp megerősödött, a parasztokból városi polgárok lettek több öntudattal. A fejlesztő állami lét utóhatása abban fedezhető fel, hogy a kelet ázsiai országok milyen energiával fordulnak a robotizáció, digitalizáció, mesterséges intelligencia felé. A robotsűrűség (tízezer feldolgozó ipari munkásra jutó ipari robotok száma) Szingapúr, Korea, Japán mellett a világ élén jár más kelet – ázsiai országokban, Kína a világ robotvásárlásának a felét magáénak tudhatja.

Hofstede nemzeti szervezeti kultúrájában a szervezeteket 6 dimenzióban írják le (hatalmi távolság, individualizmus, maszkulinitás, jövőorientáltság, bizonytalanság kerülés, engedékenység), de mindennél fontosabb, hogy ezeket meg is mérik. Minket ebből a hatosból alapvetően két dimenzió érdekel: hatalmi távolság és individualizmus. Belőlük további mutatókat képeztünk, a) NM: nettó militánsizmus = a hatalmi távolság – individualizmus, és b) MR: militáns ráta = $100 \times \text{hatalmi távolság} / (\text{hatalmi távolság} + \text{individualizmus})$.

Geert Hofstede és Gert Jan Hofstede: Kultúrák és szervezetek (Az elme szoftvere) McGraw-Hill, 2005 VHE Kft, Pécs, 2008 a *hatalmi távolságot* mérő kérdések: 1. Tapasztalatai szerint milyen gyakran fordul elő az a probléma, hogy az alkalmazottak félnek hangot adni a menedzserekkel ellentétes véleményüknek? 2. Milyennek látják főnökük döntéshozatali stílusát? 3. Milyen főnöki döntéshozatali stílust preferáltak

volna? Míg az individualizmusra vonatkozó kérdés: Mennyire fontos Önnek a személyes idő, a szabadság és a kihívás szemben a képzéssel, a fizikain körülményekkel és a képességek kihasználásával? Holicza megfogalmazásában ismertetjük - két nekifutásban - a hat dimenziót.

- Hatalmi távolság: Az emberek közötti egyenlőtlenség olyan mértéke, melyet még elfogadhatónak tartanak. Az alacsony hatalmi távolságot viszonylag kis egyenlőtlenség, konzultatív vezetési stílus jellemezi, még a nagyobb hatalmi távolság komolyabb egyenlőtlenséget mutat, mely társadalmak vezetői gyakran autokraták, beosztottaik pedig kevésbé mernek ellentmondani (egzisztenciális egyenlőtlenség).

- Individualizmus. A különálló egyén, vagy a csoport tagjaként folytatott tevékenység előnyben részesítése. A kollektivisták társadalmakban fontos a közösség, egymás segítése, az egyén alárendeli magát a csoportérdeknek, ezzel szemben az individualista társadalom az egyént, a „saját lábán is megállót” preferálja. (Holicza)

A fenti dimenziókat mérik és közzéteszik az eredményeket az interneten, ma már 100 fölötti az országok száma, amire vonatkozóan rendelkezünk adatokkal. Vonjuk ki a hatalmi távolságból az individualizmust, hogy megkapjuk a nettó militáns államot (NM), vagy osszuk el a hatalmi távolságot a hatalmi távolság és individualizmus összegével, hogy megkapjuk a militáns rátát (MR), mindkét mutató nagy értéknél nagyon militáns, kicsi értéknél nagyon indusztriálisként értelmezhető. Ezt a (csonkolt) huntingtoni civilizációkra alkalmazzuk, majd az országokat (civilizációkat) sorba rendezzük „nettó militantizmus” vagy „militáns ráta” szerint és egybevetjük a koronavírusválság miatti GDP visszaeséssel.

1. Huntingtoni civilizációk mérése Spencer militáns-indusztriális fogalmaival és hofstedével

Keressünk néhány országot, ami indulásként a huntingtoni civilizációk reprezentánsainak tekinthetünk. A 2. táblázatban az USA az Atlantikumot, Brazília a latin amerikai tömböt, egyiptomiak az iszlám civilizációt és Nigéria a fekete afrikai országokat reprezentálja.

2. táblázat Huntington nyolc civilizációja hat dimenzió szerint

	hatalmi távolság	individuumizmus	maszkulinitás	kockázat-kezelés	hosszú távú orientáció	engedékenység	Huntington típusai
Kína	80	20	66	30	87	24	kínai
Oroszorsz.	93	39	36	95	81	20	ortodox
Japán	54	46	95	92	88	42	japán
India	77	48	56	40	51	26	indiai- hindú
USA	40	91	62	46	26	68	atlanti
Brazília	69	38	49	76	44	59	latin amerikai
Egyiptom	70	25	45	80	7	4	iszlám
Nigéria	80	30	60	55	13	84	fekefe afrikai

Forrás: saját számítás és Hofstade

Eddig csak a számunkra legfontosabb két dimenziót néztük, most a többit is bemutatjuk.

- Maszkulinitás. Elkülönülnek a férfias (teljesítmény, siker, versengés, kitartás) és a nőies jegyek (gyengédség, szolidaritás, támogatás, az emberi kapcsolatok). A férfias társadalmakban e szerepek jobban elkülönülnek, mint a nőiesben, ahol több átfedés fedezhető fel.
- Bizonytalanság kerülés. Megmutatja, hogy egy társadalomban mennyire tekintik fenyegetésnek a kétes, illetve ismeretlen helyzeteket, mennyire igénylik a strukturált rendszereket, írott vagy íratlan szabályokat.
- Jövőorientáció. A társadalom időorientációját a hosszú vagy a rövid távú gondolkodás határozza meg. A hosszú távon gondolkodók inkább a jövőre koncentrálnak, kevésbé ragaszkodnak a múlthoz, és vállalkozó szelleműek.
- Engedékenység. Mennyire próbálják meg kontrollálni vágyaik, impulzivitásukat. A relatíve kis kontroll irányába hajlók un. megengedő kultúrák. (Holicz)

A belső kapcsolódásokat többváltozós lineáris regresszióval vizsgáltuk és azt találtuk, hogy összesen két esetben voltak szignifikáns változók, (hatalmi távolságot magyarázta az individualizmus és a maszkulinitás,

míg az individualizmust – ebben a nyolc országban – a hatalmi távolság magyarázza. A másik négy változót semmi sem magyarázza, és a számunkra fontos két változó is főként egymást magyarázza. (hatalmi távolság=115,6-0,50 individualizmus***-0,41maszkulinitás*, és individualizmus=111,2-0,98 hatalmi távolság*) ahol az első szám a konstans, utána következik a koefficienssel szorzott szignifikáns magyarázóváltozó, (*, ha kevésbé, és **, illetve ***, ha jobban szignifikáns).

3. táblázat Huntington civilizációi Hofstede kategóriáival mérve

	hatalmi távolság	individualizmus	maszkulinitás	bizonytalanság kerülés	jövő-orientáció	engedékenység
Kína	80	20	66	30	87	24
Oroszország	93	39	36	95	81	20
Japán	54	46	95	92	88	42
India	77	48	56	40	51	26
Atlanti	40	76	66	65	61	48
Latin Amerika	66	34	53	84	28	65
Iszlám	68	31	45	80	25	45
Fekete Afrika	70	33	50	53	23	73
			Atlanti			
USA	40	91	62	46	26	68
Egy. Királyság	35	89	66	35	51	69
Németország	35	67	66	65	83	40
Franciaország	68	71	43	86	63	48
Olaszország	50	76	70	75	61	30
			Latin Amerika			
Brazília	69	38	49	76	44	59
Mexikó	81	30	69	82	24	97
Chile	63	23	28	86	31	68
Argentína	49	46	56	86	20	62
			Iszlám			

Irán	58	41	43	59	14	40
Törökország	66	37	45	85	46	49
Szaúd Arábia	95	25	60	80	36	52
Egyiptom	70	25	45	80	7	4
			Fekete Afrika			
Dél Afrika	49	65	63	49	34	63
Nigéria	80	30	60	55	13	84
Zambia	60	35	40	50	30	42
Angola	83	13	20	60	15	83

Forrás: saját számítás Hofstade alapján

Mint látható, az Atlanti civilizációt az USA és a négy nagy (Németország, Egyesült Királyság, Franciaország és Olaszország) 60 millió fölötti népességű ország számtani átlagával, a latin amerikai civilizációt 4 ország (Brazília, Mexikó, Chile, Argentína) átlagaként számszerűsítettük. Az iszlám civilizációt négy ország átlagával (Irán, Törökország, Szaúd Arábia, Egyiptom), Fekete Afrikát (Dél Afrika, Nigéria, Zambia, Angola) átlagpontszámával jellemeztük.

Vegyük most a témánk szempontjából fontos két oszlopot, a hatalmi távolságot és az individualizmust. Spencer jellemzésétől nem áll távol, hogy a hatalmi távolságot a militáns állam alaptulajdonságának, míg az individualizmust az ipari állam alaptulajdonságának tartsa. Ezen a spenceri skálán (melyik civilizáció mennyire militáns és mennyire ipari) egyszerű módszerrel mérjük a civilizációk helyzetét, egyszerűen kivonjuk a hatalmi távolság értékéből az individualizmust. Az eredmény a 4. táblázat jobb szélén olvasható: eszerint militáns civilizációk (államok) rendre: Kína, Oroszország, Iszlám, Fekete Afrika, ezzel szemben ipari civilizációk (államok) rendre: Atlanti, Japán, India, Latin Amerika.

4, táblázat Huntingtoni civilizációk és a militáns államiság mérőszközei

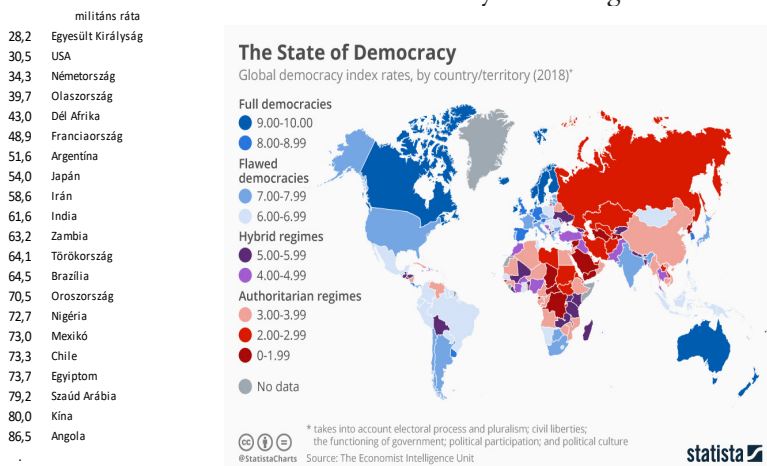
nettó militáns=	militáns ráta (MR)=	Huntingtoni civilizációk	hatalmi távolság	indiv- du-aliz- mus
=hatalmi távol- ság-individualizmus	=100×hatalmi távolság/ (hatalmi távolság+indivdua- lizmus)			
60	80	Kína	80	20
54	70	Oroszország	93	39
37	69	Islám	68	31
37	68	Fekete Afrika	70	33
32	66	Latin Amerika	66	34
29	62	India	77	48
8	54	Japán	54	46
-36	34	Atlanti	40	76
Forrás: saját számítás Hofstade alapján				

Ez az eredmény érdekes, mivel nem kizárt, hogy kirajzolja az új hidegháború (a kiber-hideg) szövetséges csapatait. A militánsok vezetője Kína, segédcapatát alkotja a szénhidrogénben gazdag, fegyvereiről és képzett hadseregéről, valamint a globális felmelegedés mellett óriási szibériai termőföldtömeeggel rendelkező Oroszország. Szövetséges lehet az iszlám civilizáció (Irán talán már ma is az), de Pakisztán is megjátszható Indiával szemben, orosz támaszpontok Szíriában fél évszázada jelen vannak, végül fekete afrikai kikötők és bányák vannak kínai kézben, a kikötők a tengeri selyemút részét alkotják (szárazföldi részben orosz területeken át vezet). Az ipusztuáialis „had” vezetője az Amerikai Egyesült Államok, mellette a nyugat európai országok és a latin amerikai térség, illetve jelentős stratégiai tényező még Japán és India.

A „ki kit kerít be” globális játékká vált, az USA külpolitikai stratégiája azt célozza Wess Mitchell kitűnő könyve erről részletesen ír, hogy a gonosz háromszögét (Kína, Oroszország, Irán) őrállamokkal be kell keríteni. Ez felértékeli Japán és India szerepét a távol keleten, valamint a nem síta országok közül Szaúd Arábia válik fontossá, míg az Európa

keleti részén a kis baltikumi országok helyett főként Lengyelország a domináns tényező, majd Romániával szemben komoly az elvárás, hogy őrállamként segítse az ipusztriálisok ambícióit. Az ENSz népesség előrejelzése szerint 2100-ban Kína 1 milliárd fő, Oroszország 117 millió fő, Afrika 4,4 milliárd fő, az iszlám esetén (Afrikán kívül) legalább 500 millió fővel számolhatunk, így a militáns sereg 6 mrd fő lehet a globális 11 milliárd lakosból. Az ipusztriálisok Észak Amerikában 500 millió fővel, latin Amerikában 721 millió fővel, Európában újabb 500 millió fővel Indiában 1,6 mrd fővel és Japánban 83 millió fővel számolhatnak (ez kb. 3,4 milliárd fő). Eddig 11 milliárból kb. 9,5-et soroltunk be a 2100. év népességéből, a militáns vagy az ipusztriális csoportba. Jelen tudásunk szerint a militáns: ipusztriális létszámarány várhatóan 2:1 lesz a század végére, miközben az egy főre eső GDP éppen ellenkező lehet, várhatóan a GDP tömeg alapján: Militáns Államok Szövetsége: Ipusztriális Államok Szövetsége=1:1!

1. ábra A militáns ráta és a demokrácia helyzete a világban 2018-ban

Forrás: saját számítás és a Statista térképe a demokrácia 2018. évi helyzetéről

Az 1. ábrán egymás mellé helyeztük a 3. táblázatból számított „militáns rátát (MR)”, amelyet a $100 \times \text{hatalmi távolság} / (\text{hatalmi távolság} + \text{individualizmus})$ képlettel számoltunk, és mellé helyeztük a Statista 2018-as globális demokráciaindex térképét. Utóbbit az Intelligence Economist Unit számította, figyelembe véve a politikai választások folyamatát, a pluralizmust, a polgári szabadságot, a kormányzati működést, a politikain részvételt és a politikai kultúrát. A militáns ráta figyelemre méltó egyezést mutat a globális demokrácia indexével, ami igen figyelemre méltó, mivel Hofstede nem most mérte fel a hatalmi távolság és az individualizmus értékeit, hanem az IBM cég 50 országban lévő helyi leányvállalatainál dolgozók között végzett az 1970-es évek elején (a 3. táblázat első négy oszlopa tekintetében), majd később azokban az országokban, amelyek az eredeti felmérésben nem vettek részt. Az országok adatai a 2005-ös kiadású könyvben lévő adatok, amelyek többsége 50 éves. A demokrácia felszíne mögött így a militáns ráta búvik meg, és fél évszázad, valamint a (rég) hidegháború elmúltával is jelzi előre a demokrácia mai (2018. évi) helyzetét. A militáns ráta (Spencer nyomán) ma is jó szolgálatot tehet, általános tévhit volt, ha csapatokat küldenek afrikai, nyugat ázsiai diktátorok megölésére, akkor haláluk utána jöhet majd a demokrácia. Spencer elvei segítenek megérteni, hogy miért nem az jött (mert a hatalmi távolság nagy és az individuális értékek becsülete kicsi), hanem a káosz. Nézzük meg a Hofstede könyv 2.1 és 3.1 táblázata mit mond a posztoszocialista EU versenytársaink, valamint néhány ismertebb kis ország militáns rátájáról.

5. táblázat: Militáns ráta a CEE országokban, továbbá Ausztriában, Dániában és Izraelben

militáns ráta (MR)		hatalmi távolság	individualizmus
77	Szerbia	86	25
75	Románia	90	30
72	Szlovénia	71	27
70	Bulgária	70	30
69	Horvátország	73	33
67	Szlovákia	104	52
63	Magyarország	19	11
53	Lengyelország	68	60
50	Cseh Köztársaság	57	58
40	Észtország	40	60
20	Dánia	18	74
19	Izrael	13	54
17	Ausztria	11	55

Forrás: Hofstede alapján saját számítás

Ami a posztoszocialista országokat illeti, elég széles skálán szórnak (a teljes mezőnyt talán a Guatemala 94 és Ausztria 17 szélsőértékei jellemzik globálisan). Ebből az látszik, hogy Szerbia európai elhelyezkedéséhez és méretéhez képest szupermilitáns. A többi balkáni ország sem jobb. Utánuk jönnek a visegrádi országok egyetlen tömbben (bár Magyarország még Törökországgal azonos militáns besorolást kap, addig Lengyelország Japánhoz hasonló szintet ér el). Az észtek fölényesen nyerik ezt a meccset (is). Persze náluk is van kevésbé militáns ország: Dánia, Izrael és Ausztria. A nem militáns tehát nem azt jelenti, hogy nem harcol, vagy nem tölt minden férfi és nő három évet fegyverben, hanem csak azt, hogy nem viseli el, ha a fejére ülnek és a szabadság (önmegvalósítás a munkában) nagyon fontos számukra.

Spencer alapvető társadalomszervezési ideáltípusai (militáns és indusztriális) fölött nem járt el az idő, ha együtt használjuk azt Huntington civilizációs elméletével és a Hofstede nemzeti szervezeti besorolásával (és legfőképp az arra épülő mérésekkel). A mai világ ábrázolható egy folytonos skálán az erősen militáns államoktól, (ahol a nagy hatalmi távolság kicsi individualizmussal párosul) az erősen indusztriális államokig (ahol

nagy az individuális értékek szerepe és kicsi a hatalmi távolság). Ahol a hatalmi távolság nagy, ott jellemzően az állam erős és a társadalom gyenge, míg az ipusztuáialisoknál a társadalom erős. (Színezi ezt, hogy a militáns táboron belül, amelyik civilizáció a legmilitánsabb (Kína), ott a hosszú távú orientáció is a legerősebb.) A jelen részében amellet érveltem, hogy a spenceri megközelítés elősegítheti „szövetségesekek” keresését, segítséget nyújthat ehhez a huntingtoni civilizációs besorolás is.

2. Militáns vs. ipusztuáialis államok és a GDP 2020. 2. n. évben 2019 2. n. évéhez képest

Az absztraktban – elég szokatlan módon, - néhány számmal jeleztük, hogy mind a GDP ütemben, mind a covidhalottak kumulált fajlagos számában nagy különbségek vannak.

6. táblázat Huntington civilizációi, covidhalál és GDP visszaesés

	COVIDHALÁL (9/30.)	GDP 2020q2 (2019q2)
Egyesült Királyság	619	-21,7
Franciaország	488	-18,9
Olaszország	594	-17,7
Németország	114	-11,3
USA	636	-9,1
ATLANTI (MEDIÁN)	594	-17,7
JAPÁN ÁLLAM	12	-10,0
Peru	979	-30,2
Argentína	365	-19,8
Mexikó	597	-18,7
Kolumbia	506	-15,7
Chile	664	-13,7
Brazília	672	-11,4
LATIN AMERIKA (MEDIÁN)	631	-17,2
INDIA ÁLLAM	71	-23,5
FEKETE AFRIKA (MEDIÁN)	21	-17,2
ISZLÁM (MEDIÁN)	39	-7,2

OROSZORSZÁG ÁLLAM	142	-5,6
KÍNA ÁLLAM	3	3,2
MEDIÁN INDUSZTRIÁLIS	333	-17,5
MEDIÁN MILITÁNS	44	-6,4

Forrás:

A táblázat legalján van az ipari és katonai medián, 2020. szeptember 30-ig a kumulált egy millió főre jutó vírusosok száma az ipari államokban 333 fő volt, a katonai államokban 44 fő. A GDP 2020. 2. negyedében az előző év azonos időszakához képest az ipari államokban -17,5 százalék volt, a katonai államokban -6,4 százalék. Ez elég markáns különbség. Vizsgáljuk meg most azt, hogy a nagymértékű GDP visszaesések mögött mi van, adhat-e valamilyen magyarázatot ebben a katonai ráta is? Ismert, hogy a GDP visszaesése a covidhalálozás elleni védekezéssel kapcsolatban van. Korábban megvizsgálva az európai adatokat és több modellben együtt (de nem egyszerre) az az ismeret jött elő, hogy az európai covidhalálozásért felelős három szignifikáns tényező: az R1b haplogrup (Y-DNS) elterjedtsége***, ami növelte az egy millió főre eső covidosok számát; a BCG oltások intenzitása* az egy főre eső egészségügyi kiadások*** viszont csökkentették. Számszerűsítve egy példán keresztül, egybevetjük a finn és az angol covidhalálozást: az európai R1b frekvenciája erősen szór: 4% (Finnország) és 74 % (Egyesült Királyság) között, ez a 70 %-pontos különbség önmagában 331 fővel növeli a halottak számát, ami Finnországban 1 m főre vetítve 61, míg az Egyesült Királyságban 611. Az 550 halottban meglévő különbségük közel kétharmada tehát az R1b haplotípusra vezethető vissza. A BCG oltás indexe Finnországban 60, míg az Egyesült Királyságban 16 volt, így a 46 százalékpontos különbségük (megfelelő koefficienssel szorozva) további 207 halottat magyaráz meg. Az Egyesült Királysághoz képest alacsonyabb finn egészségügyi kiadások csak 4 halottat magyaráznak. UK-Finnország 550 fős halálozási különbsége=331R1b + 207BCG – 4 e.ü. kiadás =534 halott. (550 halálozási különbségből 534-et a fenti három tényezővel meg tudunk magyarázni.) A GDP visszaesést mi határozza meg? Európa esetén több modellt néztünk. Az egyik modellnél csak 20 országra volt meg minden szükséges adat, viszont elég magas lett adjR²,

és a Schwarz-Akaike-HQ kritériumok értéke is megfelelő. Az ún. szűkítő technika esetén sok változót célszerű felvenni az egyenletbe, majd a magas p értékűeket egymás után javasolt elhagyni.

2. ábra 20 európai ország GDP csökkenését magyarázó tényezők és súlyuk
coefficient std. error t-ratio p-value

const	-19,1096	4,2302	-4,517	0,0007	***
MR	0,1423	0,0530	2,686	0,0198	**
80+	-2,8988	0,9858	-2,940	0,0124	**
e.ü. kiad/fő	0,0012	0,0004	2,802	0,0160	**
cpi19	0,2013	0,0562	3,580	0,0038	***
R1b	-0,2029	0,0349	-5,811	8,33e-05	***
RD2016	0,0192	0,0089	2,155	0,0522	*
stringency	0,0834	0,0348	2,401	0,0335	**

Mean dependent var -12,065 S.D. dependent var 5,0335

Sum squared resid 50,500 S.E. of regression 2,051

R-squared 0,895 Adjusted R-squared 0,834

F (7, 12) 0,8971 P-value (F) 0,0002

Log-likelihood -37,6413 Akaike criterion 91,2826

Schwarz criterion 99,2485 Hannan-Quinn 92,8376

Forrás: saját számítás GRETL-lel

A bentmaradó változók (felülről lefelé), elől a koefficiens, mögötte a szignifikanciaszintet jelölő*:

+0,14 MR**, militáns ráta, vagyis militánsabb országban tompul a GDP visszaesés;
-2,9 80f** nyolcvan év feletti százalékos aránya, sok öreg mellett jobban esik a GDP;

+0,001 e.ü. kiad/fő**, a magas egészségügyi kiadás/fő csökkenti – közvetve – a GDP esést;

+0,2 CPI*** érzékelt korrupció, kevesebb korrupció mellett kevésbé csökken a GDP;

-0,2 R1b***, ha az R1b haplotípusból sok van, akkor több a halál, és jobban csökken a GDP;

+0,02 RD2016* a robotsűrűség fékezheti a GDP esést, stabilabb lehet egy fejlettebb gazdaság;

+0,08 stringency**, nagyobb kormányzati mozgáskorlátozás érdekes hatása a GDP-re.

A kapcsolat ($\text{adjR}^2=0,83$) erős-közepesen szoros. R1b frekvenciája és a 80+ idős korú népesség – a covidon keresztül - csökkentheti, míg a jó egészségügy, a magas robotsűrűség, a kormányzati mozgáskorlátozás, a korrupciómentesség és a militáns ráta növelheti a GDP zuhanását. Minél militánsabb egy ország (minél nagyobbak a hatalmi távolságok és minél kevésbé individuális kötődésűek az emberek), annál jobban tompítja MR a gazdaság visszaesését. Mivel a három legmilitánsabb térség (Kína 3,2%, Oroszország 5,6%, Iszlám 7,2%) országcsoport esetén sokkal kisebb a GDP visszaesés, mint a három legkevésbé militánsnál (Atlanti 17,7%, Japán 10%, India 23,3%) helyesnek tűnik MR pozitív előjele. Most ugrunk és 50-80 országot vizsgálunk meg a GDP visszaesés és a COVID-19 halottjainak tekintetében.

3. ábra A covidhalál (covid) melletti, miatti GDP visszaesés modelljei

	A	B	C
	GDP	GDP	GDP
n	77	53	53
constans	-8,75	-9,72	-9,43
változó	covid***	covid***	covid**
koefficiens	-0,012	-0,010	-0,095
változó		R1b*	R1b**
koefficiens		-0,081	-0,085
változó		eü.n.kiad/fő***	eü.n.kiad/fő***
koefficiens		0,008	0,008
változó		polis1m***	pop***
koefficiens		0,105	0,008
adjR ²	0,23	0,50	0,50
Schwarz	480,11	313,42	312,52
Akaike	475,43	305,57	302,67
HQ	477,3	307,35	306,46

Forrás: saját számítás GRETL-lel

A táblázatban három modell található a GDP változását magyarázandó. Az A változatban 77, a B-ben és a C-ben 53 ország szerepel. Alapállásként a vizsgált országokban 2020 2. negyedében 2019. 2. negyedévéhez képest 9-10%-kal csökkent a GDP a constans szerint az A-B-C változatokban, (rendre -8,75, -9,72, -9,43). Ezt tovább rontotta a covidhalálozás (covid), itt a koefficiens -0,012, 0,010, -0,095 volt (ha az 1 millió főre jutó covidhalott 400 fő volt, akkor ez további 4%-ot vett le a GDP-ből. Az A változatban nincs további változó, a B-ben és a C-ben az R1b haplotípus frekvenciája jön, ez tipikusan 60 Nyugat Európában, vagyis durván még további 5%-pontot vesz a GDP-ből, a magas egészségügyi kiadás, illetve a népességszám (az országé, illetve a milliós városoké) ehhez képes javítanak a visszaesésen. Hátra van még a covidhalálozás magyarázata. Modelljeikben közös, hogy a magyarázóváltozók fő eleme az R1b haplofrekvencia. Ha egy országban ez pl. 60, akkor a) 360 fő, b) 510 fő, és c) 456 fő az egyes modellekben. Az a) modellben a népességszám növeli a halálozást, minden millió lakosa az országnak ugyanannyi halálesetet okoz, ez pl. Franciaországnál 60 halottat jelent. A b) modellben azok száma található, aki 1 millió fölötti városban laknak. (Ha pl. 25 millió ember lakik 1 millió fölötti városban, akkor ez 226 halottat jelent). A c) modellben a BCG oltás intenzitása (0-100 között) alakul a halálozás, néhány országban sosem volt kötelező az oltás, ott az index értéke 0, de pl. Romániában közel 90-100 éve oltanak, és az index értéke 100, amivel 233 fővel csökken a halottak száma a modell alapján. A szálló por (pm25) koncentrátuma növeli a halálozást, Peruban ez az érték 23, így b) modellben ez 162 halottat, c) esetén 131 halottat jelent. Végül az egészségügyi kiadás/fő (e.ü.n.kiad/fő) mindhárom modellben megjelenik, ami pl. Ausztriában 600 fölötti, Azerbajdzsánban 80 alatti.

4. ábra A covidhalál modellek független változói

	a	b	c
	COVID	COVID	COVID
n	78	58	48
constans	42,5	-123	62,8
változó	R1b***	R1b***	R1b***
koefficiens	6,010	8,5	7,6
változó	pop***	polis1m***	BCG-index
koefficiens	0,98	9,03	-2,33
változó		pm25**	pm25*
koefficiens		7,05	5,67
változó	eü.n.kiad/fő*	eü.n.kiad/fő*	eü.n.kiad/fő***
koefficiens	-0,04	-0,5	-0,076
adjR ²	0,46	0,52	0,56
Schwarz	1019,2	774	635
Akaike	1009,8	764	626
HQ	1013,5	768	630

Forrás: saját számítás GRETL-lel

Mind a GDP visszaesés, mind a covidhalál okait a világ mintegy félszáz országában, mintegy fele arányban (adjR²=0,5) sikerült magyaráznunk. Ha véget ér a járvány és az adatok is rendezettebbekké válnak, akkor térhetünk vissza újabb elemzés elvégzésére.

Következtetések

Spencer számos gondolata közül a militáns – indusztriális állam ideáltípusa az, amelyik biztosan nem halt meg, hanem képes arra, hogy új tartalmakat szívjon magába, ahogy a közgazdaságtan fejlődésgazdaságtani része és a geopolitika vagy globál-ökonómia fejlődik. Spencer fogalomrendszere lehetővé teszi, hogy a kelet ázsiai országok fejlesztő államát magába fogadja, illetve annak mai, kínai változatát is jellemezze. Fukuyama A történet vége c. könyvével vitatkozva tanára, Huntington

SPENCER ÉS A KORONAVÍRUS GAZDASÁGI HATÁSA. INDUSZTRIÁLIS ...

megalkotta a civilizációk összecsapásának elméletét, benne 8+1 civilizációt határozva meg. Ha eltekintünk a buddhista (állam által nem kellőképpen reprezentált típusától) akkor az atlanti, japán, indiai, latin amerikai, fekete afrikai, iszlám, ortodox keresztény, kínai típusokat kapjuk, amelyek ebben a sorrendben az erősen indusztriális államtól indulva jutunk el az erősen militáns államhoz.

Hofstede két alapkategóriája a hatalmi távolság és az individualizmus (amit vagy 100 országra kimért) lehetővé teszi, egy militáns ráta megalkotását ($MR=100 \times \text{hatalmi távolság} / (\text{hatalmi távolság} + \text{individualizmus})$). Az MR-rel megoldható a civilizációk sorrendbe állítása, a potenciális szövetségi rendszerek felvázolása és erőforrásaik feltárása, miként segíthet a covid miatti pandémia, és annak GDP visszaesésére gyakorolt hatásának többváltozós, lineáris regressziós modellel történő feltérképezésben.

Spencer halott, mondta Talcott Parsons, de mostanra kiderült, ebben hatalmasat tévedett.

Függelék: a 4 és 5. számításokhoz felhasznált adatok

		covid-9/30	GDP	népeség	polis 1m	eü.kiad/fő	PORp m2.5	bcg-index	R1b	eü.n.kiad/fő	80+	mili rate MR
1	Albania	133	-10	2,9	0,0				16		2,4	
2	Angola	5		33,1	2,8			13,1			1,2	86
3	Argentina	365	-20	45,3	5,4	136,2	15		50		2,7	52
4	Armenia	323	-14	3,0	1,1	703,8	26	5,4	28	64	2,9	
5	Aruba	243		0,1	0,0			0,0			2	
6	Austria	89	-13	9,0	1,7	611,7	12	28,1	23	663	5,1	17
7	Azerbajjan	58		10,2	1,1	79,3		65,5	11	127	1,3	
8	Bahrain	145	-8,9	1,7	0,0	183,5			1		0,3	
9	Bangladesh	32		165,1	8,2			15,7			0,9	80
10	Belarus	88	-0,2	9,4	1,7	75,5		57,2	5,5	113	3,6	
11	Belgium	862	-14	11,6	0,0	528,0	13	0,0	60	578	5,5	
12	Bhutan	0		0,8	0,0			16,9			1	
13	Bolivia	677	-18	11,7	1,4	39,3			25		1,5	
14	Bosnia and Herze	257	-9,3	3,3	0,0	97,2	35	51,0	4	143	3,4	
15	Brazil	672	-11	212,9	34,4	100,1	16	30,3	47,6	127	1,5	64
16	Bulgaria	117	-8,5	6,9	1,1	143,8	26	56,4	18	207	4,5	70
17	Canada	246	-13	37,8	9,7	519,8	8		48		4,5	33
18	Chile	664	-14	19,2	4,8	158,0	23	58,4	53,5	196	2,7	73
19	China	3	3,2	1439,3	97,1			54,8	0,8	93	1,6	80
20	Colombia	506	-16	51,0	12,4	79,7	15	37,6	46,1	113	1,3	84
21	Costa Rica	172	-8,6	5,1	0,0	112,4	10		53		1,9	70
22	Croatia	68	-11	4,1	0,0	175,2	19	61,4	8,5	234	4,8	69
23	Cyprus	18	-12	1,2	0,0	236,1	20		9		2,8	
24	Czechia	59	-11	10,7	1,2	243,7	15	45,1	22	315	4,1	50
25	Denmark	112	-8,2	5,8	0,0	646,6	10	32,2	44,5	647	4,2	20

CSILLIK PÉTER

27	Dominican R	193		10,9	2,3	89,8			35			1,6	
28	Ecuador	639		17,7	3,7	82,9	9	20,2	33,5	109	1,4	91	
29	Egypt	58		102,8	15,0	43,1	18	23,3	2	69	0,8	74	
30	El Salvador	130	-19	6,5	0,0	45,6		23,6	50,2	62	1,8	78	
31	Equatorial Guine	59	-6,1	1,4	0,0	44,9			6		0,5		
32	Estonia	48	-6,5	1,3	0,0	198,8	6	66,3	8	248	5,2	40	
33	Eswatini	93		1,2	0,0	53,1			0,2				
34	Ethiopia	10		115,6	2,8			10,0			0,5		
35	Finland	62	-6,5	5,5	0,0	484,9	6	59,8	3,5	497	5,1	34	
36	France	488	-19	65,3	2,1	526,2	12	38,6	61	570	6,1	49	
37	Gabon	24		2,2	0,0	38,9			3		1		
38	Gambia	46		2,4	0,0			19,4			0,2		
39	Georgia	10	-12	4,0	1,0	73,9	20	59,1	11	116	3,6		
40	Germany	114	-11	83,9	7,4	579,8	11	26,4	44	633	5,7	34	
41	Greece	37	-15	10,4	0,0	207,4	22,5		12		6,4	63	
42	Guatemala	180		18,0	0,0	39,6	20		33		1	94	
43	Honduras	234	-19	9,9	0,0	37,1		25,7	50	52	1,1		
44	Hungary	79	-14	9,7	1,7	190,3	15	53,7	17	251	4,4	63	
45	Iceland	29	-11	0,3	0,0	516,5	6		42		3,7		
46	India	71	-24	1383,3	88,0			47,4			0,9	62	
47	Indonesia	39	-5,4	274,2	22,3			4,5			0,7	85	
48	Iran (Islamic Rep	311	-10	84,3	16,1	69,0	24	13,0	6,5	100	0,9	59	
49	Iraq	226		40,4	9,8	47,3	40	16,3	11	63	0,5		
50	Ireland	364	-3,7	5,0	0,0	645,8	11	49,4	79	687	2,9	29	
51	Israel	168	-7,9	9,2	0,0	331,6	21	15,5	7	329	3	19	
52	Italy	594	-18	60,4	4,9	356,8	17	0,0	49	409	6,8	40	
53	Japan	12	-10	126,4	27,9			53,0	0	442	7,8	54	
54	Kazakhstan	92		18,8	1,2	61,5	34	63,0	0,3	94	1,1		
55	Kenya	13		54,1	2,8			27,1			0,4		
56	Korea, Republic o	8	-2,8	51,3	25,5			24,9			2,8	77	
57	Kuwait	142		4,3	0,0	257,0	38		4,5		0,2		
58	Kyrgyzstan	162		6,6	0,0	17,0	33	66,3	4	26	0,9		
59	Latvia	20	-8,6	1,9	0,0	148,1	13	73,9	12	189	5		
60	Lebanon	53	-5	6,8	1,3	79,8		0,0	6,5	98	1,5		
61	Lithuania	34	-4	2,7	0,0	188,2	15	66,2	5	250	5,3		
62	Macedonia	354	-13	2,1	0,0	93,8	32	56,4	13,5	115	2,3		
63	Malaysia	4	-17	32,5	1,5			41,1			0,8	80	
64	Mexico	597	-19	129,3	19,7	74,7	20	49,1	47	129	1,5	73	
65	Moldova	325	-14	4,0	0,0	91,6		65,5	16	141	2,2		
66	Mongolia	0	-9,7	3,3	0,0			54,0			0,7		
67	Morocco	58	-15	37,0	4,6	34,2			4		1,1	60	
68	Netherlands	373	-9,2	17,1	0,0	337,4	11	0,0	53,5	651	4,4	32	
69	Nigeria	5	-6,1	207,4	20,9			5,3			0,2	73	
70	Norway	50	-5,3	5,4	0,0	42,0	7	50,8	28	650	4,2	31	
71	Oman	182		5,1	0,0	127,8			2,8		0,4		
72	Pakistan	29		221,9	28,0			15,6	2,8	30	0,6	80	
73	Palestina	60	-3,4	5,1	0,0				0,5				
74	Panama	546		4,3	0,0	163,6		57,9	31,6	208	1,8	90	
75	Peru	979	-30	33,1	7,6	55,9	23	57,4	43	73	1,4	80	
76	Philippines	50	-17	109,9	6,8			46,7			0,6	75	
77	Poland	66	-7,9	37,8	1,7	156,0	19	48,1	16,5	217	4	53	
78	Portugal	193	-16	10,2	0,0	282,6	9	29,4	58	346	5,9	70	
79	Qatar	76		2,8	0,0	272,2			4		0,1		
80	Romania	251	-11	19,2	1,9	124,7	18	100,0	22	180	4,1	75	
81	Russian Federati	142	-5,6	146,0	26,0	142,6	10	64,0	6	206	3,1	70	
82	Rwanda	2	-12	13,0	0,0			43,9			0,5		
83	San Marino	1237		0,0	0,0			0,0					
84	Saudi Arabia	136	-7	34,9	8,2	160,4	23	28,6	2	219	0,5	79	
85	Senegal	18	-1,3	16,8	2,0			12,2			0,3		
86	Serbia	86	-6,3	8,7	1,1	136,8	23	54,6	6	197	3,7	77	

SPENCER ÉS A KORONAVÍRUS GAZDASÁGI HATÁSA. INDUSZTRIÁLIS ...

87	Sierra Leone	9		8,0	0,0			8,3			0,2	
88	Singapore	5	-13	5,9	0,0	406,8	19	56,9	0,2	499	2,4	79
89	Slovakia	9	-12	5,5	0,0	216,2	16	45,7	23	275	3	67
90	Slovenia	72	-13	2,1	0,0	308,4		49,4	23,5	375	4,9	72
91	South Africa	280	-17	59,5	11,9	81,4	22	21,6	7,5	113	1	43
92	Spain	676	-22	46,8	4,7	325,9	10	10,6	69	381	5,9	53
93	Sudan	19		44,1	6,7			15,4			0,4	
94	Suriname	177		0,6	0,0	69,6			0,3		1,3	64
95	Sweden	582	-7,7	10,1	0,0	638,6	7	5,8	21	666	5,1	30
96	Switzerland	239	-9,4	8,7	0,0	3404,7	11	4,1	48	828	5	
97	Syria	11		17,6	3,2		32		13,5		0,7	
98	Tanzania	0,3		60,1	2,7			22,0	2	78	1,6	
99	Thailand	0,8	-12	69,8	6,6			19,8			2,1	76
100	Tunisia	21	-22	11,8	0,0	59,2		18,1	4,5		1,6	
101	Turkey	96	-9	84,6	19,8	2158,3	21	40,6	15	151	1,4	64
102	UAE	42		9,9	1,1	180,1	39		4		0,1	
103	Uganda	2		46,1	1,4			11,4			0,4	
104	Ukraine	95	-11	43,7	6,2	193,0	17	62,5	4	95	3,4	
105	United Kingdom	619	-22	68,0	8,4	519,0	11	15,5	73,8	444	4,7	28
106	United States	636	-9,1	331,5	23,5	703,8	9	0,0	48	1116	3,8	31
107	Uruguay	14	-11	3,5	1,3			18,6	58	193	4,3	63
108	Uzbekistan	14		33,6	2,0			80,7		62	1	
109	Viet Nam	0,4	2,6	97,6	4,9			12,9			2	78
110	Zambia		-2,1								0,4	63

Molnár András¹

OLIVER WENDELL HOLMES ÉS A SZOCIÁLDARWINIZMUS

1. Bevezetés

Az ifjabb Oliver Wendell Holmes (1841-1935) az Egyesült Államok Legfelsőbb Bíróságának egyik legismertebb tagja, egyúttal az amerikai jogászság kiemelkedő történeti alakja, aki amellet, hogy fél évszázadot – életének valamivel több mint felét – töltött a bírói pályán,² tudományos munkássága és széles körben elismert lényeglátása révén az amerikai jogelmélet inspiráló figurája volt. A szociológiai mozgalom és a jogi realizmus sokat köszönhetnek Holmesnak, és miközben egyoldalú túlzás lenne olyasmit állítani, hogy e teoretikus kezdeményezések kizárólag Holmes „köpönyegéből bújtak ki”, annyi mindenképpen elmondható, hogy a különböző „társadalomtudományosító” elméletek fontos referenciapontként tekintettek Holmesra mint olyasvalakire, aki csírájában megfogalmazta az általuk terjedelmesebb értekezésekben kifejtett elméleti premisszákat és célkitűzéseket. Horwitz fogalmazása szerint a *The Path of the Law* című esszéje által, amely a tudományos-formalista langdelli jogszemlélettel szembehelyezkedve a konzekvencialista nézőpontot képviselte, és amely időben egybesett William James és John Dewey pragmatizmusának kibontakozásával, Holmes „átlökte az amerikai jogi gondolkodást a huszadik század-

---

1 † Egyetemi adjunktus, Szegedi Tudományegyetem Állam- és Jogtudományi Kar, Összehasonlító Jogi és Jogelméleti Intézet.

2 Holmes 1882-1902 között a Massachusettsi Legfelsőbb Bíróság bírása volt és e szolgálatának utolsó három évében az elnöki tisztséget látta el, majd három évtizeden keresztül, 1902-1932 között volt a szövetségi Legfelsőbb Bíróság bírása.

ba”.³ Holmes emellett nem pusztán jogtudományi meglátásaival vált a tudományos emlékezet részévé, hanem egész karaktere, egyénisége izgalmas téma az amerikai jogtudomány számára. Ahogyan Posner írja, „Holmes nem csupán nagyszerű jogász, nagyszerű időmértékes verselő, nagyszerű értelmiségi volt; hanem egyúttal nagyszerű *persona*, nagyszerű amerikai, nagyszerű élet”.⁴

Holmes nimbuszához elvitathatatlan szellemi képességei és úttörő gondolatai mellett bizonyosan hozzájárult követői és tanítványai, mindenekelőtt Felix Frankfurter csodálata is. Holmes alkotmányjogi állásfoglalásait ismertetve Frankfurter a lelkes tanítvány nagyrabecsülésével méltatta ezeket az állásfoglalásokat, melyek egyebek mellett azért bírnak szerinte önmagukon túlmutató jelentőséggel, mert „olyan embertől származnak, aki bírói minőségében olyan gazdasági elméletekre alapított törvényeket juttat érvényre, amelyeket ő maga nem vall, gyakorlati hatékonyságukat illetően pedig kételkedik”, s ebben a hozzáállásban a bírói funkció „legmagasabb szintű gyakorlásának” lehetünk tanúi.⁵ Jerome Frank a jogi realizmus definitív klasszikusában, a *Law and the Modern Mind* című kötetében egy teljes fejezetet szentel Holmes méltatásának, melyben őt a „teljes mértéken felnőtt bírónak” nevezi,⁶ amivel azt kívánta érzékeltetni, hogy míg a bírói kar és a jogász szakma zöme az „apakomplexus” béklyójában a jog kiszámíthatóvá tételére törekedett, addig Holmes nem félt attól, hogy szkeptikus alapállásából kiindulva a bírói kreativitás révén a társadalmi valósághoz igazítva töltse ki a jog működésével szükségszerűen együtt járó hézagokat.

---

3 Horwitz, Morton J.: *The Transformation of American Law, 1870-1960. The Crisis of Legal Orthodoxy.* Oxford University Press, Oxford, 1992, 142. o.

4 Posner, Richard A.: Introduction. In Posner, Richard A. (ed.): *The Essential Holmes. Selections from the Letters, Speeches, Judicial Opinions, and Other Writings of Oliver Wendell Holmes, Jr.* The University of Chicago Press, Chicago, 1992, xv. o.

5 Frankfurter, Felix: *The Constitutional Opinions of Justice Holmes.* In *Harvard Law Review*, Vol. 29, No. 6, 1916, 694. o.

6 Frank, Jerome: *Law and the Modern Mind.* Stevens & Sons Ltd., London, 1949, 253. o.

Holmes nem volt minden ellentmondástól mentes alakja a jogelméleti gondolkodás történetének, és ez az ellentmondásosság idővel felszínre került a kritikák révén. A kritikus hangok előfutára volt Ben Palmer, aki már 1945-ben élesen számon kérte Holmeson markáns erkölcsi szkepticizmusát, a morális realizmus tagadását,⁷ valamint jogelméletének az imperatív elmélettel való párhuzamát és a fizikai kényszernek a joggal való szoros összefüggését. Palmer bírálataival kapcsolatban indokolt megjegyezni, hogy gondolatmenete és konklúziója – bár nem nélkülöznek minden alapot – a leginkább egy mély morális felháborodásból fakadó bálványdöntögetési kísérletnek tekinthetők, amit kétségkívül – mint azt a tanulmány címe is sugallja – az épp csak lezárt második világháború és a náciizmus eleven emléke és ebből fakadóan a totalitarizmust potenciálisan elősegítő jog- és politikaelméletekkel szembeni fokozott érzékenység ihletett.⁸

Holmes munkásságának és szellemi örökségének legszisztematikusabb kritikája talán Yosol Rogat háromrészes tanulmánysorozata, amelyben tematikus áttekintést nyújt Holmes joggyakorlatáról. Rogat tézise tömören úgy foglalható össze, hogy Holmes a közhiedelemmel ellentétben távolról sem volt a polgári szabadságjogok védelmezője, ezzel szemben határozottan közömbös volt az egyén jogai iránt, és érvelésének vezérfonala az állami főhatalom kiterjedt rendelkezési szabadsága volt. Rogat szerint ez a felfogás nyomta rá a bélyegét Holmes állásfoglalásaira

---

7 Joshua Greene megfogalmazásában a morális realizmus „az a felfogás, mely szerint tényszerűen állást lehet foglalni a tekintetben, mi helyes vagy helytelen”. Greene, Joshua David: *The Terrible, Horrible, No Good, Very Bad Truth about Morality and What to Do about It*. PhD-értekezés, 2002, 3. o. Olyan erkölcsfilozófiai – metaetikai – felfogások tartoznak tehát e fogalom jelentéstartományába, melyek szerint feltárható egy észlelőfüggetlen válasz a helyes cselekvés kérdéseire. Holmes ugyan nem alkalmazta ezt a terminust, azonban mélyen szkeptikus és relativista erkölcsfelfogása révén – melyről a jelen tanulmány későbbi részében szó esik még – kétségkívül az ilyen jellegű nézetekkel helyezkedik szembe.

8 Palmer, Ben W.: *Hobbes, Holmes and Hitler*. In *A.B.A. Journal*, Vol. 31, 1945, 571. o.

a bevándorlók jogaival,⁹ a faji szegregációval¹⁰ és a szólásszabadsággal¹¹ kapcsolatban. Napjainkban aligha vitatja bárki a konszenzust Holmes morális szkepszise kapcsán, a tanulmányosorozat megírása idején azonban, amikor a második világháború miatti indulatok már lecsillapodtak, fontos állomását képezték annak a folyamatnak, melynek során az idő múlásával a jogtudományi közösség kiegyensúlyozottabb és sokrétűbb képet nyer Holmes egyéniségéről és tanairól.¹²

A jogászról és az emberről alkotott kritikus képet Albert Alschuler foglalta össze egy rendszeres monográfiában, amelyben végig veszi Holmes nézeteinek ellentmondásosságát, kétes morális megalapozottságát, valamint emberi hiányosságait és az ezek ellenére végbement „megdicsőülésének” folyamatát.¹³ Megítélésem szerint Alschuler kötete olykor már-már a szenzációhajhászással határos módon igyekszik megingatni az állítólagos „bálvány” kultuszát,¹⁴ és helyenként beleesik abba a hibába, hogy egy későbbi kor erkölcsi mércéjét kéri számon egy korábban élt személyen, ugyanakkor mindezek mellett jól összegzi a megfontolást érdemlő vitás pontokat Holmes szellemi örökségével kapcsolatosan.

Noha a jelen tanulmány egy Herbert Spencer emlékére szervezett konferencia előadásának írott változata, a bevezető mindeddig csupán

---

9 Rogat, Yosai: Mr. Justice Holmes: A Dissenting Opinion. In Stanford Law Review, Vol. 15, 1962, 11. o.

10 Rogat, Yosai: Mr. Justice Holmes: A Dissenting Opinion. In Stanford Law Review, Vol. 15, 1963, 255. o.

11 Rogat, Yosai – O’Fallon, James M.: Mr. Justice Holmes: A Dissenting Opinion—The Speech Cases. In Stanford Law Review, Vol. 36, 1984, 1349. o.

12 Azt is érdemes mellékesen megemlíteni, hogy Rogat bírálatának első két része 1962-ben és 1963-ban jelent meg, eközben Felix Frankfurter 1962-ben mondott le, majd 1965-ben halt meg. Az egybeesés akár szimbolikusnak is tekinthető, amennyiben a mélyen kritikus tanulmányosorozat első része abban az évben jelent meg, amelyben Holmes egyik legnagyobb tisztelője lemondott bírói tisztségéről.

13 Lásd általában: Alschuler, Albert W.: Law without Values. The Life, Work, and Legacy of Justice Holmes. The University of Chicago Press, Chicago, 2000.

14 Ekkorra már természetesen az idő múlásával árnyaltabbá vált Holmes alakjának megítélése.

Holmes megítélésének ellentmondásaival foglalkozott. E rendhagyó nyitás mindazonáltal nem minden ok nélkül való, ugyanis gondolatmenetem tulajdonképpen témája szorosan összefügg Holmes megítélésének végletességével. Holmes egyik legismertebb és legemlékezetesebb jogászai tette az volt, hogy a Legfelsőbb Bíróság tagjaként különvéleményt fűzött az 1905-ös *Lochner v. New York*-ítélülethez,¹⁵ amelyben – a testület többségének álláspontjával szemben – vitatta, hogy alkotmányellenesnek kellene nyilvánítani New York állam törvényének a pékek és cukrászok munkaidejét szabályozó rendelkezését. Ez az állásfoglalás nem csak azért járult hozzá Holmes népszerűségéhez, mert összhangban állt egy széles körben helyeselt politikai törekvéssel, hanem azért is, mert Holmes a személyes meggyőződésével is ellentétbe került, amikor e jogi álláspontját kifejtette. Holmes személy szerint ugyanis nem különösebben azonosult a századforduló és a kora XX. század progresszív-reformista törekvéseivel, köztük a munkaviszony szabályozásával. Ellenkezőleg: szimpátiája sokkal inkább a korszak nagytőkéséi felé irányult, mert őket tekintette a létért való szabad küzdelem győztesének, és nem látta indokát a gazdasági viszonyokba való állami beavatkozásnak. Ez a meggyőződése egybecsengett Herbert Spencer evolucionista alapokon nyugvó individualista társadalomképével, amely a XIX. század második felében – lényegében Spencer életével és aktív évtizedeivel egy időben – nagy népszerűségnek örvendett az Egyesült Államokban. E párhuzam közreműködött Holmes nimbuszának megkopásához, még hozzá nemcsak azért, mert az amerikai értelmiségi körök egy részében kétes dicsőség keményvonalas kapitalistának lenni – márpedig a spenceri evolucionizmus premisszáiból éppen ez a gazdaságfilozófia következett –, de ráadásul Spencer is és Holmes is sokak számára érzéketlenül viszonyult az elesettek és a rászorulóknak megsegítésének kérdéséhez. Ezen összefüggés miatt indokolt foglalkozni azzal, hogyan jelennek meg a spenceri gondolatok Holmes jogfelfogásában, illetve milyen eltérések mutathatók ki közöttük. A jelen tanulmányban ezt kísérlem meg véghez vinni. Ennek során először röviden kitérek arra, hogyan vélekedett Holmes Spencerről, ezt

---

15 198 U. S. 45 (1905).

követően Holmes világszemléletének személyes háborús élményeiig visszanyúló gyökereit mutatom be, végül pedig Holmes jogelméletének és általános világnézetének spenceri elemeit elemzem.

2. Harc, darwinizmus, cinizmus: Holmes és Spencer nézeteinek összefüggései

2.1. Holmes véleménye Spencerről

A jelen tanulmány a fentebb ismertetett okok miatt kifejezetten Herbert Spencerre fókuszál, ezzel összefüggésben azonban a félreértések elkerülése végett le kell szögezni a következőket. Miközben a vizsgálódás tárgya az, Herbert Spencer filozófiájának milyen elemei érhetőek tetten Holmes nézeteiben, a jelen tanulmánynak sem premisszája, sem konklúziója nem az, hogy Holmes világnézetét Spencer tanai meghatározó és kimagasló mértékben befolyásolták. Holmes széles körű műveltséggel bírt, mind a filozófia klasszikusai, mind kora vezető szellemi irányzatai terén tájékozott volt, ezért alaptalan lenne azt állítani vagy sugallni, hogy Holmes a meggyőződését egyetlen szerzőtől emelte volna át. Egy ilyen következtetés indokolatlanul leszűkítő lenne, ezért hangsúlyozni kell, hogy a jelen tanulmány Holmes nézeteinek és szellemi fejlődésének mindössze egy aspektusát hivatott elemezni.

Holmes életrajzából ugyan nem derül ki, mit olvasott Spencertől, ahhoz azonban kétség sem férhet, hogy tisztában volt munkásságával, illetve főbb téziseivel, hiszen éppen a *Lochner*-ügyhöz fűzött különvéleményében található egyik legismertebb, már-már „szállóigévé” vált mondata: „[a] Tizennegyedik Alkotmánykiegészítés nem iktatja törvénybe Mr. Herbert Spencer *Social Statics* című művét”.¹⁶ Holmes ezzel a metonímiával érzékeltette képszerűen, hogy az alkotmány előírásaiba nem olvashatók bele meghatározott gazdasági elméletek, köztük a *laissez-faire* kapitalizmus sem, amelynek a maga morál- és társadalomfilozófiai megalapozásával Spencer is emblematisz alakja volt.

---

16 198 U. S. 75.

Az, hogy ténylegesen olvasta-e Spencer *Social Statics* című, először 1850-ben megjelent értekezését, nem tudható bizonyosan, csak feltételezhető. Levelezése mindenesetre arról tanúskodik, hogy olvasott a műveiből: 1895-ben egy levélben arról számolt be barátja, Frederick Pollock feleségének, hogy még nem olvasta végig Spencer *Principles of Sociology* című művét – pontosabban az akkor már megjelent köteteit. E futó említés alapján Holmes vegyesen viszonyul Spencerhez:

Őnök, angolok nem pontosan a valós értékéhez mérten kezelik H. Spencert, legalábbis azok nem, akikkel szót váltottam. Unalmas. Taszító, ellenszenves stílusban ír, eszméi az alsó középosztálybeli brit nyárspolgár eszméi. Ám minden fogyatékoság ellenére is kétlem, hogy Darwint leszámítva bármely angol szerző nagyobb befolyást gyakorolt volna arra, ahogyan a világmindenségről gondolkodunk. Persze gyakran nem egyéb, csupán *vulgarisateur*, ez azonban még igazabb volt Sir H. Maine-re, márpedig Sir H. M. sokkal csekélyebb terjedelemben alkotott.¹⁷

Egy másik érdekes részlet 1916-ból, egy Harold Laskinak írt levélből származik:

Van egy titkárom, akiben lakozik némi szocialista hajlam, jóllehet természetét tekintve fölöttébb racionális, és látom benne a korunkban elterjedt fogékonyságot arra, hogy szabályozzon mindent – amivel szemben éppoly ellenérzéssel viseltetek, mint te – nem *a priori*, hanem azért, mert nem tartom oly sokra felebarátaim rátermettségét és becsületességét, hogy arra vágynék, hogy szabályozzák az életemet, továbbá mert noha nem hiszek H. Spencerben, hiszek *A méhek meséjében*.¹⁸

Ezekből a szövegrészekből az tűnik ki, hogy bár Holmes nem azonosult Spencer gondolataival, az nem kerülte el a figyelmét, hogy Spencer a maga korában hatalmas elfogadottságnak örvendett, tehát óhatatlanul a közgondolkodást formáló tényezőként számolt vele. Azt is érdemes kiemelni, hogy *A méhek meséjének* említése több, mint

---

17 Howe, Mark DeWolfe (ed.): Holmes-Pollock Letters. The Correspondence of Mr Justice Holmes and Sir Frederick Pollock 1874-1932. Volume 1. Harvard University Press, Cambridge, 1942, 57-58. o. A helyzet komikuma, hogy Holmes akarva vagy akaratlanul, de ráhibázott Spencer társadalmi származására.

18 Posner (ed.): i. m. 30. o.

árulkodó: ennek az írásnak – pontosabban a benne foglalt, *A lázongó kas, avagy a megjavult gazemberek* című satirikus tankölteménynek – lényege egyfajta individualista utilitarizmusban foglalható össze. A mű tanulsága az, hogy az osztársadalmi jólétet az növeli, ha az emberek elhagyják a magasztos morális erényeket, és önző vágyaik kielégítésére törekszenek, mert az önzőség és a „bűnös” – elsősorban a keresztény erényekkel és a mértékletességgel ellentétes – élvezetek kielégítésére való törekvés költekezéssel, vagyis jövedelmező szolgáltatások igénybevételével jár együtt, ami gazdasági jólétet eredményez. Holmes szempontjából azért fontos ennek a tartalmi vonásnak a kiemelése, mert Mandeville írása olyan kételyeket vet fel a szubsztantív moralitás kapcsán, amelyeket Holmes is visszatérő jelleggel kifejezésre juttatott.

A következőkben Holmesnak a moralitásról alkotott vélekedését mutatom be, egyúttal kitérek azokra az eseményekre, amelyek kutatói szerint formálták e meggyőződését.

2.2. Holmes háborús tapasztalatai és erkölcsfelfogása

Az amerikai polgárháború kitörésekor Holmes azonnal csatlakozott az északiak seregéhez, és csaknem a teljes háborút végig harcolta, és ennek során háromszor is sebesülést szerzett. G. Edward White szerint a háborúban átéltek kulcsfontosságúnak bizonyultak Holmes világlátásának alakulásában. Holmes eredetileg valódi meggyőződésből csatlakozott az északiak oldalán a Huszadik Massachusettsi Önkéntes Ezredhez, mert romlottnak tartotta a déli államokat.¹⁹ Lelkesedése azonban az első csatáját követően – ami Ball’s Bluffnél történt – alábbhagyott, ezt szemléletesen tükrözte a levelezése, melyből az első harcokat követően kiveszett a romantikus tónus.²⁰ A harcok során Holmes ellentmondásos lelki tapasztalatokat élt át, nemcsak azért, mert a kezdeti fellángolást a közvetlen életveszéllyel való szembesülés és a kiábrándulás követte, hanem azért is, mert jóformán minden katonaismerőse elesett a fronton, és mert a sérülései miatti kényszerű passzivitás lelkiismeret-furdalást

---

¹⁹ White, G. Edward: Justice Oliver Wendell Holmes. Law and the Inner Self. Oxford University Press, Oxford, 1993, 65. o.

²⁰ White: i. m. 66. o.

váltott ki benne, amiért az ő tétlensége alatt mások harcolnak és meghalnak.²¹ A polgárháború egyfajta nagykorúvá érést jelentett számára.²²

Mindemellett Holmes az idő múlásával háborús tapasztalatainak eltérő aspektusait kezdte hangsúlyozni, és egyre inkább azokat a vonásokat helyezte előtérbe, amelyek a harcokban való részvételének igazolását jelentették.²³ Erről a változásról azért kell külön említést tenni, mert átvezet azokhoz a jellegzetességekhez, amelyek Holmes, a gondolkodó retorikájában és általános világszemléletében megfigyelhetők. Két nappal a leszerelését követően Holmes felkérését kapott egyetemi évfolyamától, hogy egy összejövetelen verset adjon elő. Az általa írt versben már tetten érhető a „professzionális katona” eszménye, aki szó nélkül teljesíti kötelességét. Ekkor még Holmes egyfajta sztoicizmust mutatott ezzel az eszményképpel szemben: nem dicsőítette a professzionális katonát, hanem olyannak mutatta be, aki szenvtelenül néz szembe a halál lehetőségével.²⁴

Összességében Holmes két síkon romantizálta a háborús emlékeit. Egyrészt úgy értékelte, hogy a katonai szolgálattal ő és társai megtapasztalhatták azt, hogy egy számukra nem átlátható ügyet teljes hittel szolgálják. Másrészt a háború megtapasztalása elhozta számára annak élményét, hogy teljes szenvedéllyel adják át magukat valamilyen ügynek.²⁵

Ez a szemlélet Holmes híres beszédében kristályosodott ki markánsan, amelyet az 1895-ös emlékezet napján adott a Harvard végzőseinek. Ezt a beszédet át- és átjárják a küzdelem eszményének motívumai. Holmes arra inti hallgatóságát, hogy a szenvedés az élet elkerülhetetlen része pusztán abból kifolyólag, hogy „az életért való küzdelem a világ rendje, ami ellen hiábavalóság zúgolódni”, és „talán mindaddig, amíg ember él a földtekén, a harc a sorsa”.²⁶ Mondaniva-

---

21 White: i. m. 59. o.

22 White: i. m. 65.

23 White: i. m. 72. o.

24 White: i. m. 75. o.

25 White: i. m. 85-86. o. A második ponthoz lásd még: Dailey, Anne C.: Holmes and the Romantic Mind. In Duke Law Journal, Vol. 48, 1998, 429-510. o.

26 Holmes, Oliver Wendell: The Soldier's Faith. In Posner, Richard A. (ed.): The Essential Holmes. Selections from the Letters, Speeches, Judicial Opinions,

lója egyszerre felemelő és cinikus, ami az alábbi részletből tűnik ki a legszemléletesebben.

Nem tudom, mi igaz. Nem ismerem a világegyetem értelmét. Ám a kétségek közepette, a hitvallások összeomlása mellett is van egyvalami, amit illetően nincsenek kételyeim, amit illetően nem lehetnek kételyei senkinek, aki ugyanabban a világban él, mint a legtöbbszörünk, nevezetesen hogy valódi és ámulatra méltó az a hit, amely arra sarkallja a katonát, hogy eldobja az életét a vakon vállalt kötelességnek eleget téve, olyan ügyért, amelyből keveset fogott fel, olyan haditerv keretében, amelyről csekély fogalma van, olyan hadművelet során, amelynek nem látja hasznát.²⁷

Látható, hogy Holmes nem pusztán arra buzdítja a hallgatóságot, hogy szenteljék életüket valamilyen eszmény szenedélyes szolgálatának, hanem arra, hogy *annak ellenére* szenteljék életüket valamilyen eszmény szenedélyes szolgálatának, hogy *nincs szilárd támpont*, ami tartalmat adhatna a meggyőződésnek – legalábbis Holmes nem tud ilyennel szolgálni, hiszen „nem tudja, mi igaz”. A fentebb idézettek elvitathatatlan összefüggésben álltak a háború emlékével, ugyanakkor fontos látni, hogy Holmes nem a közkeletű értékeket tulajdonítja a katonáskodásnak, vagyis nem a haza védelmét vagy valamilyen magasabb rendű érték védelmét jelöli meg olyanként, amiért igazolható az emberi élet feláldozása, hanem a katona *reflektálatlan elköteleződését* jelöli meg önmagában való értéként. Nem is csupán arról van szó, hogy Holmes szembelyezkedik a polgári élet kényelmével, és nyomtatékosítja, hogy „elkényelmesedett rutinunk nem a dolgok öröktől való szükségszerűsége, mindössze a nyugalom kicsiny tér a világ viharos, zabolátlan áramlása közepette, s az a rendeltetése, hogy készen álljunk a veszélyre”.²⁸

Ezen okfejtés mögött olyan gondolat van jelen, ami Holmes jogfilozófiájában is visszaköszön. Erkölcsi relativizmusa nem tette lehetővé, hogy bármilyen objektív és változatlan erkölcsi vezérelvet tételezzen,

---

and Other Writings of Oliver Wendell Holmes, Jr. The University of Chicago Press, Chicago, 1992, 88. o.

27 Holmes: i. m. 89. o.

28 Holmes: i. m. 91. o.

ezért az élet értelmét az egyén szintjén a küzdelemben látta. Össztársadalmi szinten ennél némiképp örömtelenebb kép mutatkozik, ezen a szinten ugyanis Holmes leginkább különböző csoportosulások hatalmi küzdelmeit észlelte. E küzdelmek a társadalmi dominanciáért folynak, szubsztantív morális tartalmuk nincs, ebből kifolyólag nincs olyan fölöttes, az egymással versengő csoportok nézőpontján túlmutató mérce, amely alapján távolságtartó módon meg lehetne határozni, melyik ügy „helyes” és melyik nem az.

Nincs ez másként Holmesnak a jog és az erkölcs kapcsolatáról és a természetjogtan kérdőjeleiről alkotott nézeteivel sem. Holmes jogfilozófijának metafizikai bázisa meglehetősen sivár – távolról sem megalkotójuk intellektuális hiányosságai miatt (ilyesmi felelősen aligha olvasható a fejére), hanem az abszolút igazodási pontok tagadása okán. Az igazság az ember intellektuális korlátainak rendszere, amelynek az kölcsönzi az objektivitás látszatát, hogy más emberek is hasonlóan gondolkodnak valamely kérdés tovább nem vitatható alapvetéseiről.²⁹ Másképpen fogalmazva: az „igazság” interszjektív jellegű, létrelevanciáját pusztán az adja, hogy bizonyos magától értetődőségekből kiindulva az emberek egy adott közössége az egymással való érintkezések során azt elfogadja. Megjegyzendő, hogy Holmes e gondolatmenetben némiképp keveri a fogalmakat, mert „igazságot” (*truth*) említ és egy ténykérdés bizonyíthatóságának kérdőjeleivel illusztrálja tömör tézisét, miközben elmékedésének tárgya a természetjog, egy rendeltetésénél fogva normatív elméleti megközelítésmód, tanulmányának tárgyából mindazonáltal kétséget kizáróan kitűnik, hogy a természetjogi elméleteket megalapozó erkölcsi posztulátumokat is – sőt, elsősorban azokat – kizárólag interszjektív megalapozhatóságúnak tekintette. Megfogalmazása szerint „[i]gaz, hogy a hitek és vágyak transzcendens megalapozásúak abban az értelemben, hogy alátámasztásuk önkényes.

---

²⁹ Holmes, Oliver Wendell: *Natural Law*. In *Harvard Law Review* Vol. 32, 1918, 40. o. Holmes tömören és frappánsan a nehezen fordítható „*Can't Help*” kifejezést alkalmazza e megkérdőjelezetlen előfeltevések jelölésére, utalva ezzel arra, hogy olyan berögzült meggyőződésekről van szó, amelyeket az egyén még akaratlagosan sem – vagy csak nagy nehézségek árán – tud felülírni magában.

Az ember óhatatlanul hisz bennük, érzi őket, és nincs tovább”.³⁰ Ezt a radikális szkepticizmust Holmes egyfajta „kozmosz” szemléleti keretbe ágyazza:

Mármost, rátérve a világmindenséghez való viszonyunk kérdésére, semmilyen racionális alapot nem látok annak a túlzásnak a harsogására – csak mert mindaddig elégedetlenek vagyunk, amíg meg nem győződünk róla, hogy igazságunk kozmosz igazság, már ha létezik ilyen –, hogy e parányi bolygón egy parányi lény végső elvei jelentenek az utolsó szót a felfoghatatlan egészben.³¹

Holmes időről-időre szerette látványos és szónoki képekkel érzékelteni mondanivalójának súlyát, aminek részét képezte, hogy néha kifejezésre juttatta, mennyire súlytalan az emberi nézőpont a világmindenség hatalmasságához képest. E kijelentései ugyan nélkülözik a logikai feszeséget, ugyanakkor hatékonyan érzékeltetik a problémát, amit Holmes szerint nem lehet morálfilozófiai spekulációkkal áthidalni, nevezetesen, hogy mindig lesznek olyan morális alapelvek, posztulátumok, axiómák, amelyek egymással kibékíthetetlenek. Holmes szemében az ilyen alapelvek közötti viták lényegüket tekintve nem különböznek az ízlésbeli eltérésektől. A jog igazolása ezért nem magyarázható morális elvekkel, csak tényszerű megfontolásokkal:

Ha közösségben élek másokkal, azt parancsolják, hogy megtegyek bizonyos dolgokat vagy tartózkodjak tőlük, máskülönben hüvelykprésbe rakják az ujjam. Én elhiszem, hogy ezt megteszik, és mivel hasonlóan gondolkodom a magatartásukat illetően, nem csupán elfogadom a szabályokat, de ahogy múlik az idő, rokonszenvvel és érzelmi megerősítéssel fogadom el őket, és kötelezettségekről meg jogokról kezdek beszélni. A jog rendeltetése szempontjából azonban a jogosultság csupán egy jóslat lényege – olyan tartalom elképzelése, ami alátámasztja azt a tényt, hogy közhatalmi erőszakot alkalmaznak mindazokkal szemben, akik vele ellentétesnek nyilvánított magatartást tanúsítanak –, éppen úgy, ahogyan a gravitációs erőről beszélünk, amely számot ad az égitestek viselkedéséről.³²

---

30 Holmes: i. m. 1918, 41. o.

31 Holmes: i. m. 1918, 43. o.

32 Holmes: i. m. 1918, 42. o. Mivel nem a tanulmány tárgya, ezért csak futó

A szubsztantív értéktartalom hiánya és a különböző érdekcsoportok dominanciáért való küzdelme Holmes egyes bírói állásfoglalásaiban is tetten érhető. A jelen tanulmánynak nem tárgya, hogy Holmes közkeletű bírói távolságtartása, ami a „renoméjának” szerves részét képezi, mennyiben felel meg a valóságnak,³³ tény azonban, hogy legismertebb állásfoglalásainak lényege az, hogy a bíróságnak nem feladata tevélegesen beavatkozni a társadalom különböző erőinek versengésébe, illetve az egymással versengő csoportok azonos módon szerveződhetnek. A Massachusettsi Legfelsőbb Bíróság bírójaként a *Vegelahn v. Guntner*-ügyben (1896) különvéleményt fogalmazott meg azzal a többségi állásponttal szemben, amely egy munkaügyi vita kapcsán elítélte a barikádost állító alkalmazottakat. Holmes szerint [h]a igaz, hogy a dolgozók szövetségre léphetnek abból a célból, hogy, egyebek mellett, minél többet kapjanak a munkájukért, ugyanúgy, ahogyan a tőke is szövetséget alkothat abból a célból, hogy a lehető legnagyobb megtérülésre tegyen szert, akkor szükségképpen igaz az is, hogy amennyiben szövetségre lépnek, a szövetséget alkotó tőkével azonos fokú szabadság illeti meg őket”.³⁴

Ennek a következtetésnek a különvéleményben is kifejtett alapja az, hogy Holmes a szabad verseny fogalmát „az életért való szabad küzdelemmel” (*free struggle for life*) azonosította.³⁵

---

említést érdemel, hogy Holmes okfejtése védtelen azzal a kifogással szemben, amit később Hart támasztott Austin parancselméletével szemben, nevezetesen hogy nem ad számot arról, mi az a többlet, ami a jog szabályait mint kényszerrel alátámasztott normák halmazát megkülönbözteti más kényszernormáktól vagy parancsoktól. Vö. Hart, H. L. A.: Positivism and the Separation of Law and Morals. In *Harvard Law Review* Vol. 71, No. 4, 1958, 603. o.

33 Ennek kritikai elemzéséhez lásd pl. Phillips, Michael J.: The Substantive Due Process Decisions of Mr. Justice Holmes. In *American Business Law Journal*, Vol. 36, 1999, 439-477. o.

34 *Vegelahn v. Guntner*, 167 Mass. 92, 44 N. E. 1077 (1896). In Posner, Richard A. (ed.): *The Essential Holmes. Selections from the Letters, Speeches, Judicial Opinions, and Other Writings of Oliver Wendell Holmes, Jr.* The University of Chicago Press, Chicago, 1992, 126. o.

35 Uo.

2.3. Holmes jog- és társadalomelméletének viszonya Spencer nézeteihez

Herbert Spencer társadalomelmélete a *Principles of Sociology* című értekezésében került kifejtésre a legteljesebb mértékben, nézeteinek morálfilozófiai alapelvei a *Social Statics* című kötetben olvashatók. A Holmes jogfelfogásával való összevetés sarkalatos pontja a morálfilozófiai megalapozás kérdése, ezért a következőkben az utóbbi elemzésre fogok támaszkodni.

A Spencer nevével szervesen összekapcsolódó szociáldarwinizmus paradoxona, hogy miközben napjainkban a fogalom erősen negatív konnotációval bír,³⁶ alapelvét tulajdonképpen a klasszikus liberalizmus főszabálya képezi, mely szerint „[m]inden embert megilleti annak szabadsága, hogy megtegye mindazt, amit akar, feltéve, hogy nem sérti meg bármely más ember egyenlő szabadságát”.³⁷ Spencer szerint az ember célja a boldogság, ami kellemes értéki tapasztalat, és oly módon érhető el, hogy a tehetségét gyakorolja. Ebből az következik, hogy a tehetség gyakorlásának lehetőségét egyenlően kell biztosítani az egyének számára,³⁸ és végső soron ez vezet el az egyenlő szabadság gondolatához.³⁹

Fontos kiemelni Spencerrel összefüggésben, hogy az egyenlő szabadságról megfogalmazott tézise határozottan deontológiai alapokon nyugszik. Fogalomhasználata, a boldogság mint legfőbb cél tételezése az utilitarizmust idézi, azonban kiindulópontja egy axiomatikus jelleggel tételezett feltétlen morális imperatívusz, és ebből került deduk-

---

36 A szociáldarwinizmus fogalma többféle jelentéssel bír a közbeszédben: egyfelől a szélsőséges piacpártiság „az erősebb marad fenn” szellemiségét és az ezzel járó szociális közömbösséget jelöli pejoratív felhanggal, másrészt a faji alapú, államilag vezérelt társadalmi szelekciót, például az eugenikát és az „alkalmatlanok” szabadságának egyes szempontok szerinti korlátozását. A tanulmány szempontjából mindkét értelem relevanciával bír, a jelen gondolatmenetben az első változatot tartom szem előtt.

37 Spencer, Herbert: *Social Statics: or, the Conditions Essential to Human Happiness Specified, and the First of Them Developed*. John Chapman, London, 1851, 103. o.

38 Spencer: i. m. 75-77. o.

39 Spencer: i. m. 88-89. o.

tív módon levezetésre az elsődleges elv, a legnagyobb szabadság elve, ami az axióma teljesülését a legteljesebb mértékben képes biztosítani. Azt lehet mondani, hogy Spencer a boldogság előmozdításának utilitárius törekvését beépítette egy axiomatikus morális rendszerbe.

Az egyenlő szabadság elve determinálja az állam létjogosultságát és rendeltetését is: az egyenlő szabadság az erkölcsi törvény beteljesítésének előfeltétele, ezért az állam mint a legfőbb emberi intézmény feladata annak biztosítása.⁴⁰ Ezt a feladatot Spencer a minimálisra szűkíti. Ennek egyik indoka az, hogy ha az állam több feladatot vállal magára, az több kényszert eredményez, ez azonban csorbítja a szabad emberek legmagasabb fokú szabadságát, ami nem megengedhető, mert az állam az emberek önkéntes társulása, amely kizárólag a leglényegesebb feladatok ellátására kell szorítkoznia.⁴¹ Spencer már a *Social Statics*-ben mély felháborodással ecseteli, milyen sok fölösleges feladatot vállal magára az állam kéretlenül. Emellett említést érdemel az az evolutionista megfontolás is, mely szerint a fejlettebb társadalmakban az intézmények feladata egyre specializáltabban leszűkül, vagyis egy-egy intézmény specializálódása kizárja, hogy más feladatokra alkalmas legyen. Az állam esetében az egyenlő szabadság védelme ez a feladat, amiből következik az is, hogy más feladat nem ruházható rá.⁴²

Összefoglalóan tehát az következők megállapításokat kell kiemelni Spencer társadalomfilozófiájából. 1. Az egyének egyenlő szabadsága feltétlen morális imperatívusz, amelynek megsértése helytelen. 2. Az állam léte kizárólag ennek a szabadságnak a biztosításával igazolható. 3. Az egyéni szabadságot védő, modern állam a társadalmi evolúcióval együtt járó specializálódás velejárója.

Az iparosodó Egyesült Államokban Spencer nézetei elsöprő népszerűsége szert.⁴³ A „legalkalmasabb túlélése” elv kiváló igazolással szolgált a kor nagyvállalkozói számára, akik rövid idő alatt halmoztak fel óriási vagyonokat, amivel – továbbá az ezzel együtt járó politikai

---

40 Spencer: i. m. 252-253. o.

41 Spencer: i. m. 275-278. o.

42 Spencer: i. m. 274-275. o.

43 Lásd általánosságban Hofstadter, Richard: *Social Darwinism in American Thought*. Beacon Press, Boston, 1971, 31-50. o.

befolyásukkal – széles társadalmi kritikát vontak magukra. Hofstadter a korszellemet bemutatva idézi többek között John D. Rockefellert, aki szerint az óriásvállalatok kialakulásának folyamata „a természet törvénye és Isten törvénye”, valamint Andrew Carnegie-t, aki saját visszaemlékezése szerint az istenhit megrendülését követően az evolúciós fejlődés törvényszerűségeiben találta meg az élet megértéséhez szükséges bizonyosságot.⁴⁴ E népszerűségének némi ironikus színezetet ad, hogy Spencer az 1882-es amerikai látogatása során kételyeit fejezte ki a tekintetben, hogy az amerikai szellem kellően fejlett-e a köztársaság intézményeinek kihasználásához, és bár ez az általánosítás aligha foghat helyt komoly érvként, annyiban mégis megalapozottnak tűnik, hogy Spencer óriási életműve jóval sokrétűbb annál, semhogy a részvétlen társadalmi szelekcióra lehessen szűkíteni.⁴⁵

Akárhogy is, a spenceri tanok remek igazolással szolgáltak az anyagi gyarapodásra és a társadalmi befolyásra. A gondolat nem volt idegen Holmes szemléletétől sem, aki, jóllehet a Legfelsőbb Bíróságon végzett tevékenysége során ennek nem adott hangot, személy szerint csodálta a XIX. század második felében meggazdagodott üzleti kört, olyannyira, hogy a társadalmi befolyást sem sajnálta tőlük. Szemléletes e tekintetben egy Lewis Einsteinnek írt levele 1912-ből:

Talán meséltem már a vele [William Howard Tafttal, aki az USA elnöke volt 1909-1913 között, majd a Legfelsőbb Bíróság elnöke 1921-1930 között] folytatott társalgásról, amelyben kijelentettem, hogy természetesen érvényre juttatom ezeket az átkozott törvényeket (az átkozottat talán kihagytam), és ha találnak jogi indokot Rockefellert börtönbe juttatására, akkor megteszem, ami a dolgom; de ha rám bíznák, akkor bronzszobrot állítanék neki. Mindez persze *entre nous*.⁴⁶

Ez a rövid levélrészlet talán érzékelteti, hogy Holmes bizonyos következtetések terén egy húron pendült Spencerrel. A két gondolkodó világnézeti premisszái azonban távolabb talán nem is eshetnének egymástól. Ennek szemléltetéséhez Holmes egy korai szövegét érdemes kiemelni. 1872-ben Londonban fűtőmunkások egy csoportja sztrájk-

---

44 Hofstadter: i. m. 45. o.

45 Hofstadter: i. m. 48. o.

46 Posner (ed.): i. m. 141. o.

ba kezdett, aminek keretében barikádokat is állítottak. A szervezőket le-tartóztatták és súlyos büntetéssel sújtották őket. Erről az eseményről írt Holmes egy rövid kommentárt, amelyben már megfigyelhető az empirikus társadalmi hatalmaknak a jogban betöltött szerepét. Holmes az okfejtés felvezetésében olyan kontextusban említi Spencer nevét, amely kiválóan szemlélteti nézeteinek eltérő gyökerét:

Az osztályalapú törvényhozás [*class legislation*] benne [a *Fortnightly Review* egy meg nem nevezett cikkében] összegyűjtött eseteinek aspektusa, amelyre fel kívánjuk hívni a figyelmet, az, hogyan viszonyulnak azokhoz a törvényalkotás elméletéről szóló esszékhez, amelyeket Mr. Herbert Spencer publikál időről időre. Mindig sajátos anomáliának tűnt a szemünkben, hogy az evolúcióelméletben és az intézményeknek a környezethez való folyamatos alkalmazkodás által való természetes fejlődésében hívók az államhatalom olyan elméletét fektetik le, amelynek céljuk megvonni a határait egyszor s mindenkorra az axiómákból való logikai dedukció révén.⁴⁷

A Herbert Spencer születésének kétszázadik évfordulójára rendezett konferencián egy hozzászólásában Szilágyi Péter felidézte Alfred Verdrossnak azt a megállapítását, hogy Spencer elméletében biológiai és szociológiai köntösben visszatér a természetjog. Valóban ez a helyzet, és ezt Holmes is észlelte: Spencer naturalisztikus érvelése az egyenlő szabadság végső axiómájában csúcsosodik ki, vagyis egy kauzális jelenséghez, az alkalmazkodás útján való fejlődéshez normativitást és teleológiát kapcsol, feltételezve, hogy mindez egy végső, tulajdonképpen transzcendens érték kiteljesedése felé tart. Tükröződik ez a Spencer által felvázolt társadalomfejlődési ívben, amely szerint régen, a természetes körülmények között az emberek a jólétük érdekében feláldoztak másokat, a civilizált társadalmakban azonban csak olyan vágyaikat elégíthetik ki, amelyekkel nem korlátoznak más egyéneket a hasonló vágyak kielégítésében.⁴⁸

Holmes jogi gondolkodásától nem volt idegen a társadalmi szelekció gondolata: Vetter már a *The Common Law* című kötetben

---

47 Holmes, Oliver Wendell: The Gas-Stokers' Strike. In *American Law Review*, Vol. 7, No. 3, 1873, 583. o.

48 Spencer: i. m. 63. o.

megfigyelte az evolúciós gondolat hatását: meglátása szerint ez a hatás egyrészt a szerves fejlődés gondolatában nyilvánul meg, másrészt abban, hogy feltételezte a legerősebb közösségi hatalom létét, amely meghatározza a jog tartalmát. A *The Common Law*-ban ez a hatalom a hétköznapi gondos és intelligens személy (*ordinary prudent and intelligent man*).⁴⁹ Springer hasonlóképpen látja, amikor Holmes kötetét elemezve megállapítja, hogy a benne foglaltak evolúciós áthallással a társadalmi változások túlélőiként jellemzik a fennálló jogintézményeket.⁵⁰ Látni kell azonban, hogy az axiomatikus gondolkodás legalább kétféle szempontból idegen volt Holmestól. Holmes egyrészt, amint az fentebb ismertetésre került, eleve olyan morális szkepticizmust vallott, amely nem tette számára kézenfekvővé azt, hogy néhány absztrakt alapelvből vezessen le részletszabályokat és részkérdésekre vonatkozó következtetéseket; másrészt pedig jogtanában is kritikus volt az általános szabályokkal és a deduktív jogi logikával szemben.⁵¹

Ha pedig Holmesnak ezt a kritikus alapállását összevetjük Spencer társadalomszemléletének axiomatikus és teleologikus vonásaival, akkor láthatjuk, hogy míg Spencernél a társadalmi evolúció egy helyesnek tartott, morálisan alátámasztott cél, az egyének egyenlő szabadsága irányába halad, addig Holmesnál ez a folyamatos változással jelent egyet mindennemű célorientáltság nélkül. Ha utóbbinak csupán a fűtőmunkások sztrájkjához 1873-ban írt kommentárját olvasuk, már abban is észlelhető a célorientáltság hiánya. Holmes ebben nem csupán Spencer és a spenceri gyökerű nézetek kapcsán fogalmaz bírálóan, de – ezzel összefüggésben – szkeptikusan fogalmaz az osztályalapú törvényhozás kritikáival szemben is. A XIX. század második felének és a századforduló környékének amerikai jogi gondolkodását

---

49 Vetter, Jan: The Evolution of Holmes, Holmes and Evolution. In: California Law Review, Vol. 72, 1984, 366. o.

50 Springer, James W.: Natural Selection or Natural Law: A Reconsideration of the Jurisprudence of Oliver Wendell Holmes. In: The Georgetown Journal of Law & Public Policy, Vol. 3, 2005, 68-73. o.

51 Pl. Holmes, Oliver Wendell: The Path of the Law. In Harvard Law Review, Vol. 10, No. 8, 1897, 465. o.; Holmes, Oliver Wendell: Law in Science and Science in Law. In Harvard Law Review, Vol. 12, No. 7, 1899, 462. o.

jelentős mértékben meghatározta az a nézet, hogy jogilag nem igazolható az olyan törvényhozás, amely az egyes társadalmi osztályok között indokolatlan különbségeket tesz.⁵² Holmes ezt a nézetet azon az alapon bírálta, hogy a társadalom életét át- és átjárja a különböző csoportok (osztályok) közötti dominanciaharc, és a jog arculatát e küzdelem aktuális állása is meghatározza.⁵³ A társadalom tehát folyamatosan változik, egyes intézmények elhalnak, mások új funkciót és új igazolást kapnak, megint mások pedig létrejönnek, ez azonban nem magyarázható általános alapelvvel, sokkal inkább a mindenkori társadalmi körülményekkel és az empirikus hatalmi viszonyokkal.

Nem alaptalan azt állítani, hogy bizonyos értelemben Holmes nézetei közelebb állnak a természeti evolúcióhoz, mint Spenceréi. A természet törvényei nem ismerik a teleológiát, és az állatok viselkedését is elsősorban a mindenkori körülmények közötti fennmaradás ösztöne határozza meg. Ez sokkal inkább analóg Holmes távolságtartó-szkeptikus világlátásával, mint Spencer végső soron értékelt társadalomfilozófiájával, amely az individualizmust és az utilitarizmust igyekszik összebékíteni oly módon, hogy a lehető legmagasabb fokú egyéni szabadságot egyszerre mutatja be egy fejlődési folyamat szükségszerű – és helyes – velejárójaként és a legnagyobb ösztársadalmi haszon elérésének eszközeként. A holmes-i társadalomevolúció ebben az értelemben „vak”.

3. Konklúzió

Oliver Wendell Holmes széleskörű intellektuális érdeklődéssel bírt és folyamatosan tájékozódott kora aktuális filozófiai és jogtudományi eredményeiről. Ennek megfelelően nem kerülhette őt el az életében hatalmas népszerűségnek örvendő Herbert Spencer sem, akinek individualista szociáldarwinizmusa kiválóan „rezonált” a viharos sebességgel kibontakozó amerikai kapitalizmus vezető szereplőinek gondolkodás-

---

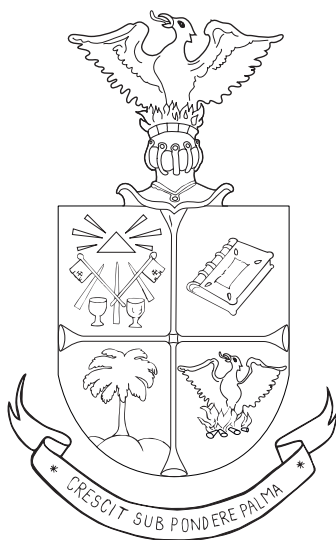
52 E gondolat történetéhez lásd általánosságban Gillman, Howard: *The Constitution Besieged. The Rise and Demise of Lochner Era Police Powers Jurisprudence*. Duke University Press, Durham, 1993.

53 Holmes: i. m. 1873, 583. o.

módjával, egyúttal hathatós eszközt biztosított az elmélyülő vagyoni különbségek igazolására. A társadalom és a jog történeti fejlődésének előtérbe állítása önmagában nem Spencer újdonsága, hiszen – példának okáért – Comte és Maine is történeti alapon magyarázta a társadalom és a jog állapotát saját korukban. Spencer ezt emelte új szintre az evolúciós terminológia bevezetésével és az alkalmazkodóképesség erkölcsi minőséggel való felruházásával, amihez az állam hatókörének maximális szűkítését és egy meglehetősen szenvtelen individualizmust társított. A túlélés gondolata nem volt idegen Holmestől sem, aki három sebesülést szerzett az amerikai polgárháborúban, tehát testközelből tapasztalhatta meg a szelekció vakságát és könnyörtelenségét. A harci retorika egész hátralevő életében jellemezte gondolkodásmódját és szóhasználatát, és bár legismertebb állásfoglalásaiban – többnyire – nem hangoztatta, lényegében osztotta Spencer individualizmusát és annak részvétlenségét. Az evolúció gondolata Holmestől sem volt idegen, látható ez egyetlen monográfiájának történeti szemléletében és a társadalom érdekcsoport-küzdelemként való jellemzésében is. Lényeges különbség azonban, hogy míg Spencer evolucionizmusa axiomatikus jellegű volt, morálfilozófiájában az egyéni szabadság jelent meg központi értékként, amely felé a társadalom fejlődik, addig Holmes evolúciója morálisan közömbös, sokkal inkább tekinthető társadalmi ténynek, mint bármilyen értékrelevanciával rendelkező folyamatnak.

ACTA CAROLIENSIA CONVENTORUM SCIENTIARUM IURIDICO-POLITICARUM

A Károli Gáspár Református Egyetem állam- és jogtudományi
konferenciáinak kiadványsorozata

Szerkesztőbizottság:

DR. HOMICKÓ ÁRPÁD OLIVÉR – PROF. DR. MISKOLCZI BODNÁR PÉTER

DR. SZUCHY RÓBERT – PROF. DR. DOMOKOS ANDREA

Sorozatszerkesztő:

DR. HOMICKÓ ÁRPÁD OLIVÉR

A SZOROZATBAN MEGJELENT KÖTETEK:

I.

Recent Developments in European and Hungarian Competition Law

Edited by: András Osztovits

II.

A Brüsszel I. rendelet reformja tanulmánykötet

Szerkesztette: Osztovits András

III.

Magyarország Új Büntető Törvénykönyve

Szerkesztették: Antalóczy Péter – Deres Petronella

IV.

Eötvös Károly a védőügyvéd

Szerkesztette: Antalóczy Péter

V.

Az új munka törvénykönyve dilemmái című

tudományos konferencia utókiadványa

Szerkesztette: Kun Attila

VI.

Egy új korszak hajnalán

– *Konferencia-kötet az új Polgári Törvénykönyv tiszteletére*

Szerkesztette: Grad-Gyenge Anikó

VII.

Szociális elemek az új Ptk-ban

Szerkesztette: Grad-Gyenge Anikó

VIII.

Szabadság és felelősség / Freiheit und Verantwortung

Szerkesztette / Herausgegeben von Szabó Zsolt

IX.

*„Megújulás a jogi személyek szabályozásában”
– tanulmányok az új Ptk. köréből*

Szerkesztették: Miskolczi Bodnár Péter – Grad-Gyenge Anikó

X.

Magyarország új büntetés-végrehajtási kódexe – Konferencia utókiadvány

Szerkesztette: Domokos Andrea

XI.

Kálvinizmus ma / Calvinism Today

Szerkesztette / Edited by: Szabó Zsolt

XII.

A tulajdonátruházás összehasonlító kereskedelmi és üzleti jogi kérdései

Szerkesztették: Erik Štenpien – Miskolczi Bodnár Péter

XIII.

250 éves a Dei delitti e delle pene – Tanulmányok Cesare Beccariáról

Szerkesztette: Tóth J. Zoltán

XIV.

Az igazságszolgáltatás büntetőjogi oltalmazása

Szerkesztette: Domokos Andrea

XV.

Technológia jog – Új globális technológiák jogi kihívásai

Szerkesztette: Tóth András

XVI.

A családon belüli erőszak büntetőjogi és társadalmi megítélése

Szerkesztette: Domokos Andrea

XVII.

Brüsszeltől – Brüsszelig
Kengyel Miklós

XVIII.

Az üzleti jog egyes modern kihívásai
Szerkesztette: Szuchy Róbert

XIX.

Az egész életen át tartó tanulás (lifelong learning) jogi keretei a munka világában, különös tekintettel a munkaviszonyra
Szerkesztette: Kun Attila

XX.

100 éves a magyar iszlámtörvény
Szerkesztették: Köbel Szilvia – Tóth J. Zoltán

XXI.

Sérelemdíj
Szalma József

XXII.

Egyes modern technológiák etikai, jogi és szabályozási kihívásai
Szerkesztette: Homicskó Árpád Olivér

XXIII.

5 éves a Büntető Törvénykönyv
Szerkesztette: Domokos Andrea

XXIV.

Alkotmánybíráskodás és népszuverenitás
Írták: Tóth J. Zoltán – Ouk Varinic

XXV.

Technológiai kihívások az egyes jogterületeken

Szerkesztette: Homicskó Árpád Olivér

XXVI.

Gazdaság és Jog

Szerkesztették: Miskolczi Bodnár Péter – Kun Attila – Boóc Ádám

XXVII.

Ipar 4.0

Szerkesztették: Homicskó Árpád Olivér – Lóth László – Kovács Róbert

XXVIII.

Az egyházi intézmények működtetésének etikai alapjai

Szerkesztették: Birher Nándor – Homicskó Árpád Olivér

XXIX.

A digitalizáció hatása az egyes jogterületeken

Szerkesztette: Homicskó Árpád Olivér

XXX.

A jog többrétegűsége

Szerkesztette: Tóth J. Zoltán

XXI.

Időszerű kérdések a büntetőeljáráásban

Szerkesztették: Czine Ágnes – Lukács Krisztina